तः पुरंतु दरुनी स्याहुर्यवनभाषया ॥ १ ॥ युवराजापरीज्ञेयो
२ ॥ अमात्यस्या न्मुजुंदारः सेनाकर्ता हुकूमतः ॥ प्रवीणास्तुद
यायाधीशोप्यदालतः ॥ कार्मुकी तुसु मंत्रस्यात्सभासत्स्या
ल इतितुप्रो । क्तः कार्यस्छानाधिकारिकः ॥ ५ ॥ संदेशलेख
कार्येपूरुषः ॥ ६ ॥ सबनीसस्तथा सेनालेखकः परिकीर्ति
तालीको गुरुः पीर इतीरितः ॥ शिष्यो मुहेरी नामास्यात्सिधो
माः ॥ अतशानामाभवेदग्नि वायुर्बाब इतीरितः ॥ ९ ॥ जल
द्विजली विद्युदुच्यते ॥ १० ॥ दुर्दिनंस्याद्बूदह्वामेहु पर्जन्य ॥ १ ॥
फकीर इत्युक्तः काजी पंडितनामकः ॥ मुल्लाभट्टः परिज्ञे
कमान् ॥ स्यादंतर्द्वारपालस्तु हरंबंकी प्रकीर्तितः ॥ १३ ॥

राजकोश

कारीतिनिगद्यते ॥ १४ ॥ हुजूरीस्यात्संनिहितो नुचरस्तु
रकः सेवकः प्रोक्तो नफरः किंकरस्मृतः ॥ वेगल्वारो वेगचारी
दउच्यते ॥ वार्ताहरो बखेदारः परिचर्या तु खिज्मतिः ॥ १७ ॥
इत्यनुवर्ण्यते ॥ १८ ॥ कलाचीपारकः पीकदानीबादोर
छत्राचामरधरश्चौरीबादार उच्यते ॥ नर्कशबादार इ
पालकः ॥ पताकाधर इत्येव विज्ञेयश्च निशानदारः ॥ २१ ॥
जीदीपधरास्तु ने ॥ २२ ॥ दिवद्याखु स्युः हकालीतु प्रदी
॥ यस्तु नरख़ह वाहल्दारः सासिंहासनपालकः ॥ च
फर्जेदादास चंडप्रचंडकाः ॥ नेजदारः कुंतधरः तरवृतासि
। दोलानाम तुदोल्हारा तस्तगंडूषपात्रकं ॥ २५ ॥ पीकदानी

राजकोश

(शिवकालीन उर्दू–मराठी राज्यव्यवहार कोश)

संपादक

अश्विनीकुमार दत्तात्रेय मराठे

प्रस्तावना

सेतुमाधवराव पगडी

ग्रंथाली अभिनव वाचक चळवळ

वितरक

इंडियन एज्युकेशन सोसायटीज

गर्ल्स हायस्कूल, नं. १

वाबरेकर मार्ग, दादर (प.)

मुंबई ४०० ०२८

प्रकाशक
सौ. सूर्या अ. मराठे
६ मंजुषा, विकास हाउसिंग सोसायटी
शास्त्रीनगर, डोंबिवली (प.)
जि. ठाणे. ४२१ २०२

प्रथमावृत्ती
१२–२–१९८६

मुद्रक
वि. उ. गांगल
युनिप्रिंट,
आग्रा रोड, कल्याण

स्क्रीन प्रिंटिंग व छायाचित्रे
सुहास मुकुंद साने
विश्वास म. देशपांडे
स्टुडिओ ग्राफिअर्स
सुहन, ४०८ यशवंतनगर
तळेगाव स्टेशन, (पुणे)
('ग्रंथाली' अभिनव वाचक चळवळ
यांच्याकडून रु. ५०००।– अनुदान)

मूल्य ४५ रुपये

ज्याच्या किनाऱ्यावर बसण्याचे भाग्य मला लाभले त्या–

ज्ञानसागर अच्युत बाळकृष्ण पाध्येगुर्जर

म्हणजेच राजापुरवासीयांच्या अण्णा पाध्ये

यांच्या स्मृतीला अर्पण

— मनोगत —

‘ग्रंथाली’ चे श्री. कुमार केतकर यांनी या पुस्तकाला मी मनोगत लिहावे अशी सूचना केली तेव्हा मला ती पटली नाही. कारण हे ‘मनोगत’ अखेर आत्मचरित्रावर जाते. आणि परिणाम म्हणून आपणच आपला गौरव करून घेणे, आत्मसमर्थन करणे, दुसऱ्या माणसांना (क्वचित शिवराळपणे) दोष देणे हे आत्मचरित्राचे दोष त्यात येतात. मला हे इष्ट वाटले नाही. निदान पहिल्याच पुस्तकात तरी हे नको होते.

– – – – माझे पुस्तक प्रसिद्ध होणार व त्याला ‘ग्रंथाली’ सारख्या संस्थे-कडून अनुदान मिळणार हे कळल्यावर माझ्या सहकारी मित्र-मैत्रिणींनी माझे हार्दिक अभिनंदन केले. पण प्रत्येकजण म्हणे, ‘आमच्या लेव्हलचा विचार करता आम्ही तुमच्या पुस्तकाला हात तरी लावू शकू का? तुमचे पुस्तक म्हणजे काय आमच्या डोक्यावरून जाणार!’ अशा उद्‌गारांचे मला मनोमन वाईट वाटते. किमान दोन पदव्या मिळविणारी माणसे आपली बौद्धिक पातळी आपणच इतकी कमी कां लेखतात? माझा हा ‘राजकोश’ विद्वानांनी आणि संशोधकांनीच केवळ हाती घ्यावा असे मला वाटत नाही. ऐतिहासिक कथा कादंबऱ्या वाचणाऱ्या ‘सामान्य’ वाचकांना व लेखकांनाही तो तितकाच उपयुक्त आहे, असे मला वाटते. किंबहुना हे पुस्तक जो चाळील त्याला त्याच्या आवडीचे काहीतरी यात मिळेल अशा उमेदीने मी कुठून कुठून माहिती गोळा करून यात भरली आहे. कदाचित एखादा ‘सामान्य’ वाचक यातील मला न उलगडलेले कोडे सहज सोडवून दाखवील! – – – –

या पार्श्वभूमीवर मला श्री. कुमार केतकरांचे एक वाक्य आवडले. ‘व्यासंगाची वाचकाला जाण यावी, संवय जडावी’ यासाठी मनोगत लिहावे. विद्वत्ता, व्यासंग याकडे आदराने बघावे; पण गूढता, मूढता, आश्चर्य, भाबडा भक्तिभाव अशा दृष्टींनी मुळीच बघू नये. माझी ही ठाम भूमिका असल्याने मी हे मनोगत लिहायला घेतले आहे.

मी ठाणे येथील मो. ह. विद्यालयात संस्कृत व इंग्रजीचा शिक्षक आहे. एकदा मी रिकाम्या तासाला (रिकामाच) बसलो असताना माझे सहकारी डॉ. अरुण जोशी आपल्या नेहमींच्या प्रसन्न व सुहास्य मुद्रेने माझ्या जवळ आले. त्यांनी मला ‘राजव्यवहारकोश’ हे पुस्तक माझ्या ‘संस्कृत व

संस्कृतीच्या प्रेमाबद्दल ' सप्रेम भेट दिले. मी ते माझ्या संवयीप्रमाणे अगदी अक्षरान् अक्षर वाचून काढले. त्या पुस्तकाच्या संपादनात इतका हलगर्जीपणा झालेला होता की मला अतोनात संतापायला झाले. त्या पुस्तकाबद्दल अत्यंत कडक अभिप्राय मी मनात तयार केला होता. परंतु पुस्तकाचे संपादक होते. डॉ. चिदंबर कुळकर्णी आणि ते तर पडले अरुण जोशींचे पी. एच्. डी. चे मार्गदर्शक! अरुण जोशींना त्यांच्याविषयी रास्त आदर होता. परिणाम असा झाला की ' विद्वत्तेला संयमी भाषेची आवश्यकता असते ' हा धडा मी येथेच प्रथम गिरवला ! मात्र या ग्रंथाचे नवीन संपादन कोणीतरी केले पाहिजे हे मला जाणवले. अरुण जोशी म्हणाले, ' कोणीतरी कशाला ? तुम्हीच करा. मी तुम्हाला सर्व मदत करीन.' मी त्यांच्या बोलण्याचा गंभीरपणे विचार केला व त्याचे फलित म्हणजे हा ग्रंथ.

माझा परमेश्वर किंवा अशाच काही अतर्क्य गूढ शक्तीवर मुळीच विश्वास नाही. पण एखादी गोष्ट करण्यासाठी आपण खंबीरपणे पुढे सरसावलो की मदतीचे अनेक हात पुढे येतात व त्याच्यातून निर्माण होणाऱ्या जाळ्यातून सुखद योगायोगांची निर्मिती होते असा अनुभव मात्र मी घेतला. अर्थात याच्या विरुद्धही अनुभव आले. परंतु या सर्वच गोष्टींकडे मी आज अपरिहार्य अलिप्ततेने पहात आहे. असाच एक योगायोग म्हणजे राजापुरला ज्या भलुभाऊ रानड्यांच्या घरात मी २०।२२ वर्षे काढली त्यांना आपल्या घरात जुनी हस्तलिखिते आहेत हे नेमक्या वेळी मला सांगावेसे वाटले व त्या हस्तलिखितात 'राजकोश' निघाला !

मी मुंबईच्या एशियाटिक सोसायटीचा सदस्य असल्याने मला तंजावरच्या सरस्वतीमहाल लायब्ररीची हस्तलिखित सूची मिळू शकली. त्यातून मी राजकोशाच्या हस्तलिखितांचे क्रमांक मिळवून त्या संस्थेशी पत्रव्यवहार केला. त्यांनीही मोठ्या तत्परतेने अल्प रक्कम घेऊन मला हस्तलिखितांच्या नकला करून पाठविल्या. डॉ. अरुण जोशींची सक्रीय मदत होतीच. या सर्वातून मी कोशसंहिता सिद्ध केली. ती करताना वाटले की या कोशात उल्लेखिलेल्या वस्तू प्रत्यक्ष पहायला मिळाल्या किंवा चित्ररूपाने मिळाल्या तर ? या दिशेने पहिला प्रयत्न म्हणजे वस्तुसंग्रहालये पहाणे. पुण्याचे राजा केळकर वस्तुसंग्रहालय व मुंबईचे प्रिन्स ऑफ वेल्स म्युझियम पाहून आलो. पण त्यांत वस्तू मिळत नव्हत्या, मिळालेल्या ओळखता येत

नव्हत्या व ओळखलेल्यांना ' तज्ञां ' कडून दाद मिळत नव्हती. मग याही बाबतीत स्वतःच निर्णय घेण्याचा पवित्रा घेतला. पुढे श्री. ग. ह. खरे यांची भेट झाली, तेव्हा त्यांनी काही पुस्तके सांगितली व त्यातून काही मौलिक माहिती मिळाली. एका पुस्तकाच्या वाचनातून दुसरे पुस्तक असे जोडत डोंगर पोखरीत होतो. कधी मामुली उंदिर निघायचा तर कधी चमकदार खडा ! कंटाळा येण्याची आणि निराशा वाटण्याची हीच वेळ होती. एक दिवस एशियाटिक सोसायटीच्या ग्रंथालयात इंडियन आर्ट ॲण्ड इंडस्ट्रीचे जुने अंक बघत होतो. त्याचवेळी बाजूने दुर्गाबाई भागवत जात होत्या. त्यांचा माझा पूर्वपरिचय होताच. त्यांनी मोठ्या आस्थेने ' काय करता ?' विचारले. मी त्यांना काय ते सांगताच त्या म्हणाल्या, ' अहो, या इंग्रज लोकांनी या गोष्टींचा फक्त वरचा थर उकरून काढला. त्यांची कामगिरी मोलाची आहे. पण या गोष्टींचे खालचे थर आपणच शोधून काढायचे आहेत.' बाईंचे हे उद्‌गार मला अजूनही मार्गदर्शक वाटतात.

राजकोशाची रचना झाली, त्या काळचे सर्व लेखक एक खंत व्यक्त करताना दिसले. ती म्हणजे यवनांच्या प्रादुर्भावाने संस्कृतवाणी आणि धर्म यांचा लोप झाला. यातील धर्म शद्बाचा अर्थ आधुनिक काळातील 'संस्कृती' या शद्बाला जवळचा आहे हे नंतर उमगले. पण संस्कृतवाणी लोप पावली म्हणजे काय ? त्याकाळी संस्कृत काव्यें लिहायला काय अडचण येत होती ? आधुनिक विज्ञान मराठीत आणायला जशा सध्या अडचणी येतात तशा त्या काळात तत्कालीन समाजस्थिती, रीतिरिवाज इ. संस्कृतातून आणायला अडचणी येत होत्या का ? या प्रश्नांची उत्तरे शोधायला शिवकालीन संस्कृत ग्रंथ मिळवून त्यांचे राजकोशाशी तुलना करीत वाचन केले. तेव्हा असे दिसून आले की संस्कृत भाषेने आपला लवचिकपणा त्याही काळी सिद्ध केला होता!

हे सर्व चालू असतानाच आणखी एक योगायोग आला. आमच्या शाळेच्या वार्षिक पारितोषिक वितरणाच्या कार्यक्रमाला बडा साहित्यिक बोलवायचा अशी प्रथा आहे. एका वर्षी श्री. सेतुमाधवराव पगडी यांचे नांव पुढे आले. त्यांच्या घरी जाऊन त्यांना विचारण्याची कामगिरी मी माझ्यावर घेतली. त्यांनी कार्यक्रमाला येण्याला ठामपणे नकार दिला. मग मी थोड्या साशंकतेने त्यांच्याजवळ राजकोशाचा विषय काढला. त्यानी राजकोश हे नाव

आपण आयुष्यात प्रथमच ऐकतो आहो असा आव आणला आणि मला उलट सुलट प्रश्न विचारून माझी कडक परीक्षाच घेतली. त्या परीक्षेत मी बहुधा उतरलो असणार ! कारण पुढे ते लोडाला टेकून बसले आणि दोन तास अस्खलितपणे बोलत राहिले. मी ऐकत होतो आणि गुरु अंजन घालून शिष्याला दृष्टी देतो म्हणजे काय याचा साक्षात अनुभव घेत होतो !

या कोशाचा अभ्यास करताना काही नवीन मिळाले की मी माझ्या मित्रांना ते सांगत किंवा दाखवीत होतो. यावर प्रतिक्रिया अशी असे 'हे सर्व तुम्हालाच कसे मिळते ? हे कुठून मिळवलेत ?' या सर्व प्रतिक्रिया कौतुकाच्या असत. मी कॉलेजात शिकत होतो तेव्हा 'याला तेवढ्या कविता कशा झटकन सुचतात. मला कां काहीच सुचत नाही ?' हा प्रश्न मलाही पडायचा. याचे उत्तर मिळवायला मीं खूप धडपडलो; या विषयावरील लेखकांच्या मुलाखती कुठे दिवाळी अंकात वगैरे दिसल्या की मी त्या पुन्हा पुन्हा वाचायचा. कित्येकदा त्या कळत नसत तर कित्येकदा त्यात गूढतेचाच आश्रय घेतलेला दिसून येई. आता ही प्रक्रिया उलगडून सांगायची वेळ माझ्यावर आली आहे. पहिली गोष्ट म्हणजे या सर्व प्रकारात कसलीही गूढता नाही! आहे ते सर्व आपकमाईचेच आहे. या कोशाचा म्हणून अभ्यास करण्यापूर्वी मी विविध विषयांचे वाचन करीतच होतो. हे विषय काही एकमेकांपासून फटकून दूर बसलेले नव्हते. भाषा, व्याकरण, संस्कृती, लोकतत्त्व, भारतीयविद्या, इतिहास आणि मराठी, संस्कृत इंग्रजी वाङमय हे माझे वाचनाचे विषय एकमेकांना अगदी पूरकच आहेत. त्यामुळे एखादे पुस्तक वाचताना इकडचे तिकडचे संबंध जुळविण्याची मनाला एक संवयच लागली आहे. एक उदाहरण देतो. राजकोशात एक शब्द आला 'सरायंदा तु गायक:' त्याचा पाठभेद दिसला–'गायकस्तु गुनीजन: ।' पैकी पहिला शब्द सरायंदा हा मनात रुजला. कारण लहानपणी गाणी गाऊन भीक मागणारे 'सरवजे' पाहिले होते. डॉ. रा. चिं. ढेरे यांच्या 'लोकसंस्कृतीची क्षितिजे' या पुस्तकात त्याची वेगळ्या रूपात ओळख झाली होती. त्यामुळे मनाच्या कॉम्प्युटरमध्ये त्याची चांगली नोंद होऊन बसली. गुनीजन हा शब्द मात्र कॉम्प्युटर स्वीकारीना. सेतुमाधवराव पगडींना विचारले. त्यांनी फारसी कोश काढून पाहिला व गायक या अर्थी 'गना' शब्द असल्याचे सांगितले. पुढे जयराम पिण्डये याचे राधामाधवविलास हे संस्कृत चंपुकाव्य वाचताना

त्यात गायक याच अर्थी वापरलेला गुणिजनः हा शब्द आढळला. संस्कृत कोश पाहिले; पण त्यात कुठेही हा शब्द आढळला नाही. मग प्रश्न पडला हा शब्द कोणत्या भाषेतील आहे ? उत्तर मिळाले नाही. पण प्रश्न सतावीत राहिला. मग याच आडनावाचे एक परिचित गृहस्थ आठवले. ते आपली जात सुद्धा गुणिजन असल्याचे सांगत. आम्ही वेश्यापुत्र असल्याने आमची हीच जात व हेच आडनांव असे ते ठामपणे सांगत असत. कशाचाच कशाला ताळमेळ बसत नव्हता. तेवढ्यात हा शब्द शास्त्रीय संगीतात वापरत असल्याचे आठवले. म्हणजे या शब्दाचा गायनाशी संबंध आहे हे नक्की झाले. सुप्रसिद्ध पत्रकार व संगीततज्ञ श्री. रामकृष्ण बाक्रे यांच्या पत्नी सौ. सुशीला बाक्रे या माझ्या सहकारी. त्यांच्याबरोबर मी पत्र पाठविले. श्री. बाक्रे यांनी वेळात वेळ काढून मला सविस्तर उत्तर दिले व सर्वच गोष्टींचा उलगडा झाला. संस्कृत व्याकरण जाणणाऱ्यांनी हा शब्द संस्कृतमध्ये बसू शकत नाही याचा निर्वाळा दिला. अशाच प्रकाराने ताम्र याही शब्दाची व्युत्पत्ती जाणवली. शिवकालीन मराठीवर युद्ध संस्कृतीचा कसा प्रभाव पडला हे लक्षात आले.

संशोधक असो, वा लेखक असो त्याचे डोळे व कान सतत उघडे हवेत. आणि मुख्य म्हणजे जे आपणाला हवे ते कोणाकडूनही मिळविण्याची तयारी हवी. मला जी माहिती हवी होती ती मी अक्षरशः कोणालाही विचारीत होतो. कारण आपण ज्यांना सामान्य समजतो, त्यांच्यापैकी एखाद्याच्या खिशात कोहिनूर सुद्धा ठेवलेला असतो. माझ्या या विचारण्याची अनेकजण मनमुराद चेष्टा करीत. माझे नातेवाईक मला गंभीरपणे निरोप पाठवीत, ' शिवाजीची दाढी करणाऱ्या न्हाव्याचा सातवा वंशज मिळाला आहे. त्याची भेट घ्यायला त्वरित या ! ' राजकोशाच्या उपोद्घातातील ' उत्सादितां चिरतरं यवनैः प्रतिष्ठां ' या श्लोकाचा अर्थ लागत नव्हता. तो लावल्यावर ही देवळे कुठे आहेत, त्या ठिकाणी काय प्रकार घडले हे कळत नव्हते. ठाण्यातील सुलोचनादेवी सिंघानिया हायस्कूलच्या संस्कृत शिक्षिका डॉ. शंकरनारायण या माझ्या परियाच्या आहेत. त्यांची भेट झाली असता त्यांना यासंबंधी विचारले. त्यांनी श्लोक वगैरे लिहून घेऊन मद्रासमधील त्यांच्या एका परिचित गृहस्थाला कळविले. त्याने पत्रातून जी माहिती कळविली ती विस्मयकारक होती. मी तात्काळ पगडींना फोन केला. अत्यंत उत्तेजित आवाजात मी ओरडत होतो, 'बाबा, मला लाखो रुपयें किंमतीचा हिरा मिळाला.' सर्व वृत्तान्त ऐकल्यावर त्यांचीही अवस्था

अशीच झाली असावी हे त्यांच्या स्वरावरून जाणवत होते. पुढे त्यांनी ३० ऑक्टोबर १९८२ च्या 'स्वराज्य' मध्ये 'देवदेवतांची आणि देवालयांची कथा' हा लेख प्रसिद्ध केला. त्यात त्यानी माझ्या नांवाचा उल्लेख करून सर्व माहिती दिली आहे. मला याचा आनंद झाला व आश्चर्यही वाटले. मी त्यांना म्हणालो, 'बाबा, तुमच्या माझ्या वयात आणि ज्ञानात केवढे अंतर. पण तुम्ही माझा 'मित्र' म्हणून उल्लेख केलात. त्यावर ते म्हणाले, 'तुम्ही केलेल्या संशोधनाचे श्रेय तुम्हालाच मिळाले पाहिजे. आणि तुम्ही बोलला नाहीत तरी मला कळले की तुमचे संशोधन मी प्रसिद्ध केले म्हणून तुम्ही नाराज आहात. पण लक्षात ठेवा ज्ञानावर कोणी मक्तेदारी गाजवू नये. ज्ञान मिळविण्याच्या कामात आपण एक साधन ठरलो म्हणून ते ज्ञान आपल्या मालकीचे झाले असे समजू नका. अहो, ज्ञान हे लोकांचे असते. त्यांना ते तत्परतेने देऊन शहाणे करून सोडावे अवघे जन.'

बौध्दिक प्रामाणिकपणाच्या या पार्श्वभूमीवर एक कटु अनुभवसुध्दा आला. शिवाजीशी संबंधित अशा एका थोर व्यक्तीकडे मदतीच्या अपेक्षेने गेलो होतो. स्वागत चांगले झाले. पण ते गृहस्थ म्हणाले ' महाराजांनी उर्दू-संस्कृत कोश रचून घेतला असे म्हणू नका. फार्सी संस्कृत कोश म्हणा.' मी त्यांना कोशाची भाषा उर्दूच आहे—त्याकाळच्या भाषेत दख्खनीयावनी-असे पटवून देऊ लागलो. पण ते आपला हेका सोडीनात. का तर उर्दू ही 'हलकी' भाषा ! तिच्या कोशाचे कार्य महाराजांनी केले म्हणणे म्हणजे महाराजांच्या थोरवीला कमीपणा येतो ! या कोशात काही भाग प्रक्षिप्त (मागाहून कोणीतरी घुसडलेला) असावा असे मी म्हणताच ते नाटकी कळवळयाने म्हणाले, 'नका हो. नका असे काही प्रसिध्द करू.' या सर्वांवर त्यांनी कळस केला तो म्हणजे 'मी तुम्हाला प्रकाशक मिळवून देतो' 'असे म्हणून त्यांनी माझ्या पुस्तकाच्या हस्तलिखिताची प्रत मागून घेतली. मी त्यांना माझा पत्ता लिहून घेण्याचे सुचविताच त्यांनी मला डायरी आणून दिली. मास्टर विनायकांच्या 'ब्रह्मचारी' चित्रपटातील नायिका तिच्याकडे येणाऱ्या प्रेमवीरांना देते, तशी ती डायरी अनेकांच्या पत्त्यांनी आधीच पूर्ण भरून गेली होती ! पुढे त्या गृहस्थांना मी दोन पत्रे पाठविली, माझ्या मित्रामार्फत निरोप पाठविले. पण त्यांनी कसलीही दाद दिली नाही की या क्षणापर्यंत माझे हस्तलिखितही दिले नाही. मी त्यांचे मनःपूर्वक आभार

एवढ्यासाठीच मानतो की त्यांनी माझे हस्तलिखित स्वतःच्याच नांवावर प्रसिध्द करून टाकले नाही !

पुस्तकाचे प्रकाशन करण्यासाठी मी तीन वर्षे विविध प्रकाशकांकडे पत्रव्यवहार केला. काहींनी उत्तरेच दिली नाहीत, काहींनी गोड किंवा रोखठोक नकार कळविला तर काहींची मासलेवाईक उत्तरे आली. या सर्वांतून मी एकच निष्कर्ष काढला–शिवाजीची थोरवी आणि प्रकाशकांची नफ्यातोटयाची गणिते यांच्या रस्सीखेचीत शिवाजीच कमजोर ठरतो ! प्रकाशक ही नफा मिळविण्यासाठी धंदा काढून बसलेली माणसे आहेत हे सत्य मी मान्य करतो. पण जेव्हा हे प्रकाशक 'रॉयल्टी म्हणून एक पैसा सुद्धा देणार नाही, तशी अपेक्षा असेल तर आमच्याकडे पाऊलसुद्धा टाकू नका.' किंवा 'तुम्ही आम्हाला दहा हजार रुपये देणार असाल तर प्रकाशनाचा विचार करता येईल' असे बोलतात (व पत्रात लिहितात सुद्धा !) त्यावेळी मला फार दुखावल्यासारखे झाले. या संशोधनासाठी मी हजार रुपये खर्च केले. त्यावर मला नफा नको पण ते परत मिळावेत एवढीही मी रास्त अपेक्षा करायची नाही ? एका प्रकाशकाला मी म्हणालो, 'मला एक पैसापण रॉयल्टी देऊ नका. मात्र माझ्या पुस्तकावर तुम्हीसुद्धा एक पैशाचाही नफा मिळविता नये.' यावर मात्र त्यांच्या नाकाला मिर्च्या झोंबल्या. अर्थशास्त्रात साहस घेण्याला किंमत आहे; व्यासंगाला नाही !

मी अखेर 'ग्रंथाली'कडे पत्रव्यवहार केला. त्यांची अडचण अशी की त्यांनी अशा प्रकारचे प्रकाशन पूर्वी केलेले नव्हते. त्यामुळे ही जबाबदारी स्वीकारावी की नाही याचा त्यांना निर्णय घेता येईना. मात्र श्री. दिनकर गांगल, कुमार केतकर व त्यांचे अन्य सहकारी यांनी मला बोलावून घेतले व आस्थापूर्वक चौकशी केली. 'कुठल्याही बाबतीत तुम्हाला नकार देणे आम्हाला अन्यायाचे वाटते' असे म्हणून त्यांनी मला प्रकाशनासाठी अनुदान म्हणून पाच हजार रुपये देण्याचे व ग्रंथाचे वितरण करण्याचे आश्वासन दिले. प्रकाशनासाठी आणखी पांच हजार आवश्यक होते. ते मी उभे करायचे होते. माझे भाऊ व मित्रमैत्रिणी यांच्या माझ्याविषयी असलेल्या सद्भावना लक्षात घेता मला हे आवाक्यातील वाटले. त्यातच 'युनिप्रिंट'चे श्री. गांगल हे माझे सहकारी मित्र असल्याने त्यांनी मुद्रण खर्च हप्त्यांनी घेण्याची तयारी दर्शविली. ग्रंथवितरणाबद्दल आपणास योग्य कमिशन घेऊन 'ग्रंथाली' मला

पैसे देणार आहे म्हणजे माझे कालान्तराने कां होईना पैसे मिळतील. मला हा तोडगा सन्माननीय वाटला. 'ग्रंथाली'चे मी मनःपूर्वक आभार मानतो.

ठाणे येथील नाणीसंग्राहक श्री. शितूत यांनी आपल्या संग्रहातील 'लारी' हे नाणे रेखाचित्र काढण्यासाठी उपलब्ध करून दिले. त्या नाण्या–मागची दंतकथा सांगून इतरही उपयुक्त माहिती दिली. परमेश्वरीलाल गुप्ता यांचे 'कॉइन्स' हे आपल्या संग्रहातील पुस्तक वाचायला दिले. त्यांचा मी आभारी आहे.

स्व. आण्णा पाध्ये माझ्या जीवनात आले नसते तर मी हे पुस्तक नक्कीच सेंट्रल रेल्वेला अर्पण केले असते ! या पुस्तकासाठी केलेले अर्ध्याहून अधिक वाचन मी लोकल गाड्यांची वाट बघत प्लॅटफॉर्मवरच केले आहे. या गाड्यांनी इतरांचा, वेळ मोडला असेलही, पण मला मात्र पुरेपूर वेळ उपलब्ध करून दिला ! !

हे पुस्तक ज्यांना अर्पण केले आहे ते अच्युत बाळकृष्ण पाध्येगुर्जर हे प्रथितयश वैद्य होते वैद्यकीचा शवविच्छेदनपूर्वक अभ्यास त्यांनी लाहोर येथे केला होता. वनस्पतींचा अभ्यास करण्यासाठी ते उत्तर भारताच्या जंगलातून फिरले होते. या विषयात त्यांनी काही मूलभूत संशोधन केलेले होते. कायाकल्प, किमया, मंत्रशास्त्र या विषयांतही त्यांनी अनाग्रही पण चिकित्सक प्रयोग केले होते. आयुर्वेदाचे गुरु म्हणून त्यांना महाराष्ट्र शासनाची मान्यता होती. त्यांची बुद्धिमत्ता ज्ञानकोशासारखी सर्वसमावेशक होती व ग्रहण केलेली प्रत्येक गोष्ट त्यांच्या जिव्हाग्री होती. त्यामुळे व्याकरण, साहित्यशास्त्र, वेदवेदान्त, क्रियाकल्प इ. सर्व विषयांत त्यांची अप्रतिहत गती होती. उत्तरेकडील विविध भाषा, लिपी, चालिरीती इ. चे त्यांचे ज्ञान अनेकांना मार्गदर्शक ठरले आहे. निगर्वी परोपकारी वृत्ती, शुद्ध आचरण, ज्ञान या सर्वांमुळे ते सर्व जातिधर्माच्या लोकांना आदरणीय होते. त्यांच्याकडे मी संस्कृत वाङ्मय, व्याकरण, साहित्यशास्त्र यांचा परिचय करून घेतला. त्यांनी बुद्धीवर केलेले संस्कार दीपस्तंभासारखे मार्गदर्शक ठरत आहेत.

माझ्या वडिलांना संस्कृतच्या बरोबरीने उर्दू, फारसी व अरबी या भाषा येत होत्या. त्यामुळें त्यांचा या कोशाच्या अभ्यासात आधार होता. ते

नेहमी मला म्हणत, 'तुझ्या पुस्तकात माझे नांव लिही हो. कारण मला प्रसिद्धी मिळण्याचा तो एकच मार्ग आहे. नाहीतर माझे नांव कोण छापणार ?' त्यांना हा आनंद मिळण्यापूर्वीच ते आमच्यातून निघून गेले.

या ग्रंथाच्या रचनेचे श्रेय सर्वात जास्ती डॉ. अरूण जोशी यांना आहे. त्यांनी मला सतत मार्गदर्शन केले संदर्भग्रंथ केवळ सुचविले नाहीत, तर स्वतः आणून दिले. माझे विवेचन शास्त्रीय लेखनपद्धतीत कसे बसवायचे याचे त्यांनी बहुमोल मार्गदर्शन केले.

माझी पत्नी सौ. सूर्या हिने सर्व प्रापंचिक जबाबदाऱ्या आपल्यावर घेऊन मला वेळ मिळवून दिला. माझ्या विद्वत्तेचा आणि थोर व्यासंगाचा कोणाला उपयोग होईल तो होवो; त्याचा सर्वात जास्त उपद्रव तिलाच सहन करावा लागतो !

माझा भाचा रूपक साने व सहकारी शिक्षकमित्र श्री. शिरीष पितळे व अ. वा. मोडक हे केवळ प्रेमापोटी माझ्याबरोबर ठिकठिकाणी आले, माझ्यासाठी त्यांनी गैरसोयी व हालअपेष्टा सोसल्या व मला रेखाचित्रे, छायाचित्रे काढून दिली.

राजा केळकर वस्तुसंग्रहालयाचे श्री. काका केळकर, भारत इतिहास संशोधक मंडळाचे श्री. ग. ह. खरे, श्री. गो. नी. दांडेकर व श्री. सेतुमाधवराव पगडी या थोर व्यक्तींनी आपलेपणाने इतकी मदत केली की त्यांचे शाब्दिक आभार उपचार म्हणूनच मानायचे. 'श्रीप्रतापशस्त्रागार' हे दुर्मिळ पुस्तक श्री. गो. नी. दांडेकर यांनी उपलब्ध करून दिले. सेतुमाधवरावजींच्या मदतखुणा तर या ग्रंथात पावलोपावली दिसून येतील. त्यांच्या प्रस्तावनेमुळेच माझ्या पुस्तकाचे मोल वाढले आहे.

आता अखेरीला ज्यांच्यासाठी हा सर्व खटाटोप केला त्या वाचकांशी हितगुज करू इच्छितो. माझ्या संग्रहातील सर्व पुस्तकांवर 'कथासरित्सागर' या संस्कृत ग्रंथातील एक वाक्य लिहीलेले असते. 'रसिको हि वहेत्काव्यं पुष्पामोदमिवानिलः ।' फुलांचा सुगंध वारा जसा सर्व दिशांना वाहून नेतो, त्याप्रमाणे रसिक काव्याची कीर्ती सर्वत्र पसरवितो. आपल्याकडून मी

माझी केवळ कीर्ती पसरावी अशी अपेक्षा करीत नाही; मार्गदर्शनाचीही अपेक्षा करतो. माझे संशोधन हा या क्षेत्रातील काही शेवटचा शद्ब नाही. कित्येक ठिकाणी माझ्या चुका झाल्या असतील. त्या सुधारून पुढील अभ्यासकांना निर्दोष माहिती देणे या कामी आपणच मला सहकार्य करू शकता. या कोशातील उल्लेखिलेल्या काही वस्तू आपण पाहिल्या असाल; काही आपल्या घरातही असतील. यातील काही शद्ब आपण वापरतही असाल. अशा वेळी आपण मला काय मदत करायची हे आपण जाणताच. म्हणूनच हा कोश आपण नीट वाचा, पहा अशी विनंती करतो.

या कोशाचा उपयोग काय व कोणाला हा प्रश्न प्रकाशकांसकट सर्वच विचारतात. त्यावर माझे उत्तर असे-अशा स्वरूपाची सर्वच संशोधने हीं विज्ञानातील 'रामन इफेक्ट' या संशोधनासारखी असतात. 'रामन इफेक्ट' ला नोबेल पारितोषिक मिळाले पण सामान्य लोकांना त्याचा काय उपयोग आहे? तो नाही हे खरेच आहे. परंतु या शोधामुळेच अणूचे अंतरंग निश्चित झाले. आकाशाचा रंग निळा कां? विशिष्ट ठिकाणच्या समुद्राचे पाणी विशिष्ट रंगाचे कां?-अशासारखी विज्ञानातील गूढे उकलली व विज्ञान एक पाऊल पुढे गेले. आणि हाच त्याचा श्रेष्ठ उपयोग. त्याची तुलना एडिसनने शोधलेल्या विद्युत-दीपाशी होणार नाही व करूही नये. डॉ. रा. चिं. ढेरे व प्रा. ना. सी. फडके या दोघांत लोकप्रियतेचा विचार केला तर फडके श्रेष्ठ ठरतीलच. पण काही विशिष्ट क्षेत्रात डॉ. ढेऱ्यांनी बांधून ठेवलेले ज्ञानाचे घाट त्या वाटेने जाणाऱ्याला केवढे उपयुक्त आहेत! माझ्या या संशोधनाने शिवकालीन अभ्यास विषयात मुंगीच्या पावलाइतकी जरी प्रगती झाली तरी मी स्वत:ला धन्य मानीन. ही धन्यता आपण मला मिळवून देणार आहात.

माझ्या कामात मदतीचा हात आपणहून व आपलेपणाने पुढे करणारे अनेक नातेवाईक व मित्र आहेत. त्यांचे आभार मानण्यापूर्वी त्यांना सांगावेसे वाटते-ही तर केवळ सुरुवात आहे. तुमच्याच मदतीने आणखी पुढे जायचे आहे.

६ मंजुषा,
१३ ए, विकास हाउसिंग सोसायटी,
शास्त्रीनगर-डोंबिवली,
ता. कल्याण, जि. ठाणे. ४२१ २०२

अश्विनीकुमार दत्तात्रेय मराठे.
१२-११-१९८४

– प्रस्तावना –

शिवाजी महाराजांच्या असामान्य प्रतिभेची झेप निरनिराळ्या क्षेत्रांतून निर्वेधपणे चालू असे. राजकारण, मोहिमा, मसलती, प्रत्यक्ष युद्धे, शत्रूशी सामदामाचे संबंध, राजकीय डावपेच हे त्यांचे गुण तर प्रसिद्ध आहेतच. पण कल्याणकारी राज्याची कल्पना ही सुद्धा महाराजांच्या प्रतिभेचीच निदर्शक आहे. हा सर्व व्याप सांभाळीत असताना महाराजांनी विद्या आणि कला यांच्याकडेही लक्ष पुरविले होते. अनेक विद्वान, पंडित आणि कलावंत यांना त्यांचा आश्रय लाभला होता. कवीन्द्र परमानंद, जयराम पिण्डये, भूषण कवी, समर्थ, गागाभट्ट अशी अनेक नांवे या संदर्भात घेता येतील. या बरोबरच राज्यव्यवहारामध्ये प्राचुर्याने आढळून येणारे फारसी व दख्खनी उर्दूतील शब्द यांच्या ऐवजी संस्कृत पर्याय वापरून राज्यव्यवहाराचे मराठीकरण करण्याची योजनाही शिवप्रभूंनी आखली. अशा प्रकारचा एक कोश तयार करण्याचे काम त्यांनी प्रसिद्ध मुत्सद्दी व प्रशासक रघुनाथ नारायण हणमंते याजकडे सोपविले. त्याने धुंडिराज व्यास या विद्वानाच्या सहाय्याने राजव्यवहारकोश सिद्ध केला. ही घटना इ. स. १६७८ ची असावी. राजव्यवहारकोशाच्या सुरुवातीला रघुनाथ पंडिताने राजव्यवहारकोश लिहिण्याचे प्रयोजन काय या संबंधी पुढीलप्रमाणे म्हटले आहे.

कृते म्लेच्छोच्छेदे भुवि निरवशेषं रविकुला –
वतंसेनात्यर्थं यवनवचनैर्लुप्तसरणिम् ।
नृपव्याहारार्थं स तु विबुधभाषां वितनितुम्
नियोक्तोभूद्विद्वान्नृपवर शिवच्छत्रपतिना ।।

' या पृथ्वीतलावरून म्लेंच्छांचा पूर्ण उच्छेद केल्यानंतर सूर्यवंशाला ललामभूत ठरलेल्या त्या छत्रपती शिवाजीने यवनांच्या भाषेने लोपून गेलेल्या राजव्यवहार पद्धतीचा संस्कृत भाषेतून प्रसार करण्यासाठी (रघुनाथ) पंडिताची नियुक्ती केली.

वरील श्लोकावरून या कोशाची मर्यादा स्पष्ट व्हावी. यवनांच्या भाषेने लोपून गेलेल्या राजकीय व्यवहार पद्धतीचा संस्कृत भाषेतून प्रसार करण्यासाठी या कोशाची निर्मिती झाली आहे. वरील श्लोकावरून कोशाचे

स्वरूप आणि त्याच्या मर्यादा या स्पष्ट होतात. महाराष्ट्रातील पूर्वीच्या ३०० वर्षे नांदलेल्या राजवटीमुळे फारसी आणि दक्षिणी उर्दू या दोन्ही भाषांना राजभाषांचे स्वरूप प्राप्त झाले होते. पण विविध थरात, उदा. इनामे, दानपत्रे, नेमणुका, वृत्ती, वतने इ. बाबतीत मराठीचा वापर हा अपरिहार्य होता. मराठीवरील फारसी आणि दक्षिणी उर्दूच्या संस्करणा-मुळे राज्यव्यवहार व लोकव्यवहार या दोन्ही क्षेत्रांत शेकडो फारसी शद्ब मराठी कागदपत्रांतून वापरण्यात येऊ लागले त्या काळात उत्पन्नाचे मुख्य साधन जमीन आणि शेतसारा हे असल्याने जमिनीसंबंधी शेकडो फारसी शद्ब मराठीतून सामान्यांच्याही तोंडी खेळू लागले. मराठी कागदपत्रातूनही यांचा वापर होऊ लागला. ज्ञानेश्वर व महानुभावकालीन मराठीचे स्वरूप जवळ जवळ लुप्त होऊन गेले. रूढ झालेल्या शद्बांना पूर्वी शुद्ध मराठी रूपे होती हेही लोक विसरून गेले. आजही म्हणजे २–३ शतके लोटल्यावरसुद्धा मराठीतील फारसी अगर त्यासारख्या शद्बांची संख्या कमी झाली असली तरी शेकडा दहापर्यंत निश्चितच ती टिकून राहिली आहे. आजही सामान्यांच्या तोंडी आणि घरादारात प्रविष्ट झालेले शद्ब पाहिले तर संवयीमुळे माणसे किती रूढिप्रिय बनतात हे बघून विस्मय वाटतो. उदाहरण म्हणून अद्याप प्रचलित असलेले काही शद्ब पहा–माल, मसाला, इमारत, गुलाम, वसवस (करणे), फजिती, फराफरा (ओढणे), अवलाद, मेहरपी, मोल, मजुरी, मुकादम, मेहनत, कारकून, जबरदस्ती, दहशत, कब्जा, जमीन, किल्ला, मजला, कलम, कायदा, कानून, मोबदला, कारंजे, बागाईत, जिरायित, नाकबूल, गुन्हा, तसदी, तोशीस, मुभा, बिलवर (दागिना), शर्थ, शिकस्त, बिशात, आफत, आस्मानी, मुलामा, समई, बक्षिस, इमान, जहागिर, गुलाब, जिलबी, कलंदर, अफलातून, तुफान, बंदर, नाराज, खुशी, खून–असे किती म्हणून सांगावेत ! ही जर आजची स्थिती आहे तर २००/ २५० वर्षांपूर्वीची मराठी पत्रे पाहिली तर त्यातील फारसी शद्बांची संख्या शेकडा ७५ पर्यंत सहज जाते, याचे आश्चर्य वाटायला नको. त्या काळातील काही पत्रे पाहिली तर फक्त नाम, सर्वनाम आणि क्रियापदे तेवढी मराठी वाटतात. 'शाबास तुमच्या दिलेरीची, रूस्तुमीची आणि सफेजंगीची'–या वाक्यात मराठी किती हे वाचकांनी ठरवावे. शाबास हा शद्ब कोणाला मराठी वाटेल. पण शाद=सुखी व बास=रहा या दोन फारसी शद्बांचा मिळून शाबास हा शद्ब झाला आहे ! अधिकाऱ्यांची नांवेही त्या काळास अनुसरून फारसीवरूनच मराठीत रूढ झाली होती. हवालदार, सरहवालदार,

नविशिंदा, मीरजुम्ला, मुजुमदार, सुभेदार, सरलश्कर, सरनोबत, सरपरदा-दार इत्यादी. विविध खात्यांची नांवेंही जशीच्या तशी सर्रास मराठीत वापरण्यात येतात. उदा. जवाहरखाना, पोशाकखाना, पीलखाना, शुतुरखाना. शस्त्रांची फारसी नांवे अशीच मराठीत रूढ झाली होती. तोफा, बंदुका, गोळे, गरनाळे, बर्ची, निमचा, गुरगुज इ. महसूल आणि न्याय खात्यातील असंख्य फारसी शद्ब मराठीत घुसले होते. कज्जे, फैसले, महजर, मजलीस, गवाह, हाजिरमजलिसी, नामजाद, हाशिल, महसूल, जकात, कुलबाब, कुलकानून इत्यादी. विशिष्ट धर्माच्या संकेतांचे शद्बही काही कमी संख्येत आले नव्हते! उदा. मशीद, दर्गा, पीर, उरूस, मुशाफिरखाना, खिरापत, शादी, सुन्ता, कफन, दफन, कबर, गलाप, असे कितीतरी शद्ब सांगता येतील. राज्य-व्यवहारात हरघडी येत असलेल्या अशा शद्बांची त्यावेळी मोठी अडचण वाटत असली पाहिजे.

दक्षिण दिग्विजयानंतर शिवाजी महाराजांना राज्यव्यवहाराच्या दृष्टीने ही अडचण विशेषच जाणवली असली पाहिजे. महाराजांचे राज्य महाराष्ट्रात ६ जिल्हे, कर्नाटकात ४ जिल्हे व तामिळनाडमध्ये २ जिल्हे अशा भूप्रदेशात पसरले होते. मराठीत रूढ असलेली परिभाषा दक्षिणेत चटकन समजेल अशी परिस्थिती नसावी हेही एक कारण कोशाच्या रचनेबाबतीत संभवते.

कारण काहीही असो, पण या पाठीमागील शिवाजीमहाराजांची प्रेरणा ही उत्तम, सुगम आणि सुटसुटीत राज्यकारभाराची होती हे निश्चितच दिसते. मराठीत अनेक नवीन शद्बांची भर तर पडत होतीच. पण त्याच्या बरोबरच पूर्वी प्रचलित असलेले आणि मध्यंतरीच्या राजवटींमुळे वापरातून गेलेले अनेक शद्ब पुन्हा व्यवहारात आणले गेले, हा मराठीचा मोठा लाभच झाला.

हा कोश फारसी-संस्कृत कोश असावा अशी समजूत काही ठिकाणी व्यक्त झालेली माझ्या अनुभवाला आली आहे. ही समजूत खरी नाही. दक्षिणेतील राजवटीमध्ये फारसी ही राजभाषा होती हे खरे. पण लोकांची भाषा ही आजच्या उर्दूशी मिळती जुळती असलेली अशी होती. या भाषेला राज्यकर्ते 'दखनी' या शद्बाने संबोधीत. ही दखनी म्हणजेच हिंदी होय

अशीही समजूत आढळून येते. वास्तविक पहाता ही समजूत खरी नाही. तुकाराम, रामदास इ. साधुसंतांची हिंदी भाषेतील रचना आहे. ती देवनागरी लिपीतील आहे. मुस्लीम राज्यकर्त्यांच्या बरोबर जो समाज उत्तरेकडून आला व जी भाषा बोलू लागला ती 'दखनी' होय. या भाषेला जेव्हा साहित्याचे स्वरूप आले तेव्हा ती भाषा फारसी लिपीतून लिहिली जाऊ लागली. या दखनी भाषेला हळुहळू उठाव मिळू लागला व फारसी भाषा मागे पडू लागली. या दखनी भाषेत अनेक नामांकित कवी व गद्यलेखक झाले. इब्राहीम आदिलशहा, मुहंमद कुली कुतुबशहा, नुस्रती असे अनेक कवी या भाषेला लाभले. त्या भाषेचे पूर्वीचे स्वरूप हिंदीशी मिळतेजुळते होते. पण काव्याचे विषय हे इस्लाम धर्माशी संबंधित आहेत. वृत्ते, शैली इ. बाबतीत फारसीचे अनुकरण करण्यात येई. महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे ही भाषा फारसी लिपीतून लिहिण्यात येई. त्या भाषेच्या लेखकांमध्ये हिंदूंची नांवे जवळ जवळ आढळतच नाहीत. जयराम पिंडये या संस्कृत कवीने या भाषेला दाक्षिणात्य यावनी म्हटले आहे. ते सर्वथैव समर्पक आहे. आजच्या उर्दू भाषेचे मूळ या दखनीत आहे हे विसरता कामा नये.

मराठीचा संबंध जो आला असेल, तो रास्त फारशीशी असा कमी आला असावा. जो आला तो प्रामुख्याने दखनीउर्दूशी आला. कारण विजापूर असो की अहमदनगर; गोवळकोंडा असो की ब्रेदर; -दरबारापर्यंत लोक फारसीत लेखन करीत. पण बोलत मात्र उर्दूत ! फारसी ही क्वचितच इथे कोणाची मातृभाषा होती. पग राजव्यवहारात फारसी प्रचलित असल्याने लोकांच्या तोंडी फारसी भाषेतील असंख्य शद्ब दक्षिणीउर्दूच्या द्वारे प्रकट होऊ लागले. दक्षिणीउर्दूचा संपर्क मराठीशी आल्याने हे शद्ब मराठीत आले.

मराठीतील या फारसी शद्बांची संख्या पाहून मराठी भाषेचे स्वरूप अजिबात बदलले असे कोणास वाटण्याचा संभव आहे. पण संतकवी व पंडितकवी यांच्या मराठी साहित्यामध्ये अत्यल्प प्रमाणातच फारसी शद्ब सांपडतील. एकतर हे वाङ्मय मूळ वैदिक संस्कृतीच्या धर्मग्रंथांतून निर्माण झालेले. त्यामुळे त्यात संस्कृत शद्बांचे प्राचुर्य हे अपेक्षितच होते. दुसरे असे की, परकीय भाषांतील शद्बांचे प्राचुर्य हे व्यावहारिक मराठीमध्ये येणे साहजिकच आहे. पण त्याचा संबंध अभिजात मराठी साहित्याशी नाही, असे सामान्यपणे समजले जाते. त्यामुळे मराठी साहित्यातील हे दोन प्रवाह आपल्याला स्पष्टपणे आढळतात. त्याकाळचे मराठी गद्य हे प्रामुख्याने

पत्रव्यवहार, सनदा, महजर, निवाडे इ. स्वरूपातील असल्यामुळें त्यातील फारसी शब्दांच्या प्राचुर्याकडे साहजिकच संशोधकांचे लक्ष गेले. पण विशिष्ट राजवटीतून निर्माण झालेली ती एक प्रक्रिया होती. ती राजवट संपल्यानंतर ती प्रक्रिया ओहोटीला लागणार हेही उघड होते. पण राजव्यवहारातील मराठीचे स्वरूप अधिक शुद्ध असावे असा जाणीवपूर्वक प्रयत्न शिवाजी महाराजांनी केला ही त्या महापुरुषाच्या चतुरस्र प्रतिभेची साक्ष आहे. एखाद्या भाषेतून मूळ शद्ब नाहीसे व्हावेत, त्यांची जागा परकीय शद्बांनी घ्यावी आणि ही सवय लोकांच्या अंगवळणी पडावी अशी परिस्थिती झाली होती. पण अस्मिता जागृत झाल्यावर माणसे सर्वच दृष्टींनी विचार करू लागतात. आजची परिस्थिती पहा आणि ४० वर्षांपूर्वीच्या परिस्थितीशी तिची तुलना करा. राष्ट्रपतिभवन, सचिवालय, प्रतीक्षालय, मुख्यमंत्री, मंत्रालय, वायुदल, भूसेना; रोहिणी, भास्कर, आर्यभट हे उपग्रह; गंगा, गोदावरी, धवलगिरी ही नौकानांवे; पद्मश्री, पद्मभूषण इ. बिरुदे, परमवीरचक्र, वीरचक्र इ. पारितोषिके ही अस्मितेचीच जागृती दाखवितात. राष्ट्राच्या सर्वांगीण विकासातील हा एक टप्पा असतो. राजव्यवहारातील शद्बांचे मराठीकरण करावे ही कल्पनाच मुळी महाराजांचे स्वप्न किती भव्य होते हे दाखवून देण्यास समर्थ आहे. कुणास वाटेल की ही गोष्ट इतकी महत्त्वाची आहे कां ? त्याला उत्तर हेच की, राष्ट्राच्या जागृतीतील हे एक महत्त्वाचे पर्वच म्हणावे लागेल.

रघुनाथ पंडिताने राजव्यवहारकोशाच्या उपोद्घातात काहीशी आग्रही भूमिका जी घेतली आहे ती समजण्यासारखी आहे.

उद्देशाय गृहीतात्र म्लेंच्छभाषा न दुष्यति ।
नापेक्ष्यते किं रत्नानि खचितुं जतु जातुचित् ॥८३॥
विपश्चित्संमतस्यास्य किं स्यादज्ञविडम्बनैः ।
रोचते किं क्रमेलाय मधुरं कदलीफलम् ॥८४॥

'विशिष्ट हेतुने वापरलेली म्लेंच्छभाषा या ठिकाणी संस्कृत भाषेला दूषित करीत नाही. रत्ने जडविण्यासाठी लाखेचा नाही कां उपयोग करावा लागत ?

विद्वानांची मान्यता लाभल्यावर, मूर्खांनी या कोशाची कुचेष्टा केली म्हणून, काय होणार ? उंटाला कधी गोड केळी आवडतात कां ?

या श्लोकावरून राजव्यवहारकोशाच्या रचनेमागच्या भावना किती तीव्र असाव्यात याची थोडीशी कल्पना करता येते. राजव्यवहारकोशाच्या उपोद्घातात रघुनाथ पंडिताने थोडक्यात पण मार्मिकपणे स्वतःबद्दल माहिती तर दिली आहेच; पण त्या बरोबरच शिवचरित्राचे मोजक्याच शद्वात जे कथन केले आहे, ते एका समकालीनाच्या लेखणीतून निघाल्यामुळे निश्चितच महत्त्वाचे झाले आहे. दक्षिणदिग्विजयाची हकीगत रघुनाथ नारायणनें दोन श्लोकात मोठ्या समर्पक रीतीने दिली आहे –

क्रान्त्वा मंत्रबलेन यस्य निखिलामाशामवाचीं क्रमात्
कर्नाटक्षितिपांश्च भागनगराधीशं च कृत्वा वशे ।
आसेतुप्रसृतांश्च यावनगणानुच्छिद्य तत्रावनी –
पातारं व्यदधाद्यमेव तु शिवः साम्राडमात्यं निजम् ।।७८।।

'ज्याच्या सल्लामसलतीने (किंवा मंत्रबळामुळे) शिवराजाने कर्नाटकातील राजे, हैद्राबादचा (भागनगराचा) राजा जिंकून क्रमाक्रमाने सर्व पूर्व दिशा जिंकली, आसेतु पसरलेले यवनसंघ नष्ट करून टाकले त्यालाच (रघुनाथालाच) त्या शिवसम्राटाने तेथे राज्यरक्षणकर्ता अमात्य म्हणून नेमले.'

दक्षिणभारतातील देवालये उध्वस्त तरी झाली असावीत किंवा त्यांचे पूजादि उत्सव बंद पडले असावेत. पण शिवाजीमहाराजांच्या आज्ञेन हे उत्सव पुन्हा सुरू झाले. या अतिशय महत्त्वाच्या घटनेकडे रघुनाथ नारायणने पुढील श्लोकात आपले लक्ष वेधले आहे –

उत्सादितां चिरतरं यवनैः प्रतिष्ठाम्
शोणाचलेशितुरयं विधिवद्विधाय ।
श्रीमुष्णवृद्धगिरिरुक्मसभाधिपानाम्
पूजोत्सवान प्रथयति स्म सहात्मकीर्त्या ।।८०।।

'ज्या शोणाचलपतीचे (तिरूवन्नमलाई येथील समोत्तिपेरूमल मंदिर, अरूणाचलम्) निवासस्थान यवनांनी दीर्घकाळ उध्वस्त केले होते, ते पुन्हा एकदा विधिपूर्वक स्थापन करून (रघुनाथाने) श्रीमुष्ण (भूवराहस्वामी) वृद्धगिरी (वृद्धाचलम् येथील महादेव) रुक्मसभाधिप (चिदंबरं येथील नटराज) या देवांचे पूजोत्सव सुरू केले व आपली कीर्ती वाढवली.'

प्रत्यक्ष राजव्यवहारकोशातील शद्व पाहिले तर मूळ शद्वास जे संस्कृत प्रतिशद्व दिले आहेत तेथे मतभेदास जागा रहात नाही. कोशात दिलेल्या शद्वांची संख्या १३८० आहे. त्या शद्वात फारसी भाषेतील शद्व आहेतच. पण फारसीशी यत्किंचितही संबंध नसलेले पण दखनीउर्दूत प्रचलित असलेले असे अनेक शद्व आढळतील. उदा. अडकित्ता, आडेकरी, कर्त्ता, चोळी, छीट, ढाल, दुटा, दुर्मा, दुवल, दौड इ. असे अनेक शद्व आल्यामुळे या कोशाचे स्वरूप उर्दू–संस्कृत कोशाचे म्हणता येईल; फारसी–संस्कृत कोशाचे म्हणता येणार नाही. या कोशात योजलेल्या अनेक शद्वांपैकी काही संस्कृत शद्व पुढील काळात चालू राहिले. उदा. अमात्य=मुजुमदार, सचिव=सुर्नीस, मंत्री=वाकेनीस, देशाधिकारी=सुभेदार, मुद्राधारी=किल्लाहवालदार, देशलेखक=मुजुमदार.

शिवाजी महाराजांची राज्याभिषेकानंतरची पत्रे आणि संभाजी, राजाराम इत्यादींची पत्रे पाहिली तर भाषेच्या दृष्टीने त्यातील फरक जाणवू लागतो. हा प्रकार पुढे वाढत गेला असता तर पुढील काळातील पत्रव्यवहाराचे स्वरूप आमूलाग्र बदलले असते. परंतु तसे झाले नाही. याचे कारण म्हणजे १८ व्या शतकात मराठ्यांचा विस्तार भारतभर झाला हे होय. अटकेपासून कृष्णाथडीपर्यंत आणि मुर्शिदाबादेपासून द्वारकेपर्यंत मराठ्यांची सैन्ये सर्वत्र फिरू लागली. मराठी राजकारणाला भारतीय स्वरूप प्राप्त झाले. अनेक प्रांतांतील जाती आणि धर्म, त्यांचे सत्ताधीश आणि प्रजा यांच्याशी त्यांचा संबंध आला. मराठी राज्यकर्ते, सेनापती आणि मुत्सद्दी यांचे वरील मंडळींशी घनिष्ट संबंध आले. १८ व्या शतकातील मराठी पत्रव्यवहारांची संख्या काही कोटीपर्यंत जाते. सहाजिकच या भारतव्यापी राजकारणात मराठी पत्रव्यवहाराचे स्वरूप बदलत गेले. असंख्य फारसी शद्व पुन्हा पत्रव्यवहारात आढळू लागले. हे एका दृष्टीने अपरिहार्य होते. ही परिस्थिती १८१८ नंतर पालटली आणि मराठी शिक्षणाचा प्रसार सर्वत्र झाल्यानंतर फारसी शद्वांचे प्रमाण घटत चालले. ते आता शेकडा दहावर येऊन थांबले आहे.

अलीकडे मात्र मराठीतून सर्रास वापरले जात असलेले इंग्रजी राजव्यवहारातील शद्व काढून त्यांच्या जागी देशी किंवा मूळ संस्कृत शद्व वापरण्याची चळवळ सुरू झाली आहे. महाराष्ट्र शासनातर्फे प्रसिद्ध झालेल पदनामकोश किंवा निरनिराळ्या विषयांवरील परिभाषा कोश ही याच

चळवळीची फळे आहेत. अशावेळी आज मराठीत रूढ करण्यात येत असलेले काही शब्द राजव्यवहारकोशात आढळतात हे पाहून मोठी गंमत वाटते. सचिव, मंत्री, सभासद, न्यायाधीश, दुर्ग, कोशागार, शस्त्रागार, चषक, आदाय, सभा, लेखा, आय–व्यय, वेतन, ऋण (कर्ज), प्रतिभू (जामीन), कारागृह, आयपत्र, सहकारी, अनुक्रमणिका, संवाद, गणना–तीनशे वर्षानंतर सुद्धा हा कोश आजही उपयुक्त ठरू पहात आहे हे लक्षणीय आहे. या कोशातील एक शब्द तर आपले मन वेधून घेणारा आहे. राजदरबारातील खलबतखान्याला त्या काळात गुसलखाना म्हणत. आग्र्यातील दिवाण ई खासला बरीच वर्षे गुसलखाना हेच नांव होते. याला पर्याय रघुनाथ नारायणने मन्त्रस्थानं असा दिला आहे. आज ३०० वर्षांनी, मुंबईच्या सेक्रेटेरिएटला मंत्रालय हे नांव मिळालेले पाहून, शिवाजीमहाराज व रघुनाथ नारायण हणमंते यांच्या आत्म्यांस अगदी संतोष झाला असेल.

या कोशाचा अभ्यास अनेक पद्धतींनी करता येऊ शकेल. कोशातील विविध क्षेत्रातील लोकांचे, वस्तूंचे, व्यवहाराचे आणि परंपरांचे निदर्शक असे जे शब्द आले आहेत ते शिवकालीन महाराष्ट्राच्या सामाजिक व राजकीय जीवनावर कितीतरी प्रकाश पाडून जातात. यातील अधिकाऱ्यांचे व कर्मचाऱ्यांचे हुद्दे हे जुन्या राजवटीतूनच चालत आलेले असल्यामुळे या कोशाच्या अभ्यासामुळे विजापुरची आदिलशाही व अहमदनगरची निजामशाही या दोन्ही राज्यातील व्यवहाराची आपणाला सहज कल्पना येऊ शकेल. इतिहासाच्या अभ्यासकाला हे एक वरदानच आहे. कोश मर्यादित असला तरी रघुनाथ नारायणची वृत्ती बारीक व मर्मग्राही आहे. समाजाच्या सगळ्या थरांची वर्णने त्याने केली आहेत. कोशाच्या पण्यवर्गातील उल्लेख पहा–दुकान, चाटी, सराफ, सोनार, तांबट, कासार, खाती, सुतार, कुंभार, तेली, जुल्हई, वाणी, तांबोळी, फुलारी, बुक्केफरोस, मणियार, शिंपी, तारकशी, कागदकार, रंगारी, निळारी, पट्वेगर, लोणारी, जिनगर, बुरूड, बागवान असे किती म्हणून सांगावेत! केवढे विश्व रघुनाथ नारायणाने आपल्या डोळ्यासमोर उभे केले आहे! शिवकालातील एका कल्याणकारी राज्याचे हे स्वरूपच आपण पहात आहोत असे आपणाला वाटू लागते.

दक्षिणी उर्दू या भाषेच्या अभ्यासकांना हा कोश म्हणजे एक अमूल्य ठेवाच वाटावा. या कोशाची रचना १६७८ च्या सुमारास झाली असल्यामुळे उर्दू भाषेचा हा पहिलाच कोश म्हणावा इतके याचे महत्त्व आहे. उर्दू

साहित्याच्या प्रवाहाचे दोन भाग पडतात. एक दक्षिणीउर्दू व दुसरी आधुनिक उर्दू. या दोन्हीमधला संबंध सांगावयाचा झाल्यास ज्ञानेश्वर आणि महानुभाव-कालीन मराठी व आधुनिक मराठी असा सांगावा लागेल. दक्षिणी उर्दूचे साहित्य मोठ्या प्रगतावस्थेत पोचले होते. त्या साहित्यात फारसी शब्द कमी, हिंदी अधिक, भारतीय वातावरण अधिक चित्रित आणि भारतातील पुराणादी परंपरांची दखल हे या दक्षिणीउर्दू साहित्याचे विशेष होत. ही परंपरा चालू राहिली असती तर उर्दू आणि हिंदी एकजीव होऊन गेल्या असत्या आणि भाषेचा वाद शिल्लक राहिला नसता.

पण असे होणे नव्हते. उत्तर भारतात फारसी ही राजव्यवहाराची भाषा म्हणून ५०० वर्षे नांदली. लोक उर्दू आपली मातृभाषा म्हणून बोलत; पण साहित्याचे माध्यम म्हणून त्यानी उर्दू भाषेचा वापर केला नाही. दक्षिणी उर्दूचे वैभव पाहून त्यांचे डोळे दिपले. त्यातच नादिरशहाच्या स्वारीमुळे आणि दिल्लीतील भयंकर कत्तली व लुटालुटी यामुळे सामान्यांच्या मनात इराणबद्दल घृणा निर्माण झाली. आणि म्हणून ५०० वर्षे पर्यंत आपल्या साहित्याचे माध्यम म्हणून फारसी भाषेचा वापर करणारे कवी, इतिहासकार, कोशकार आणि इतर लेखक हे साहित्यासाठी उर्दूचा वापर करू लागले. ही परंपरा इ. १७३८ पासून सुरू झाली. दिल्लीतील राज्यकेन्द्रामुळे या उर्दू साहित्याने दक्षिणीउर्दूला मागे टाकले आणि एकेकाळची सर्वमान्य असलेली दक्षिणीउर्दू ही उपप्रादेशिक व मागासलेली ठरली. दिल्लीतील उर्दू साहित्यिक हे फारसी भाषेचे मोठे पंडित होते. त्यांनी उर्दूतून लिहिण्यास सुरूवात केली, तरी फारसीचा पगडा कांही जाईना. फारसी साहित्यातील संकेत, मध्यपूर्वेतील लैला-मजनू, युसुफ-जुलेखा, खुश्रोव-शीरीन इत्यादींच्या दंतकथा, फारसी वृत्तांचे अनुकरण, फारसी शब्दांचे प्राचुर्य हे उत्तरेतील उर्दूचे विशेष बनले. भारतीय वातावरण, भारतीय परंपरा, इत्यादींना खो बसला. हीच ती गेली २००-२५० वर्षे भारतभर पसरलेली उर्दू भाषा आणि तिचे साहित्य. दक्षिणी उर्दू व आधुनिक उर्दू यातील साम्य व फरक आता लक्षात यावीत. आद्य उर्दू म्हणून दक्षिणी उर्दूचा अभ्यास केल्याशिवाय उर्दू भाषेचा अभ्यास पूर्ण होत नाही. आता दक्षिणीउर्दूत कोणी लिहीत नाही. पण अद्याप ही भाषा महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागात व हैद्राबाद, विजापूर इ. शहरांत घरोघर बोलली जाते.

शिवाजीमहाराजांच्या प्रेरणेने रचल्या गेलेल्या या कोशात १६७८ मध्ये रूढ असलेल्या दक्षिणीउर्दूतील १००० हून अधिक शद्व आलेले आहेत. अभ्यासकांना ही मोठी पर्वणीच आहे. या दृष्टीने शिवाजीमहाराज हे उर्दू भाषेचे पहिले कोशकार तर ठरतातच, पण उर्दू संस्कृत या एकमेव कोशाचे प्रेरक ठरतात हे लक्षात घेतले पाहिजे. दुर्दैवाने उर्दूच्या विद्वानांनी या महत्त्व-पूर्ण घटनेची अजिबात दखल घेतली नाही. मुंबईमध्ये मी ही गोष्ट काढली तेव्हा लोकांचा विश्वासच बसेना. शिवाजीमहाराज आणि उर्दूचे कोशकार? त्यांच्या मनाला धक्काच बसला. ज्या गृहस्थांना मी ही गोष्ट सांगितली ते महाराष्ट्राच्या राजकारणात मोठ्या पदावर असलेले गृहस्थ होते. त्यांचे नांव सांगण्याचे अनौचित्य मी करणार नाही. आता मात्र महात्मा गांधी मेमोरियल रिसर्च सेंटरचे संचालक डॉ. अब्दुस्सत्तार दळवी यांनी उर्दूमधून राजव्यवहारकोशाचे संपादनकार्य हाती घेतले आहे. गेली तीन वर्षे छपाईचे काम रेंगाळत आहे असे माझ्या ऐकिवात आहे. हे पुस्तक बाहेर पडावे आणि या निमित्ताने तरी उर्दू भाषिकांना शिवाजीमहाराजांच्या थोरवीची कल्पना यावी ही अपेक्षा.

राजव्यवहारकोशाच्या आतापर्यंत ५ आवृत्त्या निघाल्या. त्यापैकी चार आवृत्त्यांत फक्त संहितापाठ आहे. पाचवी आवृत्ती कै. डॉ. चिदंबर कुळकर्णी, मुंबई विद्यापीठ यांनी १९७६ मध्ये प्रसिद्ध केली. या आवृत्तीत कोशातील शद्बांची चर्चा करण्यात आली आहे. पण ती अपूर्ण असल्याची जाणीव होते. आता श्री. मराठे यांनी अत्यंत परिश्रम घेऊन ही आवृत्ती संपादित केली आहे. या आवृत्तीचा एक महत्त्वाचा विशेष म्हणजे त्यांनी रघुनाथ नारायणचे समकालीन संस्कृत कवी कवीन्द्र परमानंद आणि जयराम पिंडचे यांच्या शिवभारत, राधामाधवविलासचंपू आणि पर्णाल-पर्वतग्रहणाख्यान या ग्रंथांतील समानार्थी शद्बांची तुलना राजव्यवहारकोशा-तील शद्बांशी केली आहे. महेश्वराची अमरकोशावरील टीका प्रसिद्ध आहे. तिचाही उपयोग त्यांनी या कामासाठी केला आहे. कोशाच्या अभ्यासाच्या निमित्ताने शिवकालीन समाजाचे दर्शनही त्यांनी घडविले आहे. हे दोन्ही विशेष हा ग्रंथ लोकप्रिय करण्यास समर्थ ठरतील अशी खात्री आहे.

राजव्यवहारकोशातील अनेक शद्बांचे संशोधनही त्यांनी परिश्रमपूर्वक केले आहे. उदा.–ताम्र या शद्बाची व्युत्पत्ती. ताम्र हा शद्ब परक्यांच्या

बाबतीत कोणत्या परिस्थितीत वापण्यात येऊ लागला, या बाबतीत त्यांचे विवेचन आहे. मराठीतील तांबे व संस्कृतातील ताम्र याला दुसरा पर्याय म्लेच्छमुख हा आहे. पण म्लेच्छमुख हा शब्द उघडपणे म्हणणे अवघड होते. म्हणून कूटभाषेत ताम्र हा शब्द उपयोगात आला. पुढे ताम्र याचा अर्थ तांबड्या तोंडाचा असा होऊन तो इंग्रजानाही वापण्यात येऊ लागला. हे एकच उदाहरण मराठे यांच्या व्यासंगाची साक्ष देण्यास पुरेसे आहे.

'वसुधा'
देवीदयाळ मार्ग, मुलुंड पश्चिम,
मुंबई.

सेतुमाधवराव पगडी
१०-६-८१

(ही प्रस्तावना लेखरूपाने रविवार १-१२-८१ रोजी लोकसत्तेत आली होती. परंतु याचवेळी संप झाल्याने त्या लोकसत्तेचे महाराष्ट्रात वितरण झाले नाही. पुढे लोकसत्ता पुन्हा सुरू झाल्यावर २१-२-८३ (रविवार) त्याचे पुनर्मुद्रण केले होते.)

— विवेचन —

राजव्यवहारकोश हे रघुनाथपंडिताच्या वैदग्ध्याचे व शिवाजी-महाराजांच्या सर्वंकष प्रज्ञेचे प्रतीक आहे. शिवछत्रपतींच्या प्रेरणेने रचल्या गेलेल्या या कोशाची नांवे पुढीलप्रमाणे आढळतात. १) राजव्यवहारकोश २) राजकोश ३) राज्यव्यवहार कोश ४) राजकोशनिघण्टु ५) व्यवहारकोश ६) शिवराजकोश ७) श्रीछत्रपतिराजकोश ८) श्रीशिवछत्रपतिराज-व्यवहार कोश.

'राजव्यवहारकोश' हेच या ग्रंथाचे मूळ अभिप्रेत नांव असावे असे उपोद्घातातील श्लोक क्र. ८१ मधील 'नृपव्याहारार्थं' या शद्बरचनेवरून दिसते. उल्लेख करण्यास सोपे व सुटसुटीत म्हणून राजव्यवहारकोशाचे 'राजकोश' असे नांव पुढे रूढ झालेले दिसते. प्रस्तुत आवृत्ती ज्या हस्तलिखितांना आधार मानून संपादित केली आहे त्या हस्तलिखितांवर राजकोश हेच नांव आहे व तेच नांव ग्रंथाला कायम केले आहे.

'राज्यव्यवहारकोश' हे नांव केवळ रा. गो. काटे यांनी संपादित केलेल्या प्रतीवर आहे. ही प्रत त्र्यं. शं. शेजवलकर यांनी संदर्भग्रंथ म्हणून स्वीकारल्याने त्यांनी आपल्या 'संकलिपत शिवचरित्राची प्रस्तावना, आराखडा व साधने' या ग्रंथातील काही लेखांमध्ये 'राज्यव्यवहारकोश' असे म्हटले आहे.

तंजावर येथील सरस्वतीमहाल लायब्ररीतील हस्तलिखितांची जी सूची[१] आहे त्यावरून असे दिसते की, त्यांतील सर्वच कोशांच्या नांवांपुढे 'निघण्टु' हा शद्ब जोडला आहे. मात्र पोथीवर तो निघण्डु असा लिहिला आहे. वास्तविक निघण्टु आणि कोश या शद्बांचे अर्थ एकच आहेत. पण कोशनामापुढे निघण्टु शद्ब जोडून भाषांतरसमास करण्याची दाक्षिणात्य पद्धती असण्याची शक्यता आहे.

वर दिलेल्या यादीतील शेवटची चार नांवे तंजावर हस्तलिखित संग्रहातील 'राजकोशनिघण्टु' च्या नकलेतील असून ती वर्गांची समाप्ति दर्शविणाऱ्या वाक्यात आली आहेत. हे वाक्य सर्वत्र असे असणे योग्य, 'इति श्रीमन्नारायणाध्वरिवरसूनुना शिवच्छत्रपतिप्रियामात्येन रघुनाथपण्डितेन

विरचिते राजव्यवहारकोशे ········ वर्गः समाप्तः ।' पूर्वी ग्रंथ हाताने लिहून काढावे लागत. या कामात शरीरकष्ट फार होत असल्यामुळे [२] प्रत तयार करणाऱ्या लेखकाची प्रवृत्ती पुन्हापुन्हा येणाऱ्या, कमी महत्त्व असलेल्या व वाचकाला कल्पनाशक्तीने जाणून घेता येणाऱ्या गोष्टी टाळण्याची किंवा लघुरूपाने लिहिण्याची असे. अशा प्रवृत्तीतूनच कळत नकळत ही नांवे निर्माण झाली असावीत. ग्रंथकर्ता कोण आहे हे निश्चित कळणारे असल्यामुळे त्याचे नांव व पदव्या गाळून 'शिवराजकोश' इ. इकडे तर संक्षिप्त व इकडे तर अर्थवाही नांवे अशा रीतीने हस्तलिखितांच्या मूळ लिपिकांनी केली असावीत.

आधुनिक काळात ज्याला राज्यशास्त्र म्हटले जाते, त्या विषयाची चर्चा करणारे प्राचीन भारतीय ग्रंथ अर्थशास्त्र, राजनीति, राजधर्म, नीतिसार अशी नांवे धारण करणारे आहेत; ही नांवे भिन्न असली तरी या ग्रंथांत हाताळलेले विषय सारखेच आहेत. या शास्त्रांचा संबंध केवळ राजा या व्यक्तिपुरताच मर्यादित नसून सैन्य, खजिना, विविध तऱ्हेची संपत्ती, उत्पन्नाची साधने, लोकांचे व्यवसाय इ. जीवनव्यापी विषयांशी संबद्ध आहे. त्यामुळे या ग्रंथांमधून दागिन्यांची नांवे; हत्ती, घोडे यांचे प्रकार; सैन्याच्या हालचाली; शस्त्रे; शेती व इतर उद्योग; हेरगिरी इ. विषय हाताळले आहेत. पूर्वाचार्यांचे ऋण मानणाऱ्या रघुनाथपंडिताने सुद्धा हेच विषय आपल्या कोशात हाताळले आहेत. फरक एवढाच की, त्या ग्रंथांतून त्या त्या विषयांवरील मतमतांतरांची चर्चा केली आहे; तर हा ग्रंथ कोश असल्यामुळे येथे त्या त्या विषयातील दख्खनीयावनी भाषेतील शब्दांचे संस्कृत पर्याय दिले आहेत. या पर्यायी शब्दांचे वर्गीकरण ज्या दहा वर्गांत केले आहे, त्या वर्गांची बव्हंश नांवे प्राचीन परंपरेतील राज्यशास्त्रीय ग्रंथांना अनुसरणारी वाटतात. त्यामुळे प्राचीन भारतीय राज्यशास्त्रात राजा या शब्दाला जो समावेशक संदर्भ होता, तोच रघुनाथपंडिताच्या कोशाच्या नांवातील राजा या शब्दाला आहे. यासाठी या कोशाची 'राजव्यवहारकोश', 'राज्यव्यवहारकोश' 'राजकोश' ही नांवे अर्थवाही आणि स्वीकार्य वाटतात.

ग्रंथकर्तृत्व कोणाचे ?

या कोशाची प्रेरणा शिवछत्रपतींनी रघुनाथाला दिली. त्यांच्या आज्ञेवरून रघुनाथाने तो रचला असे उपोद्घातातील श्लोकांवरून दिसते.

परंतु या कोशाच्या अखेरीला हा कोश धुंडिराज व्यास याने लिहिला असे म्हटलेले असल्याने खरा ग्रंथकार कोण असा प्रश्न निर्माण होतो. कोशाच्या आंतर्गत रचनेवरून असे स्पष्ट दिसते की या कोशाचा आराखडा प्रथम निश्चित केला गेला होता. हा आराखडा तयार करणारा माणूस हा राजव्यवहाराशी अत्यंत जवळून परिचित असला पाहिजे. रघुनाथपंडित हा राजव्यवहारात मुरलेला तर होताच; पण अनेक कलांचे मर्म जाणणारा होता.[3] म्हणूनच त्याने कित्येक ठिकाणी मोठ्या साक्षेपाने तपशिलवार यादी दिली आहे. कोणत्या गोष्टींचा उल्लेख कोणत्या वर्गात करावा याचे तारतम्य रघुनाथासारखा मुरब्बीच दाखवू जाणे ! धुंडिराजाचे 'कोशोऽयं ढुंढिराजेन रघुनाथमुदे कृतः ।' हे वाक्य आणि उपोद्घातातील उल्लेख पहाता हा कोश 'रघुनाथपंडितानेच रचण्यास घेतला असला पाहिजे असे दिसते. धुंडिराज व्यास नेमका कोण होता हे कळत नाही. परंतु तो रघुनाथाचा एखादा विश्वासू सेवक असला पाहिजे रघुनाथाने कोशाचा आराखडा रचून व काहीं भाग स्वतः पूर्ण करून उर्वरित भाग धुंडिराजा-कडून आपल्या देखरेखीखाली करवून घेतला असण्याची शक्यता आहे. तसे असेल तर धुंडिराजाने हा कोश पुरा केला असे म्हणता येईल. सर्व कोश अनुष्टुभ छंदात रचला असूनसुद्धा लेखनवर्गातील 'अभिदधते यवनगिरा …' हा ७६ वा श्लोक मात्र आर्यावृत्तातील आहे. हा वृत्तबदल एकाचे कर्तृत्व संपून दुसऱ्याचे सुरू झाले हे सुचविण्यासाठीही केला असेल. अर्थात याबाबत निर्णायक विधान करणे अन्य प्रमाणांशिवाय योग्य नाही; हा केवळ तर्क आहे. परंतु कोणत्याही परिस्थितीत या कोशाच्या रचनेत रघुनाथपंडिताचा वाटा सिंहाचा आहे हे निश्चित.

रघुनाथपंडिताचे अल्प चरित्र[४]–रघुनाथ नारायण हणमंते असे आधुनिक पद्धतीने रघुनाथ पंडिताचे नांव सांगता येईल. नारोपंत दीक्षित किंवा नारो त्रिमळ हणमंते हे रघुनाथपंडिताचे वडिल. त्यांनी यज्ञयाग केल्यामुळे त्यांना दीक्षित ही पदवी प्राप्त झाली होती. त्यांचे वडिल त्रिमळ किंवा त्रिमल्ल (राजवाड्यांच्या मते त्र्यंबक) हे फार पराक्रमी योद्धे होते हनुमंताप्रमाणे ते रणांगणात सदैव आघाडीवर असत. त्यामुळे त्यांना हणमंते हे नांव मिळाले.[५] हे हणमंते मुद्गलगोत्री ब्राह्मण असून ते मूळचे गंगाप्रांतीय नगर, औरंगाबाद इकडील होते असे राजवाडे म्हणतात.[६] त्यांच्या मते हणमंते हे आडनांव गावावरून पडलेले आहे.

नारायणपंत हणमंते हे लखुजी जाधवांकडून जिजाबाईचे पाठराखणे म्हणून शहाजीकडे आले व त्याच्या कर्नाटकातील जहागिरीत कारभारी म्हणून राहिले. त्यांच्याकडे मुजुमदारी होती. ते शहाजीचे धीसचिव म्हणजे निकटवर्ती सल्लागार होते. रघुनाथ व जनार्दन हे त्यांचे दोन्ही सुपुत्र शहाजीकडेच होते. जनार्दन पंडित हा मोठा रुबाबदार चालचलणूक असलेला व शिव आणि विष्णू या देवतांचा उपासक होता. कर्नाटकात शैव आणि वैष्णव असे दोन परस्परविरोधी कट्टर पंथ आहेत. या दोहोंचा मिलाफ जनार्दन पंडिताने भागवतधर्मात केला. राजकोशाच्या उपोद्घातात त्याचे पडसाद उमटलेले दिसून येतात.[७]

रघुनाथ हा वयाने तरुण पण बुद्धीने अत्यंत पोक्त व अनेक कलांचे मर्म जाणणारा असा होता.[८] रघुनाथ पंडित शिवाजीला येऊन मिळाला तो काळ व त्याची कारणे याविषयी इतकी भिन्न माहिती मिळते की त्यातून ठाम निष्कर्ष काढणे कठिण आहे. शिवाजीचा दक्षिण दिग्विजय व त्यामागे असलेला रघुनाथाचा हात, रघुनाथाचा मृत्यू या घटनांही मतमतान्तरांनी गजबजलेल्या आहेत.

नारायण हणमंते यांच्या मृत्यूनंतर रघुनाथाचा भाऊ जनार्दन हा शिवाजीकडे आला (सरदेसाई–न्यू हिस्ट्री ऑफ मराठा). श्रीनिवासाचारी यांचे मत असे की १६६४ मध्ये शहाजीचा मृत्यू झाल्यानंतर रघुनाथ व जनार्दन हे दोन्ही बंधू व्यंकोजी एकोजीशी एकनिष्ठ होते. मात्र पुढे हे दोन्ही बंधू व व्यंकोजी एकोजी यांच्यातील मतभेद वाढत गेले व ते दोघेही शिवाजीला येऊन मिळाले. (J.I.H.1931 P.102) शहाजीच्या पश्चात रघुनाथ व्यंकोजीच्या नावाने बंगळूरच्या जहागिरीचा कारभार पहात असे. जदुनाथ सरकारांच्या मते व्यंकोजी लहान असताना रघुनाथाने सत्तेचा दुरूपयोग व द्रव्यापहार केल्याने पुढे दोघांच्यात वितुष्ट आले. डॉ. बाळ–कृष्णांच्या मते व्यंकोजी मुसलमान सल्लागारांच्या आहारी जाऊन राज्याकडे दुर्लक्ष करीत होता. रघुनाथाने त्याला ताळ्यावर आणण्याचा प्रयत्न केला; पण तो फसल्याने रघुनाथ शिवाजीकडे आला.

इ. स. १६७६ च्या फेब्रुवारी मार्च महिन्यात शिवाजीमहाराज सातारा येथे दीर्घमुदतीच्या आजारात सापडले होते. याच सुमाराला रघुनाथ

त्यांना येऊन मिळाला असावा. या वेळी त्याने चाफळला जाऊन रामदासस्वामींचे दर्शन घेतले. 'तुझे मनोरथ पूर्ण होतील' अशा स्वरूपाचा आशीर्वाद रामदासांनी त्याला दिला असावा. 'तंजावरहून तू मला रामाच्या मूर्ती पाठवून दे' असेही त्यांनी रघुनाथाला काम सांगितले. या मूर्ती माघ वद्य ५ म्हणजेच समर्थांच्या निर्वाणापूर्वी चार दिवस येऊन दाखल झाल्या.[९]

राजव्यवहारकोशाच्या उपोद्घातात (श्लो. ७८) दक्षिण दिग्विजय, गोवळकोंड्याचे राजकारण या सर्व गोष्टी शिवाजीमहाराजांनी आपल्या सल्लामसलतीने केल्या असे रघुनाथ म्हणतो. शेजवलकर मात्र याचे श्रेय अबुल हसन कुतुबशहाचा कारभारी मादण्णा याला देतात. हरून खान शेरवाणी मात्र वेगळेच मत देतात. रघुनाथ व्यंकोजीला आकस्मिकपणे सोडून हैद्राबादला आला. तिथे मादण्णाने त्याचे खुले स्वागत केले. कारण मादण्णा मुस्लीम राजाचा कारभारी असूनही, त्याचा संस्कृत भाषा, हिंदू धर्म व तत्त्वज्ञान यांच्याकडे कल जास्ती होता. त्याने अबुल हसन व रघुनाथ यांची भेट घडवून आणली. या भेटीत रघुनाथाच्या शुद्ध व अस्खलित फार्सी भाषेने अबुल हसन अतिशय प्रभावित झाला. शिवाजीबरोबर मैत्री जोडणे कसे फायद्याचे आहे हे रघुनाथाने मादण्णाला पटवून दिले. ही मैत्री आपल्या डोळ्यासमोर नष्ट होत चाललेल्या हिंदू धर्माला तारील असे रघुनाथ मादण्णाला म्हणाला.[१०]

शिवाजीमहाराजांच्या दक्षिण दिग्विजयात रघुनाथ पंडिताने मोलाची कामगिरी बजावली ही गोष्ट निर्विवाद. मद्रासेकडील प्रदेश जिंकण्याची सुलभता व फायदेशीरपणा रघुनाथ पंडितानेच महाराजाना पटवून दिला होता. शिवाजीमहाराजांनी कर्नाटक प्रांतावर स्वारी केली त्यावेळी रघुनाथ त्यांच्याबरोबर होता. त्याला कन्नड भाषा, प्रदेश व तेथील राजकारण उत्तम रीतीने माहिती असल्याने महाराजानी त्याला बरोबर घेतले होते. मात्र गोवळकोंडा येथे शिवाजी, अबुलहसन व मादण्णा यांची भेट झाली त्यावेळी रघुनाथ तिथे नव्हता. महाराज श्रीशैलास गेले असता त्या ठिकाणी श्रीमल्लिकार्जुनास आपले शिरकमल वहावे असे त्याना वाटले; पण रघुनाथाने त्याना उपदेश करून त्यापासून परावृत्त केले असे बखरीत आलेले वर्णन काल्पनिकच आहे. तिरुमलवाडा येथे महाराज छावणीत असता रघुनाथ महाराष्ट्रातून येऊन त्याना मिळाला. दक्षिण दिग्विजय समाप्त झाल्यानंतर जिंकलेल्या राज्यात अनुभवी, पोक्त व स्वराज्याच्या

ध्येयाशी एकरूप झालेला माणूस तेथे ठेवणे आवश्यक होते. रघुनाथपंत असा माणूस होता. त्याला तिकडील प्रदेश, भाषा, राजकारण यांचे उत्तम ज्ञान होते. त्यामुळे जिंजीचा सर्वाधिकारी म्हणून त्याची नेमणुक होणे स्वाभाविक होते. मात्र त्या प्रांताचा सुभेदार एवढीच त्याची नेमणुक नव्हती. त्याला अमात्य (मुजुमदार) हे पद देऊन कर्नाटक, बालेघाट हा प्रदेशही त्याच्या हाताखाली दिला. रघुनाथाने आपल्या हाताखालील प्रदेशाची मुलकी व लश्करी व्यवस्था चोख व उत्तम ठेवली होती. या प्रांतातील कितीतरी पडिक जमीन त्याने लागवडीखाली आणली. ज्या जमिनीवर केवळ काटेरी झुडपे होती ती जमीनही त्याने स्वच्छ करून लागवडीखाली आणली. त्याच्या बरोबर महाराष्ट्र व कर्नाटकातून अनेक ब्राह्मण नोकरीसाठी म्हणून गेले होते. त्यांच्याकडून त्याने हे शेतीचे काम करवून घेतले असे दिसते.[११]

तिरुवन्नमलाई येथील समोत्तिपेरुमल मंदिराचे म्हणजेच अरुणाचलम्चे यवनांनी मशिदीत रूपांतर केले होते. रघुनाथाने त्याचे पुन्हा मंदिरात रूपांतर केले. दक्षिण अर्काट जिल्ह्यात श्रीमुष्णम येथे याच नांवाने प्रसिद्ध असलेले भूवराहस्वामीचे मंदिर आहे. या मंदिराचे तसेच वृद्धाचलम आणि जगप्रसिद्ध नटराजमंदिराचे दरवाजे सुमारे ४८ वर्षे यवनानी बंद करून टाकले होते. श्रीमुष्णममधील बहुसंख्य हिंदूंना बाटवले होते. गावातील हिंदूंनी अनेकवार प्रयत्न करूनही या मंदिरांचे दरवाजे त्यांना उघडता आले नाहीत ४८ वर्षांच्या काळात पूजा व उत्सव होऊ शकले नाहीत. रघुनाथपंडिताने हे दरवाजे उघडून पूजोत्सव पुन्हा सुरू केले. मात्र त्यापूर्वी त्याने शैव, वैष्णव व माध्व या तिन्ही पंथांच्या लोकांना एकत्र येऊन देवळांची व्यवस्था ठेवण्यास सांगितले. अशा तऱ्हेने एकमेकांना पाण्यात पहाणाऱ्या या तीन पंथांना रघुनाथाने एकत्र आणले. बाटलेल्या बहुसंख्य लोकांचे शुद्धीकरणही रघुनाथाने करविले.[१२]

नोव्हेंबर १६७८ मध्ये फ्रेंचानी एक ब्राह्मण दूत जिंजीला रघुनाथाकडे पाठविला होता. फ्रेंचांनी पाँडिचेरी येथील व्यापार जवळजवळ बंद केल्याने राज्याचा महसूल घटत आहे, अशी तीव्र नाराजी त्याच्याजवळ रघुनाथाने व्यक्त केली. फ्रेंचांच्या या कृतीमुळे देवनापट्टण जवळील डचांनी आपलाही व्यापार बंद करण्याची धमकी दिल्याचे रघुनाथाने सांगितले. अशा परिस्थितीत फ्रेंचांनी रघुनाथाला सैनिकांच्या खर्चासाठी दहा हजार होन कर्ज द्यावे

तरच पाँडिचेरीला दोन वर्षे रहाण्यास त्यांना परवानगी दिली जाईल असे त्याने दूताला सांगितले. फ्रेंचांनी पाँडिचेरीजवळील अनेक गावांचे उत्पन्न स्वतःला घेऊन कर्जाच्या रकमेची वसुली करावी असेही त्याने सुचविले. त्यावर ब्राह्मण दूताने रघुनाथाच्या नजरेला आणून दिले की जून १६७७ मध्ये शिवाजीने फ्रेंचांच्या दूताला दिलेल्या आश्वासनांच्या विरुद्ध रघुनाथाची मागणी होती युरोपातून गलबते येताच आम्ही व्यापार वाढवू; सध्या आमच्याजवळ पैसा नसल्याने आम्ही कर्ज देऊ शकत नाही, असे दूताने सांगितले. रघुनाथानेही आपल्या मागणीचा अधिक पाठपुरावा केला नाही. मार्टिन म्हणतो की डचांनी रघुनाथाचे फ्रेंचांविरुद्ध कान फुंकल्याने त्याने हा पवित्रा घेतला होता.

जानेवारी १६८१ च्या सुरुवातीला रघुनाथपंडिताचे कानाचे जुने दुखणे पुनः सुरू झाले. पूर्वी त्यावर भारतीय वैद्य, हकीम, इंग्लीश व डच डॉक्टरानी उपचार केले होते; परंतु गुण आला नव्हता. त्याने मार्टिनला एखादा फ्रेंच डॉक्टर पाठविण्यास लिहीले. त्यानुसार १० जानेवारी १९८१ रोजी सिऊर पेटिटबॉइस हा फ्रेंच डॉक्टर त्याच्याकडे जिंजीला आला. परंतु त्याची व रघुनाथाची भेट झाली नाही. स्वराज्यात शिवाजीमहाराजांच्या मृत्यूनंतर सत्तांतर घडून आले होते. संभाजी गादीवर आला होता. रघुनाथ आपल्याविरुद्ध गोवळकोंड्याचा राजा व इतर हिंदू राजे यांच्या मदतीने कट रचित आहे अशी अफवा संभाजीच्या कानी गेली. त्यामुळे त्याने रघुनाथाला अटक करण्याची आज्ञा सोडली. त्यानुसार रघुनाथाला त्याच्या रहात्या घरात अटकेत ठेवले होते. कोल्हापुरला असलेल्या जनार्दन पंडितालाही अटक झाली होती. रघुनाथ अटकेत होता याचा अर्थ त्याचे अधिकार स्थगित केले होते व त्याच्या हिंडण्या-फिरण्यावर निर्बंध घातले होते. त्याला वागणुक चांगली दिली गेली होती. तो भेटीगाठी घेऊ शकत होता. मात्र त्याच्याभोवती सतत सशस्त्र पहारा होता. पेटिटबॉईस जानेवारीच्या मध्यावर पुन्हा एकदा जिंजीला गेला. यावेळी तो रघुनाथाला भेटला व त्याच्या कानावर त्याने यशस्वी उपचारही केले.[१३]

फेब्रुवारी महिन्यात संभाजीने जनार्दन पंडिताला मुक्त केले व रघुनाथावरील कैद उठवून त्याला पूर्वीचेच अधिकार परत दिले.[१४]

रघुनाथपंतांच्या मृत्यूबद्दल विविध मते दिसतात. संभाजीने राज्याची सूत्रे ग्रहण करताच अनेक जुन्या मुत्सद्दी लोकांना मारून टाकले. या घटनेने कष्टी होऊन संभाजीला उपदेशाचे चार शब्द सांगण्यासाठी रघुनाथ आला असता संभाजीने संतापून त्याला रायगडावरून लोटून देऊन ठार केले, असे शेडगावकर बखरीत म्हटले आहे. श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांच्या ज्ञानकोशात अशी माहिती आहे–रघुनाथपंतांच्या उपदेशाने थोडे ताळ्यावर येऊन संभाजी वागू लागला. पुढे रघुनाथ कर्नाटकात जात असता चंदी या गावी १६८२ साली मरण पावला.

श्री. सरदेसाई (पूर्वोक्त ग्रंथ) व डॉ. कमल गोखले यांच्या पुस्तकां–वरून असे कळते की संभाजी व रघुनाथ यांची १६८२ च्या अखेरीला भिरवडीला भेट झाली. या भेटीत संभाजीने रघुनाथाला चांगले वागविले. पुढे ४ मे १६८३ ला रघुनाथ वळण येथे मरण पावला.

कोशाचा रचनाकाल :– शिवाजी महाराजांनी हा कोश आपल्या अभिषेकप्रसंगी रचवून घेतला अशी सर्वसाधारण कल्पना आहे. परंतु त्याकाळी म्हणजे १६७४ मध्ये रघुनाथपंडित महाराजांच्या पदरी नसून बंगलूरला व्यंकोजी राजाच्या सेवेत होता. १६७७ मध्ये तो महाराजांना येऊन मिळाला. उपोद्घातातील श्लोकांवरून असे दिसते की शिवाजी–महाराजांनी दक्षिणदिग्विजय केल्यानंतर रघुनाथ पंडिताला जिंजी प्रांताचा सरसुभेदार केले. त्याला अमात्यपद दिले. जिंजीमध्ये राहून रघुनाथपंडिताने सुधारणा घडवून आणल्या. जमीन लागवडीखाली आणली–ब्राह्मणांना कामधंदा मिळवून दिला. तिथल्या देवदेवतांची पुन्हा प्रतिष्ठापना केली. व सर्व स्थिरस्थावर करीत असतानाच कोशरचनेचे काम हाती घेतले. हा काळ १६७७-७८ हा असावा असे दिसते. महाराजांच्या मृत्यूपूर्वी कोश तयार झालेला होता व महाराजांचे ज्या प्रकारे कारभाराकडे लक्ष होते त्याचा विचार करता तो त्यांनी निदान नजरेखालून तरी घातला असावा असे दिसते.

राजव्यवहारकोशाच्या आजपर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या मुद्रित आवृत्त्यांचा काही तपशील येथे नमूद करणे योग्य वाटते.

१) राजव्यवहारकोश :- संपादक व प्रकाशक–काशीनाथ गंगाधरजी क्षत्री (खत्री)

मुंबईतील गणपत कृष्णाजी यांच्या छापखान्यात छापून हा ग्रंथ इ. स. १८६० (शके १७८१) मध्ये छापला. ही या कोशाची पहिली छापील आवृत्ती. या कोशाची ३६ पाने कोशाकरिता असून दोन पानांची छोटी प्रस्तावना आहे. पुस्तकात केवळ कोशसंहिताच असून ती दहा वर्गात क्रमाने दिली आहे.

त्याकाळी मराठी व्याकरणाचा ग्रंथ सरकारी आश्रयाने प्रसिद्ध झाला होता. पण व्याकरणाचे भावंड शोभणारा संस्कृतप्राकृतमिश्रित कोश भाषा–ज्ञानासाठी आवश्यक होता. राजव्यवहारकोश ही गरज भागविणारा असून त्याच्या वाचनाने हजारो संस्कृतशब्द मनात ठसून मराठी भाषेची प्रौढता आणि माहितगारी वाढेल असे वाटल्यावरून क्षत्री यांनी लोकोपयोगार्थ हा ग्रंथ प्रसिद्ध केला.

"आम्ही हा कोश छापावा हे मनात धरून महत् प्रयासाने दोन तीन प्रती मिळविल्या. त्यात कित्येक हस्तदोष, शब्दभेद व प्राचीन काळच्या दरबारात जे शब्द वापरीत होते त्यांचे तर अगदी अपभ्रंश आढळण्यात आले. त्या प्रती एकत्र करून संस्कृत व फारसी जाणणाऱ्यांचे साहाय्य घेऊन त्यात होईल तितकी सुधारणूक करून छापून प्रसिद्ध केला."

क्षत्रींनी प्रसिद्ध केलेल्या या आवृत्तीला पुढे 'सर्व प्रचारातील आवृत्ती' The Vulgate चे महत्त्व प्राप्त झाले. (या आवृत्तीची प्रत मुंबई मराठी ग्रंथ -संग्रहालय, दादर येथे आहे

२) राजव्यवहारकोश :– संपादक – काशिनाथ नारायण साने
मुद्रक :– शिवाजी छापखाना, पुणे.
प्रकाशनवर्ष – इ. स. १८८० (शके १८०२)

श्री. साने यांना या कोशाच्या दोन पोथ्या मिळाल्या होत्या. त्यातील एक सातारा येथील राजोपाध्ये यांच्याकडून मिळाली. ही प्रत फारच जुनी म्हणजे शके १७२५ (इ. स. १८०३) मधील होती–दुसरी प्रत पुणे येथील

रा. रा. गणपतराव सोहोनी यांच्याकडील असून ती बरीच अशुद्ध होती. साने यांनी काशिनाथ गंगाधरजी क्षत्री यांची प्रत मूळ मानून ती प्रसिद्ध केली व त्याखाली त्यांना मिळालेल्या प्रतीवरून पाठभेद दिले. अशा रीतीने पाठभेदयुक्त अशी ही पहिलीच आवृत्ती होय. साने यांनी प्रथमच या आवृत्तीत काही शद्बांची सूची बनवून त्यांचे अर्थ दिले आहेत. मात्र या आवृत्तीला चिकित्सक आवृत्ती किंवा संशोधित आवृत्ती म्हणता येणार नाही.

आपल्या प्रस्तावनेत साने यांनी पुढील विधाने केली आहेत. 'या कोशाच्या रचनेनंतर लौकरच महाराजांचा मृत्यू होऊन या कोशाचा उपयोग होण्याचा संकल्प मागे पडला. संभाजीला अशा काही गोष्टींची पर्वा नव्हती व राजारामाचे आयुष्य धामधुमीत गेले. शाहूराजा मोगली रीतिरिवाजात वाढल्याने त्याला यावनी रीतिरिवाज, थाटमाट व शद्ब प्रिय होते. त्यामुळे त्याने त्यांचे उच्चाटन तर केले नाहीच, पण नवीन शद्बांची भर मात्र केली. पुढे यावनी साम्राज्यात मराठेशाहीचा विस्तार झाला व यावनी शद्बांची संख्या वाढली."

का. ना. साने संपादित या ग्रंथाची एक जीर्णशीर्ण प्रत मुंबई विद्यापीठाच्या ग्रंथालयात आहे (Mar / P. C. / Rag 245545)

३) शिवचरित्रप्रदीप या सन १९२५ मध्ये स. म. दिवेकर, भा. इ. सं. मं., पुणे यानी प्रकाशित केलेल्या ग्रंथात समाविष्ट केलेली राजव्यवहारकोशाची प्रत. (पृ. १३७ ते १७७)

ही प्रत काशिनाथ नारायण साने यानीच संपादित केली असून या प्रतीचे सर्वात महत्त्वाचे वैशिष्टय म्हणजे तिला असलेला संस्कृत भाषेत रचलेल्या ८४ श्लोकांचा उपोद्घात व ५ श्लोकांचा उपसंहार.

साने यांना विष्णू धोंडदेव भागवत वीरमाडकर यांनी कोल्हापूरहून एक फारच जुनी व चांगली लिहिलेली हस्तलिखित प्रत पाठवून दिली होती. त्या प्रतीत हा उपोद्घात उपसंहार होता. अशा तऱ्हेची आणखी प्रत मिळते काय याचा शोध साने यांनी घेतला. पण त्यात त्यांना अपयश आले. पुढे ते आपली नवी आवृत्ती प्रकाशित करणार होते. पण त्यांना असे कळून आले की प्रसिद्ध इतिहास संशोधक श्रीमंत सरदार गंगाधरराव नारायणराव तथा

आबासाहेब मुजुमदार आणि द. वि. आपटे राजव्यवहारकोश प्रसिद्ध करू इच्छित आहेत. कोशातील यावनी शद्ब फारसी लिपीत लिहून त्यांचा समावेश एखाद्या आवृत्तीत करावा अशी साने यांची इच्छा होती. आपटे, मुजुमदार द्वयी फारसी भाषा उत्तम जाणणारी होती. त्यामुळे साने यांनी आपली कोल्हापूर प्रतीसह सर्व सामग्री आपटे-मुजुमदारांना दिली.[१५]

आपटे-मुजुमदार हा कोश प्रसिद्ध करू शकले नाहीत. पुणे येथील भारत इतिहास संशोधक मंडळात जाऊन मी श्री. ग. ह. खरे यांना भेटलो असता त्यानीही या म्हणण्याला दुजोरा दिला. मात्र आपटे मुजुमदार यांनी त्या कोल्हापुर प्रतीचे काय केले हे सांगण्यास ते असमर्थ ठरले. आपटे-मुजुमदार यांनी आपणाकडील सर्वच कागदपत्रे मंडळाला दिली असल्याने ती प्रतही मंडळाकडेच असणार असे वाटून खरे यांनी स्वत: सूची इ. पाहिले. मंडळाकडे या कोशाच्या दोन प्रती असल्याचे आढळले; पण त्यात कोल्हापुर प्रत नाही असे दिसून आले. खरे यांनी राजव्यवहारकोशाच्या संदर्भात असलेली कै. द. वि. आपटे यांनी लिहिलेली एक छोठी अत्यंत जीर्णशीर्ण झालेली वही दाखविली. या वहीत देवनागरी लिपीत लिहिलेले यावनी शद्ब, संस्कृतशद्ब व यावनी शद्बांचे फारसी लिपीतील लेखन एवढ्याच गोष्टी होत्या. क्वचित एखाद्या शद्बापुढे इंग्रजीतून टिपण केलेले होते.

४) राज्यव्यवहारकोश-संपादक - श्री. गो. काटे. प्रकाशक-रा. बा. माढेकर, अध्यक्ष, मराठवाडा साहित्य परिषद, इसामियाँ बाजार, हैद्राबाद. प्रकाशनवर्ष-१९५६ पृष्ठे ५५+३१

पॉकेट बुकच्या आकाराची ही छोटेखानी प्रत शिवचरित्रप्रदीपातील राजव्यवहारकोशावरून जशीच्यातशी उपोद्‌घात, उपसंहार, पाठभेदांसह तयार केली आहे. शेवटच्या ३१ पानात कोशातील सर्व यावनी शद्बांची अकारादिविल्हे पूर्ण सूची दिली आहे. संदर्भासाठी शद्बांपुढे श्लोकांचे क्रमांक दिले आहेत. मात्र संस्कृत प्रतिशद्ब आणि अर्थ दिलेले नाहीत.

आपली आवृत्ती ही कोशाची काशित झालेली तिसरी आवृत्ती आहे, असे काटे प्रस्तावनेत म्हणतात. त्यांच्या दृष्टीने १८८० मधील शिवाजी छापखाना प्रत पहिली व शिवचरित्रप्रदीपात समाविष्ट असलेली प्रत दुसरी होय.

५) राजव्यवहारकोश–संपादक – डॉ. चिदंबर कुळकर्णी, प्रकाशक – अ. ल. लिमये, प्रमुख कार्यवाह, महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संघ, १७२ मुं. म. ग्रंथसंग्रहालय, दादर, मुंबई १४, प्रकाशनवर्ष १९७६

डॉ. चिदंबर कुळकर्णी हे मुंबई विद्यापीठाच्या इतिहास विभागाचे रीडर होते. त्यांनी विद्यापीठाच्या ग्रंथालयात असलेल्या, १८८० मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या प्रतीच्या झेरॉक्स प्रती काढून त्यावरून आपली प्रत तयार केली. या प्रतीला अर्थातच उपोद्‌घात, उपसंहार नाही. तसेच पाठभेदही गाळले आहेत. शिवाजी छापखान्याने १८८० मध्ये प्रसिद्ध केलेल्या ग्रंथाच्या प्रती दुर्मिळ होऊ लागल्याने कुळकर्णी यांनी आपली संशोधित म्हणून आवृत्ती काढली व त्या आवृत्तीला दुसरी आवृत्ती असे म्हटले आहे.

या आवृत्तीला त्यांनी ३–४ पानांची प्रस्तावना लिहून राजव्यवहार–कोश हा शिवकालीन राज्यशासन, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक व आर्थिक स्थितीवर उपयुक्त प्रकाश पाडतो असे म्हटले आहे. त्यांनी केलेले पुढील विधान उपयुक्त म्हणून अधिक चिन्तनीय आहे. 'इतर इतिहास साधनांत आढळणारी माहिती या कोशावरून निश्चित करता आली तरी देखील हा ग्रंथ महत्त्वपूर्ण ठरेल.'

डॉ. कुळकर्णी यांच्या कोशाचे एक अपूर्व वैशिष्टच असे की त्यानी कोशसंहितेनंतर एक सूची करून तिच्यात कोशातील त्या त्या वर्गात येणाऱ्या शब्दांची अकारादिविल्हे यादी दिली आहे. यावनीशब्द, मराठी अर्थ व इंग्रजी अर्थ अशा क्रमाने या सूचीची रचना आहे.

डॉ. कुळकर्णी यांचा संपादनाचा सर्व प्रयत्न मात्र दुर्दैवाने निरुपयोगी ठरला आहे. डॉ. कुळकर्णी हे कोश लावण्याच्या कामी अनधिकारी व्यक्तींवर अवलंबून राहिल्याने खुद्द त्यांचीच दिशाभूल झालेली दिसते. तशातच मुद्रणदोष दुरुस्त करण्याच्या प्राथमिक महत्त्वाच्या कामातही अत्यंत हलगर्जीपणा झालेला आहे. त्यामुळे सूची व संहिता यात कित्येकदा तफावत दिसून येते व सूचीतील शब्द खरा की संहितेतील खरा याविषयी संदेह निर्माण होतो. शब्दार्थांवर प्रकाश पाडण्यातही त्यांना अनेक ठिकाणी अपयश आले आहे.

शिवचरित्रप्रदीपाच्या प्रस्तावनेत (पृ. १०) राजव्यवहारकोश यापूर्वी (१९२५ पूर्वी) तीन वेळा छापला गेला असे म्हटले आहे. पैकी दोन आवृत्त्या म्हणजे १८६० व १८८० मधील पूर्वोक्त आवृत्त्या होत. मात्र तिसरी आवृत्ती कोणती याचा शोध लागत नाही. कोणाला याविषयी माहिती असल्यास कळविण्याची कृपा करावी.

✓ **प्रस्तुत आवृत्ती :–** मी संपादित केलेली ही आवृत्ती मुख्यतः तीन हस्तलिखित प्रतींवर आधारलेली आहे. १) राजापुर प्रत. तंजावर येथील सरस्वती महाल लायब्ररीतून मिळविलेल्या पुढील दोन नकला (Transcription)- २) राजकोशनिघण्टु-हस्तलिखित क्रमांक D50 9/B5544/ ३) राजकोशनिघण्टु D50 0/B5545

राजापुर प्रत विष्णुंभट वल्लाळभट रानडचे यांनी स्वहस्ताने पोर्तुगिज कागदांच्या १८ पत्रांवर मार्गशीर्ष शुद्ध त्रयोदशी शके १७६७ (इ. स. १८४५) गुरुवार या दिवशी लिहिली आहे. पत्रांचा आकार ३१cm×१० ५ cm असून प्रत्येक पृष्ठावर दहा ओळी लिहिल्या आहेत. उपोद्घात, उपसंहार नाही. प्रत्यक्ष कोशसंहिता जिथे संपते त्या सतराव्या पृष्ठावर –

किं त्वं न वेत्सि जगति प्रख्यातं लाभकारणे मूलम् ।
विधिलिखिताक्षरमालं फलति कपालं न भूपालः ॥

असा श्लोक लिहून पुढील १४ ओळीत कपाळावर लावण्याच्या तिलकाच्या विविध पद्धती दिल्या आहेत. अठराव्या पत्राच्या एका पृष्ठावर दोनच ओळी असून त्यात पूर्वोक्त लेखनकालादींची माहिती दिली आहे.[१६] शेवटच्या मलपृष्ठावर वेलबुट्टींच्या चौकटीत 'अथ (इति असायला हवे होते) राजकोशः समाप्तः । धूतपापेश्वरार्पणमस्तु ॥ रामकृष्ण ॥' असे लिहिले आहे. धूतपापेश्वर हा राजापुरचा प्रमुख ग्रामदेव आहे.

विष्णुंभट रानडयांनी ही नक्कल दुसऱ्या एखाद्या प्रतीवरून केलेली आहे. ती प्रत त्रुटित असल्याने काही ठिकाणी मजकूर मिळू शकला नाही. अशा ठिकाणी ...... अशी खूण केली आहे. नक्कल करतांना झालेल्या शुद्धलेखनाच्या चुका नंतर त्यांनी स्वतः सुधारल्या आहेत.

हे हस्तलिखित मला माझ्या जन्मग्रामी राजापुर (रत्नागिरी जिल्हा) येथे आमचे घरमालक व विष्णुंभट रानडयांचे वंशज, राजापुरातील कापड

व्यापारी व अष्टपैलू व्यक्तिमत्वाचे विष्णु वासुदेव तथा भलुभाऊ रानडे यांच्याकडून मिळाले.

१८८० साली साने यांनी जी पाठभेदयुक्त आवृत्ति छापली त्यातील बव्हंशी सर्व पाठभेद साताऱ्यातील राजोपाध्यांकडून मिळालेल्या शके १७२५ (इ. स. १८०३) मध्ये लिहीलेल्या जुन्या पोथीतून दिले आहेत. माझ्याकडील राजापुरप्रतीची संहिता त्या पाठभेदांशी पूर्ण जुळणारी असून तिचा मूलाधार शके १७०० मध्ये प्रचलित असलेली एक जीर्ण प्रत आहे. तंजावर येथून मिळालेल्या दोन्ही नकला (Transcription) सुद्धा राजापुरप्रतीशी जुळणाऱ्या आहेत. या सर्व गोष्टींचा एकत्र विचार करून इ. स. १८६० पासून आजवर प्रचलित असलेली संहिता (The Vulgate) बदलण्याचा धृष्टपणा मी केला आहे.

माझ्या या आवृत्तीत आजवर अशुद्ध स्वरूपात असलेले पाठ पुढील-प्रमाणे मी सकारण बदलले आहेत.

बदललेले पाठ = १) कौशबार्दार: पादरक्षाधर: (राज. १४)

हा पाठ इतरत्र खासदार, कौशदार, खौशदार असा आढळतो. तंजावर प्रतीत मात्र कौशबार्दार असे आढळून आले. पण्यवर्गातील १४ व्या श्लोकात कौशदोज: पादरक्षाकारक: असे म्हटले असल्याने मी स्वीकारलेल्या पाठाला बळकटी येते. खरा मूळ शद्ब मात्र कफश्बर्दार आहे.

२) सफाय: काच ईरित: । (कार्यस्थान २०)

इतर सर्व प्रतीत हा शद्ब सफाप: असा आहे. सुप्रसिद्ध ज्योतिषी श्री. केदार गोस्वामी हे माझे सहकारी असून त्यांचा रत्नविषयक व्यासंग दांडगा आहे. त्यांनी सफाया नावाचे अल्पमोली, दुय्यम दर्जाचे इस्लामी रत्न असल्याचे सांगितले. तंजावर प्रतीत तर मी स्वीकारलेला पाठच आहे.

३) वराहो होन उच्यते । (कार्यस्थान ५)

वराटो होन उच्यते असाही पाठ आहे. मी आधारभूत मानलेल्या तीनही प्रतीत वराह असाच पाठ आहे. तसेच सहाव्या श्लोकात 'वराहपादो धरण: ।' असेच म्हटले आहे. होन या शब्दाचा तत्कालीन प्रचलित पर्याय वराह होता हे राधामाधवविलासचंपूतील अष्टमोल्लासातील पुढील उल्लेखावरून सिद्ध होते -

'अथ कदाचित कोशाधिकारिणा प्रत्यहं दीयमाने वराहे केनचित्प्रतिबंधेन द्वित्रिदिनं न दीयमाने सति तमुद्दिश्यैवमुक्तवान् –

काव्याटवीं पर्यटतस्त्वदीयाम्
कवेर्मृगेन्द्रस्य गजेन्द्रलाभः ।
तस्यामकस्मान्मम शाह कस्मा –
न्नित्यं वराहो ऽप्यतिदुर्लभो ऽभूत् ॥'

४) गुर्गुजस्तु गदा सोटा मुद्‌गरो वृश्चिको बिचुः । (शस्त्र. ५) पूर्वीच्या सर्वच प्रतीत ही ओळ पुढील प्रमाणे आहे –

गुर्गुजा तु गदा सोटा मुग्दरोथश्चिकंबिच । या ओळीचा समाधानकारक अर्थही लागत नव्हता. आपटे–मुजुमदार द्वयींच्या पूर्वोक्त वहीत 'मुग्दरोज्थश्चिकंबि च' यापुढे (बिचुवा ?) असे लिहिलेले आढळले. त्यांचा संशय खरा ठरला. कारण तंजावर प्रतीत 'वृश्चिकं बिचुः' असा पाठ आढळला. मी तो शुद्ध करून 'वृश्चिको बिचुः' असा स्वीकारला आहे.

इतर बदल – तंजावरच्या एका प्रतीत (D 5029) उपसंहाराचे पहिले तीन श्लोक आहेत. उरलेले दोन श्लोक व उपोद्‌घात मी शिवचरित्रप्रदीप प्रतीवरून घेतले आहेत. त्यात काही संस्कृत व्याकरणाच्या चुका होत्या. या चुका मुद्रणदोष आहेत की मूळ पोथीवरून जसेच्या तसे घेतलेले पाठ आहेत हे कळण्यास अन्य मार्ग नसल्याने मी त्या चुका सुधारून उपोद्‌घात लिहिला. त्यातील ३३ व्या श्लोकाची दुसरी ओळ मात्र शुद्ध करणे कठिण असल्याने 'शृंगाग्रजाग्रदिव ..' अशीच ठेवून दिली आहे.

उपोद्‌घाताचे भाषांतर अनेक ठिकाणी क्लिष्ट झाले आहे याची मला कल्पना आहे. परंतु स्वैर भाषांतराने अभ्यासकांचे गैरसमज करण्यापेक्षा कमी क्लिष्ट व जास्तीतजास्त शब्दशः भाषांतराचा मार्ग मी स्वीकारला आहे.

या खेरीज कोणतेच पाठभेद मी स्वीकारले नाहीत अथवा तळटीपांद्वारे निर्देशित केले नाहीत. काही महत्त्वाचे पाठभेद मात्र सूचीतच समाविष्ट केले आहेत. साने यांनी पाठभेद देताना कोणता भेद कोणत्या प्रतीवरून दिला आहे हे सांगितलेले नाही. त्यामुळे पाठभेद देण्याचे काम अत्यंत कष्टाचे व मति गुंग करून सोडणारे झाले आहे. पाठभेदांचा मुख्य विशेष असा की ते कोशातील अरबी शब्दाला फारसी व फारसी शब्दाला अरबी

पर्याय सुचवितात. क्वचित अशुद्ध व अपभ्रष्ट शद्बांचे पाठभेद आहेत. क्वचित श्लोक वा श्लोकार्ध कमी जास्त सांगितले आहेत. या सर्व गोष्टींचा विचार करता पाठभेद देण्याचे काम माझ्या कुवतीबाहेरचे ठरल्याने ते देत नाही. माझीच आवृत्ती सर्वप्रमाण आहे असा दावा पाठभेद न देण्यामागे नाही हे कृपया ध्यानात घ्यावे.

या कोशाच्या उपलब्ध असलेल्या हस्तलिखित प्रती फार अशुद्ध आढळतात अशी खत्री, साने व सरस्वतीमहाल लायब्ररीच्या सूचीचे[१] संपादक तक्रार करतात. त्यात सत्यांश आहे. या कोशाची लोकप्रियता[१७] हेच त्याच्या अशुद्धपणाचे कारण असावे. सर्व दक्षिण भारतात हे दख्खनी-यावनी शद्ब दैनंदिन व्यवहारात रूढ झाले होते. त्यामुळे त्यांचे उच्चार विविध प्रदेशात भिन्न होत. एखाद्या भागातील मनुष्य या कोशाची नक्कल करून घेताना कोशातील मूळ शद्ब त्याच्या प्रदेशातील उच्चारल्या जाणाऱ्या त्या शद्बासारखा 'शुद्ध' करून लिहित असे. 'अफताब' हा मूळ शद्ब राजापुर प्रतीत 'अफटाब' असा आढळतो. याचे कारण कोकणी मुसलमानांत त्या शद्बाचा तसा उच्चार करतात. त्यामुळे रानडयांनी मूळ प्रतीतील शब्द परिचित उच्चारांना अनुकूल करून लिहिला आहे. याच पद्धतीने कफश्-बर्दारचे कौशबार्दार-कोशदार-खोशदार व अखेर खासदार झालेले दिसते! मूळ उर्दू (दख्खनीयावनी) भाषेशी परिचय नसणारे अनेक लोक त्या भाषेत 'ष' चा वापर करतात. बार्दार या शब्दाचे लेखन बारदार असेही केले जाते. तंजावर नकलांमध्ये तर हा शब्द बादरि असा वाचला जाईल अशा तऱ्हेने लिहिला आहे. काही प्रतींमधून श्लोकांचा क्रमही बदलला आहे. साने यांनी दिलेल्या पाठभेदांवरून असे दिसते की या कोशाच्या दोन आवृत्त्या प्रचलित होत्या. तंजावर प्रतीत ८-१० श्लोक कमी आढळतात. यावरून या कोशात काही प्रक्षेपही झाले असावेत असे दिसते. या साठी या कोशाची एक चिकित्सक आवृत्ती या क्षेत्रातील अधिकारी व्यक्तींनी काढणे आवश्यक आहे. पुण्याच्या भारत इतिहास संशोधन मंडळात या कोशाच्या दोन हस्तलिखित पोथ्या आहेत. धुळे येथील राजवाडे संशोधन मंडळात ३७+९(९०९) या क्रमांकाचे हस्तलिखित असल्याचे कळते. तंजोर महाराज सरफोजीज् सरस्वतीमहाल लायब्ररीमध्ये याच्या तीन प्रती असून त्यातील दोनाच्या नकला माझ्याजवळ आहेत. चिकित्सक आवृत्ती तयार करू

इच्छिणाऱ्या संशोधकाला मी या नकला व राजापुर प्रत मोठ्या आनंदाने उपलब्ध करून देईन.

हा कोश प्रसिद्ध करण्यामागे मराठी भाषा संपन्न करण्याचा किंवा जुन्या शब्दांचे पुनरुज्जीवन करण्याचा माझा हेतू नाही हा कोश शिवकालीन परिस्थितीवर प्रकाश पाडू शकेल असे एक साधन आहे. या दृष्टीने त्याच्याकडे तसे दुर्लक्षच झालेले दिसून आले. अशा परिस्थितीत जास्तीत जास्त उपयुक्त ठरेल असे माझ्या बुद्धीला अनुसरून मी संपादन केले आहे. या कोशात उल्लेखिलेल्या अनेक वस्तू महाराष्ट्र व बाहेर असलेल्या वस्तुसंग्रहालयांत उपलब्ध असण्याची शक्यता आहे. त्या साक्षेपाने पाहून व त्यांची चित्रे देऊन प्रस्तुत कोश अधिक संपन्न करता येईल. शिवकालीन शस्त्रे नेमकी शोधून काढून त्यांची चित्रे देणे, भोग्यवर्गात उल्लेखिलेले तंबूचे प्रकार चित्रांच्या सहाय्याने दाखविणे, हत्ती, घोडे यांच्या अलंकारांची चित्रे देणे, किल्ल्यांच्या विविध भागांचे प्रत्ययकारी रेखाटन करणे असा आयुष्य-भर पुरेल असा एक उपयुक्त प्रकल्प आहे. तो साध्य करण्यासाठी अनेकांचे जिव्हाळ्याचे सहकार्य आवश्यक आहे. या बाबतीत अशा सहकार्याची मी अपेक्षा करीत आहे. हा कोश वाचून त्यातील वस्तूंची छायाचित्रे वा रेखाटने कोणी मला दिल्यास किंवा तशी ती उपलब्ध आहेत असे कळविल्यास मी त्यांचा आभारी होईन.

या कोशावरून शिवकालीन खजिने कोणत्या वस्तूंनी युक्त असत; त्यांची व्यवस्था कशी असे; गड, सैन्य यांची व्यवस्था कशी असे; लढाईत कोणती शस्त्रे वापरीत इ. गोष्टींवर प्रकाश पडतो. मात्र या कामी इतर साधनांचीही मदत अत्यावश्यक आहे. शस्त्रवर्गात डोक्यापासून पावलांपर्यंत घालण्याची अनेक कवचे सांगितली आहेत. ही सर्वच एका वेळी वापरणे शक्य नाही. अशावेळी कोणती कवचे कोणत्या युद्धाच्या वेळी व कोणत्या हत्यारांविरुद्ध वापरीत हे अन्य प्रमाणांवरून कळेल. शिवभारतात मनचेहर या मोगली सरदाराच्या हत्तींच्या सैन्याची मराठ्यांनी कशी जमिनीवरून दाणादाण उडवली याचे वर्णन आहे. यावेळी मराठ्यांजवळ तलवारी नसून त्रिशूळ, काण्ड, कोदंड, प्रास, गदा व परिघ ही दुरून फेकून मारण्याची अस्त्रे होती असे वर्णन आहे.[१८] दोन वीरांच्यात समोरासमोर होणाऱ्या युद्धात तलवारी वापरीत, असे शिवभारतावरून दिसते. राजकोशात तोफांचा

उल्लेख आहे; पण राधामाधवविलासचंपूत आलेल्या एका उपमेवरून असे कळते की तोफांचे गोळे जेथे पडत तेथे आगी लागू नयेत म्हणून त्यावर तात्काळ ओल्या थबथबीत घोंगडचा टाकीत.[१९] ढालींवर शोभेसाठी सोन्या चांदीच्या फुल्या मारीत असे राजकोशावरून दिसते; तर शिवभारतातील १४-९६-९९ मधील उल्लेखांवरून धनुष्यांवरही अशा फुल्या असत असे दिसते. पर्णालग्रहणातील उल्लेखावरून इतर हत्यारांवरही सोन्याचे बिंदू असत असे दिसते.[२०]

राजकोशाच्या कार्यस्थानवर्ग व भोग्यवर्ग यात सांगितलेल्या गोष्टी व शिवभारतातील उंबरखिंडीत मिळालेली लूट, अफजलवधानंतर मिळालेली लूट, राजापुरच्या इंग्रज वखारीत मिळालेली लूट यांची वर्णने तंतोतंत जुळतात. शिवभारत व राधामाधवविलासचंपू यात स्वारी-शिकारीच्या वेळी वापरण्यात येणाऱ्या तंबू, राहुटचांची वर्णने आहेत. ती भोग्यवर्गातील शद्वांशी जुळतात. अशा अनेक गोष्टींचा शोध घेता येईल.

कोशरचनेची वैशिष्टचे - रघुनाथपंडित हा पांडित्य प्रदर्शनाची आवड असणारा कवी होता, हे त्याच्या उपोद्घातातील श्लोकांवरून दिसून येते. श्लेष व अर्थान्तरन्यास अलंकार वापरणे; इन्द्रनील ऐवजी स्वाराट्-मणि, आखण्डलरत्न; गजानन ऐवजी अनेकपाकृतिमुख, असे पर्यायी शद्वप्रयोग करणे; स्वतःचे रघुनाथ हे नांव सुद्धा राम या पर्यायाने देणे; कुळाला समुद्राची उपमा देऊन अमुक माणूस त्यातून चंद्राप्रमाणे उत्पन्न झाला असे वर्णन करणे; परंपरागत काव्यसंकेतांचा पुरेपूर उपयोग करणे इ. अनेक वैशिष्टचे त्याच्या पांडित्याची व रसिकतेची कल्पना आणून देण्यास पुरेशी आहेत.

कोशाची रचना करताना आठवतील व सुचतील तसे शद्व न जुळवता त्या शब्दांचे त्याने काळजीपूर्वक वर्गीकरण केले आहे. कोणते विषय कोणत्या वर्गात व कोणत्या क्रमाने यावेत याचा त्याने आराखडा आखला होता व त्याला अनुसरून त्याने शब्द बसवले हे स्पष्टपणे दिसून येते. व्यक्ती, वस्तू त्यांच्या महत्त्व व मूल्य यांच्या उतरत्या क्रमानेच सांगितल्या आहेत. रत्नांच्या यादीत नवरत्ने प्रथम येतात तर धातूंच्या यादीत सोने प्रथम येते.

अमरकोशात एकाच अर्थाचे अनेक संस्कृतशद्व एकत्र केले असून त्यांचे लिंगभेदही दिले आहेत. हे करण्यासाठी अमरकोशाची स्वतंत्र परिभाषा अमरसिंहाने प्रथम निर्माण केली. रघुनाथपंडिताला अशा परिभाषेची आवश्यकता नव्हती. कारण त्याचे काम दख्खनीयावनी भाषेतील शद्बांना संस्कृत पर्याय सुचविणे हे होते. प्राचीन परंपरेत हे पर्याय उपलब्ध होते. पण यावनी भाषेच्या आक्रमणाने सामान्य व्यवहारातून ते विस्मृतप्राय होऊ पहात होते. रघुनाथपंडिताने त्यांचे कोठे पुनरुज्जीवन केले आहे तर कोठे त्यांना नव्या संदर्भात नवा अर्थ दिला आहे. खड्ग, निस्त्रिंश, असि, करवालिका हे शद्व अमरकोशात समानार्थी म्हणून दिले आहेत. पण युध्दकलेतील नैपुण्या-बरोबरच तलवारींच्या आकारात फरक पडू लागला व प्रत्येक प्रकाराचा वेगवेगळचा वेळी उपयोग होऊन त्यांची नावेही स्वतंत्र होऊ लागली. त्यामुळे रघुनाथ पंडिताने पूर्वी समानार्थी असलेले शद्व नवीन संदर्भात वापरून त्यांना वेगवेगळे अर्थ दिले आहेत. उदा. – सैफ=खड्ग, दुदुमा= निस्त्रिंश, फिरंग = असि आणि कत्ती = करवालिका. दुसरे उदाहरण म्हणजे कमान = शार्ङ्ग व धणू = धनु:

कुलूप, बंदुक, बंदुकीची दारु, तोफ इ. नवीन परंपरेतील यावनी शद्बांसाठी नवीन शद्व तयार केले आहेत. मात्र अशा शद्बांची संख्या थोडी आहे.

कोशातील शद्बांची १) राजवर्ग २) कार्यस्थानवर्ग ३) भोग्यवर्ग ४) शस्त्रवर्ग ५) चतुरंगवर्ग ६) सामंतवर्ग ७) दुर्गवर्ग ८) लेखनवर्ग ९) जनपदवर्ग १०) पण्यवर्ग अशा दहा वर्गात विभागणी केली आहे. व्याकरणातील तत्पुरुष, बहुव्रीहि ही नावे स्वतंत्रपणे दिलेली नसून एका विशिष्ट प्रकारच्या समासांचा गट घेऊन त्या गटातील पहिला शद्ब सगळचा गटाचे नांव बनला आहे. रघुनाथपंडितानेही अशीच पध्दत स्वीकारलेली दिसते. त्यामुळे राजवर्गाचा पहिला शद्ब राजा असाच दिसतो. कार्यस्थान-वर्ग, शस्त्रवर्ग, सामन्तवर्ग, दुर्गवर्ग यांचीही नावे अशीच दिली आहेत. लेखनवर्ग व जनपदवर्ग यांची सुरुवात मात्र संस्कृत ऐवजी यावनी शब्दाने केली आहे. चतुरंगवर्ग, भोग्यवर्ग व पण्यवर्ग यांची सुरुवात अशी विशिष्ट शब्दाने करता आली नाही. याचे कारण त्या शब्दांचा बहुसमावेशक अर्थ हेच असणार.

एका श्लोकाचा (लेखन. ७६) अपवाद वगळता सर्व कोश अनुष्टुभ छंदात रचला आहे. मात्र अनेक ठिकाणी या छंदाची अपरिहार्य ओढाताण झाली आहे.

कोशातील विषय विभागणीचे विश्लेषण व टिप्पणी –

१) राजवर्ग – या वर्गात राजा, युवराज, राजपुत्र व अन्तःपुर या गोष्टींचा सर्वप्रथम उल्लेख आला असून नंतर प्रधान, अमात्य इ. राजनियुक्त अधिकारी सांगितले आहेत. विविध खात्यांत काम करणारे मुलकी व लश्करी पगारी अधिकारी नंतर येतात. याच वर्गात सूर्य, चंद्र, अग्नि इत्यादींचा येणारा उल्लेख हा राजाने दर्शन घ्यावयाच्या पवित्र वस्तूंचा असावा. या वस्तूंच्या उल्लेखानंतर आदरणीय व्यक्तींचे उल्लेख आहेत. त्यातील पैगंबर, कलंदर, मुल्ला व काजी यांचे संस्कृत पर्याय त्यांच्या विषयी आदराची भावना व्यक्त करणारेच आहेत. या व्यक्तींच्या नंतर गणवेशधारी सेवक, इतर आवश्यक पण कमी दर्जाची कामे करणारे राजसेवक, विविध तऱ्हेचे हेर यांचे उल्लेख केले आहेत. दरबारात बसलेल्यांचे जोडे सांभाळ-णारा नोकर, पिकदाणी इ देणारे नोकर, विविध तऱ्हेची राजचिह्ने धरणारे नोकर यांचे उल्लेख नंतर आहेत. दरबारातील विविध आसनेही सांगितली आहेत. येथे दरबारातील विषय संपतात व राजाच्या वैयक्तिक जीवनात लागणाऱ्या राजमहालातील बाबींचे उल्लेख पुढे सुरू होतात. त्यामध्ये पलंग, पालख्यांचे प्रकार, विविध उपयोगांचे दिवे, राजाचे मनोरंजन करणारे स्त्रीपुरुष कलाकार, अन्तःपुर इ. गोष्टी समाविष्ट केल्या आहेत. हवामानाचे उल्लेख याच वर्गात येतात.

वल्ली या शब्दाला रघुनाथाने सिद्ध हा पर्यायी शब्द दिला असून शिवभारतकारांनी शहाजी व सरफोजी हे सिद्धनामांकित होते असे सांगताना सिद्ध हा शब्द मुस्लीम सत्पुरुषांना उद्देशून वापरला आहे. (शिव. १-८९-९०) 'यवनाचार्य' (शिव. १८–५४) असाही शब्द त्यांनी वापरला आहे. शिवभारतकारांनी मुस्लीम संदर्भात वापरलेल्या सिद्ध, आचार्य या शब्दांची पुढली पायरी राजवर्गातील 'ऋषिः पैगंबरो ज्ञेयो' इ. श्लोकांत दिसून येते.

सर्पदार – वेत्रधर हा या वर्गात उल्लेखिलेला गणवेशधारी सेवक आहे. सोन्याचा व चांदीचा दंड हातात धरणारे आणखी दोन प्रकारचे

'वेत्रधर' शिवभारत व पर्णालग्रहण यात उल्लेखिले असून ते राजवर्गात अपेक्षित होते. (शिव.=हैमवेत्रधर २९-३१ पर्णालग्रहण = रौप्यवेत्रधर १-१२) राजाकडे आलेल्या दूताची राजाला तिथल्या तिथेच खबर देण्याचे औपचारिक काम हे वेत्रधर करीत असे दिसते. राजा जिथे अधिकृत कार्या- साठी जाईल तिथे हे त्याच्याबरोबर बहुसंख्येने असत असे दिसते.

राजवर्गात उल्लेखिलेल्या व्यक्तींचे उल्लेख जयराम पिंडये व कवीन्द्र परमानंद यांच्या काव्यात वारंवार आढळतात. (पर्णालग्रहण १.१-११)

२) कार्यस्थानवर्ग – राजसेवेशी संबंधित असलेल्या विविध कचेऱ्या या वर्गात सांगितलेल्या असून त्या कचेऱ्या कोणती कामे करीत यावरही या वर्गात प्रकाश पडतो. खजिना, सैन्य, खर्चव्यवस्था, द्रव्यविषयक कचेरी, रत्नशाला, वस्त्रशाला हे कारखाने क्रमाने दिले असून त्या त्या कारखान्यात असलेले अधिकारीही सांगितले आहेत. या कारखान्यांकडे असलेल्या वस्तूंची यादीही तपशिलवार दिली आहे. ही यादी मूल्याच्या उतरत्या क्रमाने दिली आहे. रत्नशालेत असणारे विविध अलंकार प्रथम देऊन मग नवरत्ने व दुय्यम दर्जाची रत्ने दिली आहेत. मौल्यवान, कमी मौल्यवान व इतर उपयुक्त धातूंची नांवे नंतर येतात. वस्त्रशालेत असलेली अनेक त्यायची वस्त्रे, प्रावरणे, पलंगपोस, चादरी यांसारखी महत्त्वाची वस्त्रे सांगितली आहेत. ती सांगतांना एकाच वस्त्राचे विविध प्रकार आवर्जून सांगितले आहेत. उदा.–शालींचे प्रकार, कापडांचे सुती, रेशमी, मखमली, भर्जरी, चर्मवस्त्रे, विविध लोकरींची वस्त्रे इ. प्रकार दिले आहेत. कापड मोजण्याची मापेही दिली आहेत. अखेरीला कपडयांचे बाही, नेफा, पुढचा भाग, मागचा भाग इ. अवयव दिले आहेत.

या वर्गातील श्लोक क्र. ११-१७ यांत येणाऱ्या दागिन्यांची नांवे पर्णालग्रहण (१.८-९ व ४.३३-३७) मध्यें बहुशः येतात. यापैकी नथ, सिस्फुल, भांगटिळा अशासारखे स्त्रियांचे काही खास अलंकार वगळता इतर अलंकार स्त्रीपुरुषांना समान होते असे दिसते.

रेशमी, सोन्याचांदीच्या तंतूंची व रंगीबेरंगी वस्त्रे जयराम व कवीन्द्र सतत उल्लेखितात. शिवभारतात तर गवती वस्त्रे, फळांपासून केलेली वस्त्रे,

कातड्याची वस्त्रे यांचे सुद्धा उल्लेख आढळतात.[२१] मात्र राजकोशात उल्लेखिलेल्या मंदिल व कमरबंद या शिवाय अन्य कपड्यांचे उल्लेख या दोन्ही कवींनी केलेले नाहीत. शिवभारतात अफजलखानाला भेटणारा शिवाजी केशराचा शिडकावा केलेले 'आंगिक' धारण करतो, एवढेच सांगितले आहे. पण हे 'आंगातले' म्हणजे कार्यस्थानवर्ग श्लोक २५-२७ यापैकी नेमके कोणते हे कळत नाही.

या वर्गात सिचय = गोधडी, रजई या शद्बाचा उल्लेख अपेक्षित होता; पण तो केलेला नाही. शिवभारतात मात्र तो आहे. (शिव. २.१५)

याच वर्गाच्या सुरुवातीला रघुनाथाने होन (वराह), प्रताप (अर्धा होन), धरण (पाव होन), चवल (अष्टमांश होन), दुवल (सोळांश होन), मोहरा (सुवर्णनिष्क), रुपया (रजतनिष्क), लाहरी (रजतवर्ती), फलम (पण) एवढी नाण्यांची नांवे दिली आहेत. ही सर्व नाणी दक्षिणेकडील राज्यांमध्ये प्रचलित असलेली नाणी आहेत. यातील होन हे नाणे स्वराज्याचेही होते. विजयनगरच्या हिंदू साम्राज्याचे आपण पुनरुज्जीवन करीत आहोत असे दाखवायला हे नाणे शिवाजीने पाडले असे श्री. त्र्यं. शं. शेजवलकर लिहितात.[२२] मात्र याला वस्तुस्थितीचा आधार नाही. कारण विजयनगरच्या साम्राज्याचे जसे होन होते, तसेच होन दक्षिणेतील स ˆ राज्यांमध्ये प्रचलित होते व त्यातील सोन्याच्या किंमतीमुळे (Intrinsic Value) त्याला चलनी नाणे म्हणून मूल्य होते. आपल्या सार्वभौमत्वाचे प्रतीक म्हणून दक्षिणेतील प्रत्येक बादशहा हे होन पाडीत असत. या होनाचे प्रताप, धरण इ. भाग प्रचलित होते. अनेक नाणी-संग्राहकांकडे आदिलशाही नाणी, निजामशाही नाणी, कुतुबशाही नाणी अशी नाणी पहायला मिळतात. मात्र प्रताप, धरण, चवल, दुवल, मोहरा अशा नावांची नाणी कोणी दाखवीत नाही. कदाचित होनाच्या किंमतीशी संबंधित अशी ही लोकप्रचारातील नांवे असतील. शिवराई या नांवाने सध्या उपलब्ध असलेली नाणी या कोशात उल्लेखिलेली नाहीत. या शिवराईंची होनाच्या तुलनेत काय किंमत होती? त्यांना शिवकाळात शिवराईच म्हणत की त्यांच्या होनाशी असलेल्या सापेक्ष किंमतीनुसार प्रताप, धरण, चवल अशी नांवे होती ?

दक्षिणेत प्रचलित असलेला रुपया (रजतनिष्क) हा मोंगल साम्राज्याचा रुपया होता, असे दिसते.

दक्षिणेतील राजवटींत जे कारखाने असत त्यांच्या प्रमुखांना हवालदार म्हणत असत. उत्तरेत मोंगलांच्या राजवटीतील कारखानाप्रमुखांना दरोगा असे म्हणत.

मोंगल साम्राज्यातील कारखाने भरभराटीला आलेले होते. गोवळ-कोंडयाची कुतुबशाही राजवटसुद्धा संपन्न असल्याने तेथील कारखाने प्रगत होते. या कारखान्यांचा समाजाच्या आर्थिक जीवनावर मोठाच परिणाम झाला होता.[२३] स्वराज्याचे कारखाने मात्र नवीनच निर्माण झाले होते. त्यांचा विकास व्हायला वेळ लागणे स्वाभाविक होते स्वराज्याच्या कारखान्यांची संख्याही इतर राजवटींच्या तुलनेत कमी होती. इतर राजवटींप्रमाणे स्वराज्याला स्थैर्य लाभले असते तर कारखान्यांची संख्या वाढली असती व चित्रकला, वस्त्रकला, धातुकाम अशा एखाद्या कलेच्या क्षेत्रात मराठी शैली निर्माण झाली असती.

३) भोग्यवर्ग – भोग्यवर्गात विविध वस्तू क्रमाने दिल्या आहेत. अन्नपदार्थ करणारे विविध अधिकारी, पाण्याचा संचय करण्याची स्थाने ही माहिती प्रथम देऊन नंतर विविध पेये, मेवा, मादकद्रव्ये, धूम्रपानाची द्रव्ये, सुगंधी द्रव्ये, सुगंधी तेले, तांबूल द्रव्ये व ही द्रव्ये ठेवण्याची पात्रे यांची नांवे दिली आहेत. दवाखान्याच्या जोडीने मृत्यूचाही उल्लेख केला आहे ! शिकारखान्यातील प्राणी व त्यावरील अधिकारी सुद्धा उल्लेखिले आहेत. तंबूचे केवळ प्रकारच नव्हेत तर ते कोणत्या साधनांनी उभारीत त्यांची नांवेही दिली आहेत. या तात्पुरत्या निवासस्थानात वापरली जाणारी आसने, गाद्या, उशा यांचे शेवटी उल्लेख आहेत.

शिवभारतात काण्डपट, पटमण्डप यांचे उल्लेख आले आहेत. (शिव. १२.११८, १७.६८–७०, २०.५२, २१.६१–६२) ते ज्या संदर्भात आले आहेत त्यावरून असे दिसते की या तंबूंचा वापर विशेषतः स्वारीवर असताना, सैन्याचा तळ पडलेला असताना किंवा राजा शिकारीला गेला असतांना करीत. राधामाधवविलासचंपूच्या सातव्या उल्लासात शहाजीच्या नवगजी म्हणजेच आस्थानमंडपाचे वर्णन आहे. या तात्पुरत्या निवासस्थानांतून असणाऱ्या आसनांचे व उपयुक्त पात्रांचे शिवभारतात

पुढील उल्लेख आहेत. मंचक (१२.११७), विचित्रासन (१७.६९), इष्टभूयिष्ठवस्तुसंभार (१७.७०), त्रिपद, करंक, स्थाल, चषक, पतद्‌ग्रह चतुष्क, रूप्यकाञ्चननिर्मित मंचक, (१७.४३ व २२.६२), स्थाल, चषक, भृंगार व इतर सुवर्णपात्रे (२९.५८-५९)

शिवभारतात उल्लेखिलेला उल्लोच=छत, चांदवा (१२.११७, १७.७० व २२.६१) राजकोशात उल्लेखिलेला नाही.

शेखमहंमदकृत 'योगसंग्राम' वरदा बुक्स, पुणे यांनी प्रसिद्ध केला आहे. त्यांतील ७.५६ श्लोक असा आहे–

कोण्ही कोणास बैसो घातली तिवाशी
तो जन्मभरी आठवी उपकारासी ।
पहा ईश्वरे अंथरिले महीशी
मूढ उपकार न मानिती ।।

यातील 'तिवाशी' शद्वाचा अर्थ तळटीपेत तक्या दिला आहे. राजकोशाच्या भोग्यवर्गात 'चित्रासनं तिवाशी स्यात्' असे म्हटले असून 'तक्या' या अर्थी 'मृदुलासन' व 'पृष्ठोपधान' हे पर्याय दिले आहेत. यावरून असे दिसते की तिवाशी हे सतरंजीसारखे अंथरण्याचे रंगीबेरंगी आसन होते. राजकोशाचा उपयोग अर्थांवर प्रकाश पाडण्यासाठी कसा करून घेता येईल याचे दिग्दर्शन करण्यासाठीच हा उल्लेख केला आहे. या कोशाकडे जाण–त्यांचे लक्ष न गेल्यामुळे झालेला आणखीही एक प्रमाद दाखवण्यासारखा आहे. प्रा. श्री. मा. कुळकर्णी संपादित 'आज्ञापत्रात' (वीणा प्रकाशन, नागपुर १९४९) प्रकरण तीन मध्ये पुढील वाक्य आहे – 'बख्तरे, दुपट्टे, चिलखते, पाखरा, ताज, हुके, दारूगोळी बाणादि सामान बरे सजून मजबुदीत असावे.' यातील 'ताज' शद्वाचा अर्थ मुगुट असा दिलेला असून तो घोडयाच्या तोंडावर घालण्याचे कवच असा हवा.

४) शस्त्रवर्ग – शस्त्रागारावरील अधिकारीवर्गाची नांवे प्रथम देऊन नंतर शस्त्रांची नांवे क्रमाने दिली आहेत. प्रथम तलवार, कटयार इ. हातात धरून वापरण्याची धारदार व गदेसारखी बोथट शस्त्रे सांगितली आहेत. नंतर भाले, बरची, गोफण, धनुष्यबाण इ. फेकण्याची शस्त्रे येतात.

या शस्त्रांच्या मुठींची व इतर भागांची विविध नांवेही दिली आहेत. त्यापुढे ही शस्त्रे शरीरावर धारण करण्याच्या साधनांची व विविध अवयवांवर धारण करण्याच्या कवचांची, ढालींची माहिती येते. बंदुका व तोफा यांचीही माहिती आहे. या शस्त्रांचा उपयोग करण्याचे ज्ञान देणाऱ्या शाळा होत्या. त्यांचा व त्यातील सेवकांचा उल्लेख करून हा वर्ग संपतो.

शस्त्रवर्गात चक्राचा उल्लेख नाही. शिवभारतात तो सर्रास येतो.[२४] असि, खड्ग, निस्त्रिंश, करवाल, मंडलाग्रक, यमदंष्ट्र या समानार्थी शब्दांना रघुनाथाने जरी वेगळे अर्थ प्राप्त करून दिले असले तरी कवीन्द्र परमानन्द व जयराम पिंड्ये मात्र हे शब्द एकाच हत्याराच्या संदर्भात समानार्थी म्हणूनच वापरतात. त्यामुळे द्वंद्व युद्धाचे वर्णन करताना एका श्लोकात एखाद्या योद्धयाच्या हाती करवाल होती असे म्हणतानाच पुढील श्लोकात त्याने खड्गाने प्रहार केला असे म्हटलेले दिसून येते.[२५] शिवभारतामध्ये (१४.८२) करवालीचे वर्णन 'कालकाकोदराकार'–कृष्णसर्पाप्रमाणे वाकडी–असे आहे. परंतु कत्ती या नांवाखाली येणाऱ्या तलवारीच्या चित्रात ती इतकी वाकडी आढळून येत नाही. हे वर्णन 'इळी तु बागदारः स्यात्' या बाकदार तलवारीला लागू पडेल. तलवारीचे प्रहार करण्याचे जे प्रकार (तलवारीचे हात) होते त्यांना भ्रान्त, उद्भ्रान्त इ. नांवे होती (शिवभारत १४.६२) त्यांची माहिती राजकोशात नाही.

तलवारींच्या मुठीचे दोन प्रकार आढळून येतात. रघुनाथाने वर्णन केलेला व इंग्रजीत बॉक्स हिल्ट या शब्दाने वर्णन करण्यात येणारा व 'बॉक्स' विरहित असा दुसरा प्रकार. शिवकाळात या दोन्ही प्रकारच्या मुठींचा उपयोग होत होता का, या प्रश्नाचे समाधानकारक उत्तर मिळू शकले नाही. या विषयी वाचन करतांना असे वारंवार वाटते की शिवकालीन शस्त्रे व युद्धपद्धती यांचा चिकित्सक अभ्यास होण्याची नितान्त आवश्यकता आहे.[२६]

धनुष्याची प्रत्यंचा प्रत्यक्ष बोटांनी न ओढता ती आंगठीप्रमाणे बोटात घालण्याच्या एका साधनाने ओढीत असत. विल्यम इरविनने त्याचे नांव 'झिहगीर' (Zihgir) असे दिले आहे.[२७] या साधनाचा उल्लेख रघुनाथाने नाही पण परमानंदाने मात्र अंगुलीयक असा केला आहे.[२८] इरविनने याच

अर्थी दुसरा शद्व 'शस्त' असा दिला आहे. त्याला रघुनाथाने अंगुष्ठक असा पर्याय दिला आहे. मात्र हा शद्व कार्यस्थानवर्गात अलंकारांच्या यादीत दिला आहे.

रघुनाथाने तोफेचा उल्लेख केला असला तरी तोफेच्या गोळ्यांचा उल्लेख केलेला नाही. शिवभारतकार त्याचा उल्लेख अयःपिण्ड, अश्मसार-पिण्ड इ शद्वांनी करतात, तर जयराम पिंडचे त्यांचा उल्लेख गोल, गोलक, पिंड या शद्वांत करतो. राधामाधवविलासचंपूत (५.१७६) हे गोळे विषाने माखलेले असत असेही म्हटले आहे. (गरलाक्तः पिण्डः) तोफेच्या वातीचा राजकोशात नसलेला उल्लेख राधामाधवविलासचंपूत 'अग्नियंत्रनलक-संधुक्षण वर्तिका' असा आहे. बंदुकीच्या गोळ्यांचा उल्लेख या दोन्ही कवींनी गुटिका, गुलिका असा केला आहे.

बाण या यावनी शद्वाने दोन शस्त्रांचा बोध होतो. एक म्हणजे मण्डलाग्रक नांवाचे तलवारीसारखे हत्यार व दुसरे दारूच्या सहाय्याने आकाशात उडत जाणारे पेटते बाण-रॉकेट. पोकळ नळीत दारू भरलेल्या या बाणांना उल्का म्हणत असत. हे उल्काबाण भयंकर आवाज करीत व गरगर फिरत जाऊन शत्रूंना भाजून काढीत व आगी लावीत.[२१] धनुष्यातून सोडण्याच्या बाणाला यावनी शद्व 'तीर' असून त्याचा संस्कृत पर्याय 'सायक' दिला आहे.

शिवभारत, राधामाधवविलासचंपू व पर्णालग्रहण यामध्ये शिरस्त्राण, तनुत्राण व हातावरील घोरपडीच्या कातड्याचे त्राण यांचे उल्लेख सर्रास येतात; परंतु जानुबंध, बिनी (घोणात्राण), पट्टी (रदबन्धनी) यांचे उल्लेख येत नाहीत.

शिवकालीन युद्धपद्धतीवर अधिक प्रकाश टाकू शकतील असे आणखी उल्लेख विवेचक पद्धतीने इतर साधनांतूनही शोधून काढले पाहिजेत.

५) चतुरंगवर्ग - या वर्गात लढाईला उपयुक्त ठरणाऱ्या हत्ती, घोडे, रथ, गाड्या, उंट व रणवाद्ये यांचे उल्लेख आहेत. या सर्वांशी संबंधित असलेल्या सेवकांचा पण उल्लेख आहे. या वर्गात घोड्यांविषयी अत्यंत तपशिलवार दिलेली माहिती लक्षणीय आहे. हत्ती व घोड्यांना बांधण्याच्या

दोऱ्या, त्यांचे अलंकार व वस्त्रे यांचे उल्लेख तर आहेतच, पण घोडयांच्या जाती व गती यांचेही उल्लेख आहेत.

चतुरंगवर्गातील हत्ती, घोडे, उंट, विविध वाहने, वाजंत्री यांचे उल्लेख कवींद्र व जयराम यांच्या ग्रंथांत सर्रास आढळतात. मात्र रघुनाथाने या वर्गात जे विविध तपशील दिले आहेत तसे तपशील त्यांच्या ग्रंथात नाहीत, हे उघड आहे. घोडयावरून लढताना खंडोजी पाटलाने घोडयाकडून विविध हालचाली करून घेतल्या. (शिव. १२.२९), शिरवळच्या लढाईत कावुकाने (कावजी) हत्ती, घोडे व त्यांचे विविध दागिने लूट म्हणून मिळविले. (शिव. १३.२७) अशा स्वरूपाचे हे उल्लेख आहेत. रघुनाथाने 'पाखर' म्हणजे अश्वकवच असे म्हटले आहे. विल्यम इरविनने मात्र 'पाखर' हे हत्तीचे कवच असल्याचे म्हटले आहे.[३०] शिवभारतात खंडागळयाचा हत्ती उधळल्याच्या प्रसंगाचे जे वर्णन आहे, त्यात त्या हत्तीच्या अंगावर कवच होते असा उल्लेख आहे. (शिव. ३.२०) यावरून हत्ती व घोडा यांच्या अंगावर कवच घालीत व त्यांना पाखर म्हणत हे स्पष्ट दिसते. घोडयाच्या तोंडावर घालण्याच्या कवचाला 'ताजा' असा शब्द रघुनाथाने दिला आहे. ईगरटन ऑफ टॅटनने जे अश्वमुखकवचाचे चित्र दिले आहे, त्यात त्याला 'कशकश' म्हटले आहे. पर्णालग्रहणात (५.१०२) कठिण प्रसंगीही न चळणाऱ्या सैंधव जातीच्या घोडयाचा उल्लेख आला आहे

६) सामंतवर्ग – हा या कोशातील सर्वांत छोटा वर्ग आहे. हा वर्ग सैन्याशी व सैन्याच्या हालचालींशी विशेष संबद्ध असून राजनीतीतील साम-दामादी डावपेच या वर्गात उल्लेखिले आहेत. या वर्गात सरनौबतापासून सामान्य शिपायापर्यंत अधिकारीवर्ग दिला आहे. सेनेचा तळ पडला असता कशी व्यवस्था असे या माहितीबरोबरच आक्रमणाचे प्रकारही सांगितले आहेत.

७) दुर्गवर्ग – या वर्गात किल्ल्यांच्या प्रकारांचा उल्लेख करून किल्ल्यांची माहिती दिली आहे. त्यात तट, बुरुज, माची, खंदक इ. किल्ल्याच्या बाह्यरूपाची माहिती दिली आहे. किल्ल्यावर हल्ला होत असे तेव्हा संरक्षणाची काय व्यवस्था असे याचीही माहिती दिली आहे. किल्ल्याची व्यवस्था ठेवण्यासाठी कोणते अधिकारी असत, कोणते कारखाने

असत, याची माहिती आहे. त्यापुढे किल्ला बांधण्यास उपयुक्त सामग्री व कामगारवर्ग यांचे उल्लेख आहेत. किल्ल्यावरील राजवाडयाचीही सविस्तर माहिती देऊन इतर सुखसोई व किल्ल्याच्या संदर्भात उपयुक्त ठरणारी अवांतर हत्यारे सांगितली आहेत.

किल्ल्यावर जी गस्त घालीत (यामाटनं) तिचे वर्णन पर्णालग्रहण (१.४८-४९) मध्ये आहे. गडाच्या आतबाहेर मशाली घेतलेले शेकडो लोक फिरत असत. घंटा व शिंगांचा आवाज करीत. ही गस्त सूर्योदय होईपर्यंत चालू असे. अनाजी पंडिताने पन्हाळा घेतला, त्याचे वर्णन करताना त्यांनी गडावर चढण्यासाठी जी साधने वापरली त्यात माळेच्या शिडयांबरोबरच वाघाच्या नखासारखी लोखंडी नखे वापरली असे म्हटले आहे. दुर्गवर्गात धबधब्याचा उल्लेख आला आहे. उन्हाळयाच्या दिवसात धबधब्याचा उपयोग हल्ल्याच्या वेळी गडावर चढण्याचा मार्ग म्हणून करीत असे दिसते. कुदळ, पहार, फावडे, शिडी इ. दुर्गवर्गात उल्लेखिलेल्या साधनांचा उपयोग भिंती खणून काढणे, सुरंग घालणे, खंदक बुजविणे, तटावर चढणे इ. कामांसाठी प्रत्यक्ष युद्धात करीत. कुऱ्हाडी, भाले, गदा यांचा उपयोग किल्ल्यांची दारे फोडण्यासाठी करीत असे शिवभारतावरून दिसून येते.

पर्णालग्रहणात येणारी किल्ल्यावरील व्यवस्था, अंबारखाने, पाण्याचे टाके इ. वर्णने व राजकोशाच्या दुर्गवर्गातील उल्लेख तंतोतंत जुळतात.

गजानां तुरगाणां च दुर्गाणां लक्षणानि च ।
निरूपितान्यशेषेण राजनीतिश्च शाश्वती ॥ १-४०

ही शिवभारतकर्त्याची प्रतिज्ञा पूर्ण होती तर या कोशावर व पर्यायाने शिवकालावर बराच प्रकाश पडता !

८) लेखनवर्ग –या कोशातील हा सर्वात मोठा वर्ग आहे. जमाखर्च, कर्जवसुली यांची तर माहिती या वर्गात आहेच, परंतु पत्रलेखन, करार, तहनामे, निरोप आणि अन्य राजकीय कामांसाठी वापरण्यात येणारे नाना तऱ्हेचे शब्द या वर्गात दिले आहेत. त्या दृष्टीने हा वर्ग म्हणजे राजव्यवहारकोशाचा गाभाच म्हटला पाहिजे. लेखनासाठी आवश्यक असलेल्या शाई,

१८०

लेखनी इ. सर्व सामग्रीचा उल्लेख या वर्गात आहे. वर्गाच्या अखेरीला कागदाची परिमाणे सांगितली आहेत.

या कोशाचा उपयोग प्रत्यक्ष राजव्यवहारासाठी शिवोत्तरकाली किती झाला हे ठरविण्यासाठी या लेखनवर्गाचा उपयोग होईल.

९) जनपदवर्ग – हा वर्ग लेखनवर्गाचा पूरक वर्ग वाटतो. लेखनवर्ग हा खऱ्या अर्थाने राजव्यवहाराशी संबद्ध आहे आणि जनपदवर्ग हा राजाला कर मिळवून देणाऱ्या जमिनीशी व वहातुकीशी संबद्ध आहे. या वर्गाच्या सुरुवातीला गावांचे निरनिराळे प्रकार देऊन गावांतील विविध अधिकारी सांगितले आहेत. उत्पन्न देणाऱ्या जमिनींचे प्रकार, विविध तऱ्हेचे महसूल, कर यांची माहिती दिली आहे. गावांतील धान्यकोठारे व त्यावरील अधिकारी यांचीही माहिती दिली आहे. वर्गाच्या शेवटी धान्याची मापे सांगितली आहेत.

जनपदवर्गात जहाज, टोकरे, नाव यांचे उल्लेख आहेत, पण पोतवणिक्, जहाजातून व्यापार करणाऱ्यांचा उल्लेख नाही. शिवभारत (२९.८९) व राधामाधवविलासचंपू मध्ये मात्र तो उल्लेख सापडतो. फिरंगी=पोर्तुगीज यांचा द्वैप्य असा उल्लेख आहे. मात्र शिवभारत, पर्णालग्रहण इ. मध्ये येणारे ताम्रानन = मोंगल, श्यामास्य = काळे हबशी, सिंधुमध्यज, अब्धिमध्यसंचाराः, यवनावर फैरंगाः= इंग्रज यांचे उल्लेख या वर्गात नाहीत.

१०) पण्यवर्ग = या वर्गात विविध तऱ्हेचे व्यवसाय करून उपजीविका करणाऱ्या लोकांची माहिती दिली आहे. हे लोक करदाते आणि दैनंदिन जीवनाला उपयुक्त वस्तू पुरविणारे असल्यामुळे त्यांचा कोशात समावेश केला आहे.

पाली जिंकल्यावर शिवाजी महाराजांनी ज्यांना अभय दिले त्यांची नांवे शिवभारतात [१०] आली आहेत. त्यातील बव्हंश नांवे पण्यवर्गाशी जुळणारी आहेत.

संपूर्ण कोशात सुलतान हा शब्द कोठेही नाही. इ. स. १२५० ते १३२० या काळात रचल्या गेलेल्या विश्वनाथाच्या साहित्य दर्पणातील अल्लाउद्दीन

खिलजीचे वर्णन करणाऱ्या पुढील श्लोकात सुलतानचे 'सुरत्राण' व 'निशाण' चे 'नि:शान' असे संस्कृतीकरण झालेले आढळते.

गंगांभसि सुरत्राण तव नि:शाननिस्वन: ।
स्नातीवारिवधूवर्गगर्भपातनपातकी ।।

यावनी शब्दाचे उच्चाटन करू इच्छिणाऱ्या रघुनाथाने उपोद्घाताच्या ६० व्या श्लोकात नि:साण हा शब्द वापरला आहे, ही गमतीची गोष्ट आहे. नि:साण किंवा नि:शाण असा वाद्यवाचक शब्द तोपर्यंत संस्कृत मध्ये रूढ झाला होता हेच त्याचे कारण.

सम्राट या अर्थाने असलेला सुलतान हा शब्द तुर्की आहे. तुर्की परंपरेतून न आलेल्या सर्व मुस्लीम राज्यकर्त्यांनी या शब्दाचा त्याग केलेला दिसून येतो राजपुत्रांना बिरुद म्हणून सुलतान हा शब्द देत; पण स्वत:ला राजा 'सुलतान' म्हणवून घेत नसे तर 'पादशाह' असेच म्हणवून घेत असे. अबुल फजलने पादशाह या शब्दाची व्युत्पत्ती अशी दिली आहे–पाद म्हणजे स्थैर्य, स्वामित्व आणि शाह म्हणजे निर्मिती, प्रभु: अर्थात पादशाह' या शब्दातून राजाचे अजिंक्यत्व ध्वनित केले आहे. [३१] या कारणासाठीच रघुनाथाने कोशात 'सुलतान' शब्द उल्लेखिलेला नाही. त्यावेळी तो चांगल्या अर्थाने प्रचलितही नसावा.

राजकोशात जलदुर्गाचा उल्लेख आहे. परंतु आरमार आणि त्याची तपशिलवार माहिती कुठेही नाही ही आश्चर्याची गोष्ट आहे. या कोशाच्या रचनेच्या वेळी महाराजांचे प्रबळ आरमार होते. रघुनाथपंत हयातभर कर्नाटकात असल्यामुळे त्याचा समुद्र व आरमार यांच्याशी जवळचा संबंध आलेला नसावा। त्यामुळेच त्याने आरमाराची माहिती दिली नसावी असे दिसते.

राजव्यवहारकोश हा एका अर्थाने स्वराज्याचा कोश आहे; पण तो केवळ स्वराज्याचाच आहे असेही नाही. त्यामुळे त्यात दक्षिणेकडील राजवटींमध्ये दिसून येणारे मीरजुम्ला अशा सारखे अधिकारी नाहीत. मुस्लीम राजांच्या कारभारात अपरिहार्यपणे दिसून येणारा अशुरखाना नाही. पण

त्याचवेळी हेही लक्षात येते की स्वराज्याशी संबंधित नसलेली नाणी या कोशात उल्लेखिली आहेत. काही मुस्लीम रीतिरिवाज्ञ आवर्जून दिले आहेत. या गोष्टींचा विचार केला की, राजव्यवहारकोशाच्या निर्मितीमागे रघुनाथानें उपोद्घातात दिलेल्या कारणांशिवाय पुढीलही दोन कारणे संभाव्य वाटतात. १) दक्षिणेकडे राज्यविस्तार झाल्यावर तिकडील भागात काम करण्यासाठी जाणाऱ्या लोकांना दख्खनी भाषेचा राज्यकारभाराला आवश्यक तेवढा परिचय करून देणे. २) स्वराज्याचा पसारा विशेषतः मराठी भाषिक मुलखात होता. या मुलुखात जी फर्माने वगैरे काढावी लागतील ती मराठीत असणे इष्ट होते. त्यामुळे राज़व्यवस्थेचे मराठीकरण हे तसे अपरिहार्यही होते. त्याला अस्मिताजागृतीची जोडही मिळाली.

काही भाषाविषयक टीपा—या कोशात जी यावनी भाषा आली आहे, तिला त्याकाळी दख्खनीयावनी असे म्हणत असत. या भाषेचे उर्दू हे नांव तुलनात्मक दृष्टचा उत्तरकालीन आहे. या भाषेत फारसी, अरबी, हिंदी, मराठी, कन्नड एवढेच नव्हे तर संस्कृत भाषेतील सुद्धा शब्द आहेत. संस्कृत भाषा ही लवचिक व समावेशक असल्याने तिच्यात यावनी शब्दांनाही वाव मिळाल्याचे आढळून येते. मात्र असे करतांना यावनी शब्दांचे संस्कृतीकरण करणे, क्वचित समासाचे पूर्वपद यावनी ठेवणे (उदा०=पातशाहपदम्), क्वचित मूळ शब्दाचे भाषांतर करणे (उदा० सबनीस=सर्वलेखकः), क्वचित पूर्वपदात येणाऱ्या यावनी शब्दाचे संस्कृतीकरण करणे (उदा० वाकनवीस=वाक्यविलेखः), अशा सारख्या क्लृप्त्या वापरल्या आहेत. गुनीजन हा शब्द यावनी असून त्याला रघुनाथाने गायकः असा पर्याय दिला आहे. यातील मूळ फारसी शब्द गना=गाणारा असा असून उत्तर भारतात त्याचे गुनियन असे रूप शास्त्रीय संगीतातील ख्यालांमध्ये वापरले जाते. दख्खनीयावनीत हा शब्द गुनीजन असा वापरला जातो. जयराम पिंडचे याने राधामाधवविलासचंपूत गायक याच अर्थी त्याचे गुणिजनः असे संस्कृतीकरण करून टाकले आहे. [३२]

पूर्वी गाण्याच्या व्यवसायात साजिंदे म्हणजेच साथीदार वेश्यापुत्र असत. त्यांनाही गुनीजनच म्हणत. त्यामुळे वेश्यापुत्र आपले आडनाव गुणिजन असे लावताना क्वचित आढळून येते.

चिटणिस, कारखानिस, डबीर, सुभेदार इ. शद्ब महाराष्ट्रात आडनांवे म्हणून वापरले जातात. राजकोशात आलेले चित्तेवाल, मुद्‌बखी हे शद्बसुद्धा महाराष्ट्रात तुरळक लोकांची आडनांवे असल्याचे आढळते.

मराठी शब्दांना फारसी प्रत्यय (उदा० चिठ्ठी+नवीस=चिटनवीस, चिटणीस) तर फारसी शब्दांना मराठी प्रत्यय लावण्याचे प्रकार (उदा० अफ्तागिर + या = अफ्तागिऱ्या) या दख्खनीयावनी भाषेत दिसून येतील. यावनी शब्दांचा व्युत्पत्तीच्या दृष्टीनें होणारा अर्थ व एखाद्या प्रदेशात रूढ असलेला अर्थ यात केव्हा केव्हा जमीन-अस्मानाचे अंतर पडलेले दिसून येते.

ताम्र, ताम्रानन, ताम्रमुख, ताम्रास्य हे संस्कृत शब्द शिवकाली केवळ मोंगलाना उद्देशूनच वापरलेले दिसतात. त्यांचा अर्थ त्याकाळी तांबड्या तोंडाची माणसे असा दिसून येत नाही. मोंगलांना व शिवपूर्व प्राचीन काळातील मुसलमानांना ताम्र हा शब्द लावण्यामागे एक संकेत दिसतो.

अमरकोशात ताम्र=तांबे (Copper) या धातुविशेषाचे पर्याय देताना म्लेच्छमुख असा एक पर्याय दिला आहे. [३३] म्लेच्छ या शब्दाला आनन, आस्य इ. तोंड, चेहरा या अर्थाचे शब्द जोडून तांबे (Copper) या अर्थी शब्द वापरतात. तांब्याला म्लेच्छमुख हा पर्याय कसा आला याचे गूढ आता जरी गडद झाले असले तरी हा पर्याय उत्तरकाली एका संकेताला जन्म देऊ शकला.

भारतात मुसलमानांचे राज्य सर्वत्र स्थापन झाल्यानंतर समाजात त्यांचा जागोजाग विविध नात्यांनी संचार होत असे. हिंदू पूजाविधीच्या वेळी मुसलमानाचा शब्द ऐकणे, त्याचे मुखदर्शन होणे अपवित्र मानले जात होते. एखादा मनुष्य काही धार्मिकविधीला सुरुवात करणार तोच एखादा मुसलमान समोर दिसला तर त्याच्यासमोर ' अरे घात झाला ! मुसलमानाचे तोंड-म्लेच्छमुख-दृष्टीस पडले ! ' असे दहशतीपोटी बोलणे अशक्य झाले होते. अशावेळी ' अरे, तांबे-ताम्र-दृष्टीस पडले ' असे म्हणण्याचा संकेत रूढ झाला असावा. पुढे कालौघात ताम्र=म्लेच्छमुख=मुसलमानाचे तोंड हा संकेत विस्मृतीत गेला. संकेतांचे विस्मरण होणे, त्यांचा गूढार्थ

सहज न आकलणे व त्यामुळे त्यांचे नवीन अर्थाने नूतनीकरण होणे हे प्रकार लोकव्यवहारात नेहमीच घडतात. त्याला अनुसरून ताम्र =मुसलमान याचा मोंगल असा अर्थसंकोच तर झालाच, पण ताम्रमुख, ताम्रानन, ताम्रास्य हे मूळ संकेताच्या दृष्टीने चुकीचे शब्द रूढ झाले [३४] त्याच्याही पुढची पायरी म्हणजे उत्तर पेशवाईत इंग्रजांचा सुळसुळाट वाढल्यावर लाल तोंडाची माणसे या अर्थी ताम्र, ताम्रानन हे शब्द इंग्रजांना वापरले जाऊ लागले.

हबशांना उद्देशून असलेला श्यामास्य हा शब्द मात्र त्यांच्या काळ्या रंगाला व चेहऱ्याला उद्देशून ताम्रास्य या धर्तीवर कोणत्याही संकेताशिवाय निर्माण झाला आहे हे उघड आहे.

संस्कृत कोशांतून ताम्रानन या शब्दाचा अर्थ तांबे (Copper) असाच सापडतो; यवन, मुसलमान असा सापडत नाही.

यावनी भाषेचा पगडा आपल्या भाषेवर इतका बसला आहे की समई, मुकटा, शाल, सखलाद, अर्गज, बुक्का, गुलाल, खिरापत (खिरापत हा एकच शब्द राजकोशात न आलेला) हे हिंदूंच्या देवघरातील अगदी सोवळ्यातले शब्द सुद्धा यावनी आहेत. यातील खिरापतीचे क्षिरापती असे संस्कृतीकरणही आढळून येते.

महाराष्ट्र राज्य हे अनेक वर्षे युध्यमान राष्ट्र होते. याचा परिणाम मराठी भाषेवर इतका विलक्षण झाला आहे की ज्याचा विशेष स्वरूपात शोध घ्यावा असा हा विषय आहे. उदाहरण म्हणून पुढील दोन वाक्प्रचार पहा –

१) पाखर घालणे– दात्यांनी आपल्या वाक्संप्रदाय कोशात याचा रूढार्थ पुढील प्रमाणे दिला आहे.– आश्रयास घेणे; आधार देणे; रक्षण करणे; आपल्या पंखाखाली घेणे.

पाखर या शब्दाचा संबंध गैरसमजाने म्हणा किंवा आलंकारिकतेने म्हणा पक्ष्यांच्या पंखांशी जोडला जातो. पक्षी रात्रीच्या वेळी आपल्या पिलांना

पंखाखाली घेतात, कोंबडी संरक्षणासाठी म्हणून पिलांना पंखाखाली घेते; परंतु त्यावरून पाखर शब्दाचा पाखरू किंवा पंख यांच्याशी संबंध जोडणे दूरान्वयाचे आहे. पाखर या फार्सी शब्दाचा अर्थ हत्तीचे किंवा घोड्याचे चिलखत असा आहे. दुष्ट अदृश्य शक्तींपासून आपले संरक्षण व्हावे म्हणून ईश्वरी कृपेचे कवच, चिलखत आपल्या भोवती निर्माण करण्याची आपली फार जुनी परंपरा आहे. वैदिक काळात यासाठी हवनीय द्रव्यांभोवती अग्नी फिरवीत व त्या क्रियेला पर्यग्नीकरण म्हणत. देवीकवच, शिवकवच, रामरक्षा नांवाचे वज्रपंजरस्तोत्र या स्तोत्रांच्या नावांवरूनही दैवी संरक्षणाची पूर्वोक्त कल्पनाच स्पष्ट होते. म्हणून पाखर घालणे या वाक्प्रचाराचा अर्थ संरक्षणात्मक आवरण निर्माण करणे असा घेणे योग्य. मूळ भारतीय परंपरा अशा रीतीने महाराष्ट्राच्या युध्यमान काळात यावनी शब्दातून व्यक्त झाली आहे.

२) गाशा गुंडाळणे – यातील गाशा हा शब्दही फारसी असून युद्धाशी संबद्ध आहे. घोड्यावर पाखर घातल्यावर त्याच्यावरून जे मऊ कापड घालीत त्याला गाशा म्हणत. अर्थात गाशा गुंडाळून पाखर काढणे इ. क्रिया युद्ध संपण्याशी संबद्ध आहेत किंवा युद्धातून पळून जाण्याशी संबद्ध आहेत. त्यामुळे गाशा गुंडाळणे याचा अर्थ आटोपते घेणे, संपुष्टात येणे, तसेच पळ काढणे असा होतो. यज्ञयागादी धार्मिक क्रियांचे प्राबल्य असण्याच्या काळात आटोपते घेणे, संपुष्टात येणे या अर्थी सूप वाजणे / वाजविणे हा वाक्प्रचार रूढ झाला होता.

अ. द. मराठे

- टीपा -

१) A descriptive catalogue of the Sanskrit manuscripts in the Tanjore Maharaja Sarfoji's Sarswati Mahal Library
Vol. IX (1930)

२) शरीरकष्टांचे वर्णन करणारा पुढील श्लोक प्रसिद्ध आहे:-
भग्नपृष्ठकटिग्रीवः स्तब्धदृष्टिरधोमुखः ।
कष्टेन लिखितो ग्रन्थः यत्नेन परिपालयेत् ॥

३) सकलकलालंकारमण्डितं रघुनाथपंडितं ....

वि. का. राजवाडे (संपादक) जयराम पिंडयेकृत
राधामाधवविलासचंपू - चित्रशाळा, पुणे, शके १८८४

४) हे अल्प चरित्र पुढील दोन पुस्तकांवर आधारित आहे.
  १) राधामाधवविलासचंपू (पूर्वोक्त)
  २) त्र्यं. शं. शेजवलकर - संकलिपत शिवचरित्राची प्रस्तावना, आराखडा व साधने.

५) उपोद्घात - श्लोक क्र. ६८

६) चिंचवडचे सिद्ध पुरुष नारायण देव आणि नारायण हणमंते यांच्यात गल्लत केल्याने रा. गो. काटे यांनी ' हणमंते हे मूळचे चिंचवडचे ' असे म्हटले आहे. ते चुकीचे वाटते.

७) उपोद्घात - श्लोक क्र. २८ ते ५३. विशेषत: श्लोक क्र. ४२ व ४८

८) बालवयस्थमपि स्थविरबुद्धिशालिनं सकलकलालंकारमण्डितं रघुनाथपंडितम् ....
राधामाधवविलासचंपू (पूर्वोक्त) पृ. २३३-३४

९) समर्थशिष्य व तंजावर मठाधिपती भीमस्वामी यांनी लिहीलेल्या समर्थ चरित्रात समर्थांची अंतकाळची वचने पुढील प्रमाणे आहेत.

अनेक वचेने समईचीं । सांगितली नाना परीची
रघुनारायण त्याची । जाली सए ॥ २९ ॥
पूर्वी चाफळी येउनी । मागितले श्री लागोनी !
सिद्ध जालियावरी स्मरण । नाही त्यास ॥ ३० ॥
त्यासी येक वेळ लिहीणे । पडेल तेच हो कर्णे
ऐसे आज्ञापिले वचेन । करुणालए ॥ ३१ ॥

सांप्रदायिक विविध विषय – सत्कार्योत्तेजक सभा, धुळे. रामदास आणि रामदासी, भाग १५, सर २, मणि ४, प्रथमखंड पृ. १४४.

१०) History of the Qutb Shahi Dynasty - H. K. Sherwani.

११) उपोद्घात श्लोक क्र. ७९. तसेच पुढील पुस्तक. –
India in the 17th century : Social economic and Political. (Memoirs of Francois Martin) Vol 1, Part II Translatd and annoted by - Lotika Varadarajan
पृ. ६४३ शेवटून ५ वी ओळ

१२) रघुनाथाने लावून दिलेली त्रिपंथीय व्यवस्था आजतागायत चालू आहे असे कळते. ही माहिती मला मद्रास येथील श्री. ए. एम्. राजगोपालन् यांनी पत्राने कळविली.

१३) टीप क्र. ११ मधील पुस्तकातून हे दोन प्रसंग घेतले आहेत अनुक्रमे पृ. ६४२-४३ व ७१५-१७.

१४) टीप क्र. ११ मधील पुस्तक पृ. ७२२ – २३
मार्टिनने फेब्रुवारी ८१ मध्येच रघुनाथाला मुक्त केल्याचे म्हटले आहे परंतु सरदेसाई व डॉ. कमल गोखले यांनी हा काळ वेगळा दिला आहे या संबंधीची चर्चा या पुस्तकाच्या संपादिकेने ८६ क्रमांकाच्या तळटीपेत केली आहे. पृ. ७२३ – २४.

१५) हा वृत्तान्त शिवचरित्रप्रदीपातील राजव्यवहारकोशाच्या अखेरीला दिला आहे.

१६) इदं पुस्तकं रानडचोपनामक – बल्लाळभट्टात्मजविष्णुंभटेन लिखितं ।। स्वार्थं परार्थं च ।। शक्के १७६७ विभावसूनामसंवत्सरे दक्षिणायने हेमंतर्तौ मार्गशीर्षशुद्ध त्रयोदश्यां गुरुवासरे तद्दिने समाप्तं जातं ।। ।।

१७) राजव्यवहारकोशाचे अनुकरण करणारा एक देश्यकोशनिघण्टु नावाचा छोटासा कोश तंजावरच्या पूर्वोक्त लायब्ररीत आहे. पण तो अशुद्धपणामुळे दुर्बोध वाटतो. तशातच तो दाक्षिणात्य भाषेतील शब्दांचे पर्याय देणारा असल्याने त्याच्या दुर्बोधतेत अधिकच भर पडली. परंतु अशा कोशाची निर्मिती ही राजव्यवहारकोशाच्या लोकप्रियतेचे गमक म्हणून दाखविता येईल.

१८) दिवेकर – आपटे संपादित कवीन्द्र परमानंदविरचित शिवभारत व आनंदाश्रम, पुणे प्रकाशित प्रत.
अध्याय ४, श्लोक क्रमांक ५७, ५८ व ६२.

१९) ग्रीष्मौषधाभूतमनन्तकृशानुयन्त्र-
मादित्यगोलमचिरद्युतिवर्तिजुष्टम् ।
गर्जत्तदुद्भवविभावसुतापशान्त्यै
क्षिप्ता इमे सजलकम्बलका नु मेघाः ॥
राधामाधवविलासचंपू (पूर्वोक्त) ४ - १४६

२०) देवीसिंग चौहान संपादित जयराम पिंडये विरचित पर्णालपर्वत-ग्रहणाख्यान- (या ग्रंथाचा उल्लेख पर्णालग्रहण असा संक्षिप्त केला आहे.)
सौवर्णबिन्दुललितैः प्रोल्लसद्द्विविधायुधैः । १ - ९

२१) कौशेयान्यथ तार्णानि क्षौमाणि फलजानि च ।
राङ्कवाणि तथौर्णानि वासांस्यभिनवानि च ॥ ३० - ३१
राजापुरच्या इंग्रज वखारीतील लूट

२२) पूर्वोक्त ग्रंथ (टीप क्र. ४) पृ. १६७. दक्षिण दिग्विजय या प्रकरणात.

२३) I. H. Qureshi – The Administration of the Mughul Empire. पृ. ५९ - ६२

२४) श्लोक क्र. ३-३४, ४-५०, १०-३७, १२-१७ १२-७६, इ.

२५) परमानजिता मानजिता भल्लभृता युधि ।
भिन्नभल्लस्य जग्राह करे क्रूरां कृपाणिकाम् ।। ४२ ।।
कृतहस्तं खङ्गहस्तं ततस्तं प्रेक्ष्य सस्मितम् ।
बाजराजो महाबाहुराजुहाव महाहवे ।। ४३ ।।
कालदण्डकरालेन करवालेन पाटल: ।
तदा प्रहारमकरोत् बाजराजस्य वक्षसि ।। ४४ ।।

शिवभारत (पूर्वोक्त) – अध्याय १२
ततो मुद्राधिपो मुख्य: कौक्षेयकसहायवान् ।। ३७ ।।
मुद्राधिकारिणा केचित् क्षुद्रा निस्त्रिंशपाणिना ।। ४० ।।
पर्णालपर्वतग्रहणाख्यान (पूर्वोक्त) ३-३७ व ४० उत्तरार्ध.
··· ···· खड्गे तु निस्त्रिंशचन्द्रहासासिरिष्टय: ।
कौक्षेयको मण्डलाग्र: करवाल: कृपाणवत् ।।
अमरकोश २ - ८ - ८९

२६) हत्यारांच्या माहितीसाठी पुढील पुस्तके चाळली. या पुस्तकांचा आवाका मोठा असल्याने त्यात शिवकालावर केवळ काही ओळी येतात. तशातच लेखकांचा दृष्टिकोन इकडून तिकडून गोळा केलेली माहिती भरपूर देण्याचा असल्याने चिकित्सेचा अभाव वाटतो.

१) ल. य. माणिकराव, बडोदे – श्रीप्रतापशस्त्रागार.
२) Dr. G. N. Pant, New Delhi – Indian arms and armour Vol. II
३) Egerton of Tatton – Indian and Oriental armour.
४) Rawson P. S. – Indian Sword.

२७) W. Irvine – The Army of the Indian Mughals.

२८) शरासनानि कर्षन्त: साङ्गुलीयकपाणय: ।
पृथुस्कन्धा: कबन्धाश्च प्रत्यधावन्नितस्तत: ।।
शिवभारत (पूर्वोक्त) १२ . ८१

२९) उल्काबाण: क्षणे तस्मिन्नुपाहितसलक्षणा: ।
प्रोद्भूवद्दा ऽणारावमापतन्ति नभोङ्गणात् ॥
गरलज्वलनज्वालानना: किमनिलाशना: ।
भ्रान्त्वा भ्रान्त्वा परिभ्रान्तां विदधुर्यावनीं चमुम् ॥
शिवभारत (पूर्वोक्त) = १४-२७-२८

३०) विप्राश्च बाहुजास्तद्वद्दूरव्याश्च जघन्यजा: ।
कांस्यकारा: कलादाश्च व्योकारा: शौल्बिकास्तथा ॥ १७ ॥
तक्षाण: पलगण्डाश्च नापिता: प्रतिहारका: ।
मालाकारा: कुम्भकारा: कारूकाश्च कुशीलवा: ॥ १८ ॥
तन्तुवायास्तुन्नवाया रङ्गाजीवाश्च भूरिश: ।
ताम्बूलिकाश्चाक्रिकाश्च रजका: शौण्डिका अपि ॥ १९ ॥
अजापालाश्च गोपाला देवलाश्च कृषीवला: ।
गान्धिकाश्च तथा कान्दविका: काम्बविका: पुन: ॥ २० ॥
मार्दङ्गिकाश्च वेणुध्मा: पाणिवादाश्च वैणिका: ।
वाद्यविद्याविदग्धाश्च लुब्धकाश्चासिधावका: ॥ २१ ॥
कुसीदवृत्तय: काण्डकारिणश्चाहितुण्डिका: ।
पादूकृत: पुलिन्दाश्च जालिकाश्च जनंगमा: ॥ २२ ॥
शिवभारत (पूर्वोक्त) ३१ . १७-२२

३१) I. H. Qureshi – पूर्वोक्त पृ. ४०

३२) १) तत: स कदाचित्तेन सवाईमहाराजानुजेन गुणिजनगीततत्कविकृतचंपूचमत्कारचंद्रचकोरेण महाराजदत्तसमस्याप्रकरणं शृण्वता ....

२) ततो महाभारतनित्यपुराणाकर्णनानन्तरं गुणिजनगायनप्रसंगे पुनरप्येवमवदत् ।

राधामाधवविलास चंपू (पूर्वोक्त) उल्लास १० पृ. २४४-२४५
या शब्दाच्या या व्युत्पत्तीविषयी मी 'महाराष्ट्र टाइम्स्' (१७ ऑगस्ट ८३) मध्ये 'गुणीजन नव्हे; गुणवन्त' या शीर्षकाचे पत्र लिहून हा शब्द हल्ली चुकीच्या अर्थाने रूढ होऊ पहात आहे असे प्रतिपादन केले होते. त्यावर हा शब्द संस्कृतच आहे असे प्रतिपादन

करणारी काहीं पत्रे आली होती. त्यांच्या लेखकांनी अभिनिवेशाच्या भरात पुढील मुद्यांकडे पूर्ण दुर्लक्ष केले आहे–

१) इन्नत शब्दांचा ' जन ' या पदाशी संस्कृतमध्ये समास केला जात नाही. तो तसा करण्याची आवश्यकताच नाही कारण जो अर्थ इन् प्रत्ययाने सूचित केला आहे तोच पुन्हा ' जन ' या पदाशी समास करून सूचित होणार आहे.

२) गुणीजन हा शब्द संस्कृत समास असता तर त्याचे लेखन गुणिजन असे करणे इष्ट तसे ते केले जात नाही.

३) गुणीजन या शब्दाचा मराठीतील रूढ अर्थ गायक, कलावंत असाच आहे. या शब्दाचे संस्कृतीकरण करणाऱ्या जयरामाने सुद्धा तो गायक याच अर्थाने (गुणिजन असा लिहूनसुद्धा) वापरला आहे.

३३) .... अथ ताम्रकम् ।
शुल्बं म्लेच्छमुखं व्द्यष्टवरिष्टोदुंबराणि च ।

— अमरकोश २ - ९ - ९७

३४) हा शब्द मोगलानाच का लावला गेला याचे स्पष्टीकरण ' शिवाजी ॲण्ड स्वराज्य ' या पुस्तिकेतील सेतुमाधवराव पगडी यांच्या पुढील उद्गारात मिळू शकेल त्यांनी दिलेल्या स्पष्टीकरणापेक्षा मी दिलेले स्पष्टीकरण वेगळे आहे; पण हा शब्द कोणत्या परिस्थितीत रूढ झाला असावा याचे त्यात दिग्दर्शन आहे.

'Indeed the men who ruled India from the central throne of Delhi during the medieval period, and their leading noblemen, were all foreigners and not Indian Muslims. As Prof. M. Mujeeb observes in his scholarly work on the Indian Muslims, Muslim rule in medieval India was a minority government based on the apathy of the ruled and consisting heavily of foreign elements (M. Mujeeb : The Indian Muslims, George Allen and Unwin, London, 1967)

It was this alien rule, which became intolerable under the fanatic Emperor Aurangzeb, that Shivaji wanted to bring to an end. It is interesting to note in this connection that in Shivaji's documents Mughals are referred to as 'तुर्क' or ताम्र (the red faced ones). A mention of their religion is rarely made. The Siddis too are called not the Mnslims of Janjira but 'जंजिऱ्याचे श्यामल' (the dark complexioned people of Janjira). The emphasis in Maratha documents is thus on the racial characteristics of these foreigners.

Shivaji and Swarajya – PP. 32
by – Orient Longman Ltd. 1975

॥ अथ राजव्यवहारकोशः ॥

उपोद्घातः

॥ श्री गणाधिपतये नमः ॥

१) मदोत्कटकटभ्रमद्भ्रमरवृंदपक्षानिला-
शनप्रमुदित स्फुरत्फणिफणामणिज्योतिषा ।
घनीभवदनेकपाकृतिमुखे सखे चिन्तय
प्रवालदलमञ्जुलं किमपि तुन्दिलं तन्महः ॥ १ ॥

२) मुक्तादामरुचिः क्वचित् क्वचिदपि स्वाराणमणीभासुरम्
गंगाक्लिन्नजटं क्वचित् सुमरसक्लिन्नालकं कुत्रचित् ।
एकत्राजिनभृत्परत्रविमलक्षौमं क्वचिद्वासुकिम्
मंजीरं च पदे क्वचिद्दधदहं सेवेऽर्धयोषं महः ॥ २ ॥

३) भजेयं शर्वाणीचरणयुगुलं दैवतगणा-
नमन्तो यच्छोणच्छवि सुचिरमालोक्य रुचिरम् ।
नमद्भवतस्वान्तस्थितगुरुतमः पाटनपटु-
र्भवेद्बालादित्यः किमयमिति तर्कं विदधते ॥ ३ ॥

४) अधराहितमंजुवेणुनालम्
घननीलं व्रजबालिकाविलोलम् ।
अलकावलिभासमानभालम् ।
कलये चेतसि नन्दगोपबालम् ॥ ४ ॥

५) यस्योरसि रमा भाति चपलेव शरद्घने ।
सुधांशुधवलाकारं वासुदेवं विनौमि तम् ।

६) चिन्तामण्यवतार एव भगवान् यः पावनीरोधसि
ग्रामे चिंचवडाभिधे वितनुते वासं सतामग्रणीः ।
लोकानुग्रहकारिणं गजमुखध्यानाप्तसिद्ध्यष्टकम्
श्रीनारायणदेवमार्यमनिशं सेवे तमिष्टार्थदम् ॥ ६ ॥

७) पृथ्वी कदाचिद्यवनाभिधानैस्तिष्यावतीर्णैः किल यातुधानैः ।
संतापिता सर्वसुराग्रगण्यं लोकेशमागाच्छरणं शरण्यम् ॥ ७ ॥

८) वशिष्टमुख्यैर्विहितात्मसख्यैर्ब्रह्मर्षिभिः सन्नुतपुण्यकीर्तिम् ।
तपोनिकायैः प्रणतं सकायैर्वाग्देवतालंकृतदिव्यमूर्तिम् ॥ ८ ॥

९) कृतावलोकं त्रिदिवेशवृन्दे किरीटसंस्पृष्टपदारविंदे ।
चतुर्मुखं संसदि सत्यलोके पद्मासनं सा सहसा लुलोक ॥ ९ ॥

१०) कृतप्रणामाथ तदक्षिसंज्ञाज्ञाताभ्यनुज्ञा निजखेदमुर्वी ।
विज्ञापयामास न हि प्रभूणामाज्ञां विना केऽपि वदन्ति विज्ञाः ॥१०॥

११) लोकेश लोके शयितां कथं वा नावैषि को वैष विभोरुदासः ।
दीनामनाथामिव बाधते मां हीनाशयोऽयं कलिदैत्यसंघः ॥ ११ ॥

१२) भयादमीषां द्विजदैवतानांमर्चाविधौ संप्रति नैव चर्चा ।
धर्मांकुरे दुष्कृतिभिर्विलूने स्वप्नेऽपि नाज्ञासिषि हन्त यज्ञान् ॥१२॥

१३) अलं बहूक्त्या ननु दीनबन्धो त्वं मां तथाभ्युध्दर शोकसिंधो-
र्मग्ना यथा दैत्यभयादहं सा पुरोद्धृताब्धेः प्रथमेन पुंसा ॥ १३ ॥

१४) इतीरितः संसदि पद्मजन्मा मृद्वया समाश्वास्य गिरा धरित्रीम्
साकं तया सर्वसुपर्वभिश्च द्रुतं मुरारेः स जगाम धाम ॥ १४ ॥

१५) तत्रायमाखण्डलरत्ननीलं प्रतप्तजाम्बूनदतुल्यचैलम् ।
वक्षस्थलोद्भासितकौस्तुभालं कृतस्फुरन्मौक्तिकगुच्छमालम् ॥१५॥

१६) अंगप्रभाभिर्घनमेचकाभिः किर्मीरभूषामणिकान्तजालम् ।
भुजोपगूढांकनिषण्णलक्ष्मीपीनस्तनाश्लिष्टभुजान्तरालम् ॥ १६ ॥

१७) घोरारवक्षोभितसागराम्बु वामेन हस्ताम्बुरुहेण कम्बुम् ।
दधानमुच्छिन्नकठोरनक्रं सव्येतरेणापि करेण चक्रम् ॥ १७ ॥

१८) अभीतिमुद्राङ्कितहस्तपङ्कजं देवर्षिगीतामलकीर्तिपुञ्जम् ।
शार्ङ्गादिभिः शस्त्रवरैः सदेहैरुपस्थितं दारितदैत्यदेहैः ॥ १८ ॥

१९) सरत्नसिंहासनसन्निविष्टं पुरस्थितप्राञ्जलिताक्ष्यजुष्टम् ।
चराचराणां जगतामधीशं नारायणं कोटिरविप्राकाशम् ॥ १९ ॥

२०) दृष्ट्वा विरिंचिः प्रसृतेन दिक्षुतत्तेजसा व्याकुलितात्मचक्षुः ।
निमील्य चोन्मील्य मुहुः स्वनाम संकीर्त्य साष्टांगमथो ननाम ॥२०॥

२१) उत्तिष्ठ वत्सेति सुधातिशायी वचो मुकुन्दस्य निशम्य वेधाः ।
उत्थाय बाष्पाकुलितायाक्षस्तुष्टाव सन्तुष्टमना मुरारिम् ॥ २१ ॥

२२) जगद्विधात्रे रजसावृताय सत्वेन तत्पालनतत्पराय ।
संहारकायापि च तामसाय नमो नमस्ते त्रिगुणात्मकाय ॥ २२ ॥

२३) यदंघ्रिनिष्यंदपयः पुनाति यन्नामसंकीर्तनवज्जगन्ति ।
यद्दृग्द्वयीकालमिमं व्यनक्ति नक्तं दिनं चेति नमोऽस्तु तस्मै ।। २३ ।।

२४) भवानजन्मापि जगद्हिताय मत्स्यादि जन्मानि तनोति विष्णो ।
अनन्तरूपेण बिभर्षि भूमिं सहस्रशीर्षा पुरुषस्त्वमेव ।। २४ ।।

२५) त्वन्मायया मोहित एष लोकः कलत्रपुत्रादिषु बभ्रमीति ।
त्वदंघ्रिमेकं शरणं प्रपन्नस्तामाशु जन्तुः प्रतरीतरीति ।। २५ ।।

२६) यस्मिन्ननन्ताः श्रुतयोऽपि मूकाः खंजानि योगीन्द्रमनांसि यत्र ।
तं ते समस्तं महिमातिरेकं स्तोतुं प्रभुः स्यां कथमब्जनाभ ।। २६ ।।

२७) न यावनं दुर्नयजातमेषा सर्वंसहापि क्षमते विसोढुम् ।
तद्भारमस्याः परिहर्तुमाशु म्लेच्छापहाराय हरे यतेथाः ।। २७ ।।

२८) उदीरितामात्मभुवा गिरं तामाकर्ण्य मंदस्मितमंजुलास्यः ।
विचिन्त्य भूशर्मविधावुपायं वाचं गभीरां भगवानुवाच ।। २८ ।।

२९) कार्ये महत्यत्र नियोजयामश्चन्द्रार्धचूडं वयमेव गत्वा ।
ध्रुवं विधाता हितमस्मदीयं देवो जगत्त्राणधुरंधरः सः ।। २९ ।।

३०) विना तमेनान् किल यातुधानान् संहर्तुमीष्टे विबुधेषु को वा ।
गाढं तमिस्रासु तमः समस्तं प्रभुः प्रहर्तुं रविरेव नान्यः ।। ३० ।।

३१) इतीरयित्वा हरिरब्धिकन्याहस्तावलम्बी सहसोदतिष्ठत् ।
कैलासशैलं च सुरैः समेतस्तार्क्ष्यं समारुह्य रयादयासीत् ।। ३१ ।।

३२) उत्फुल्लदृष्टि मुहुरुन्नतकंटनालं शैलं शिवस्य गगनंलिहमुच्चशृंगैः ।
ईक्षांबभूवुरमरा जवनैर्विमानैराकाशभागमवकाशविहीनयन्तः ।।३२।।

३३) यश्चुम्बदम्बुददलेन शिरस्थितेन सानुद्वयेन कुहचित्समये विभाति ।
शृंगाग्रजाग्रदिव कूलविदारणेन जंबालजालमसितं दधदीशवाहः ।।३३।।

३४) यत्रेशमौलिहरिणांककरद्रुतासु चन्द्रोपलालिषु मुहुः स्खलनेन खंजः ।
विश्रम्य मंदमरविंदवने समीरः क्रीडाश्रमं हरति कुंजगतामरीणाम् ।।३४

३५) यत्र वीक्ष्य रहसि प्रतिबिंबान्रत्नभित्तिषु धृतेतरशंकाः ।
वारयन्ति सुरते सुरमुग्धाः कामिनो मुहुरपत्रपमाणाः ।। ३ ।।

३६) यत्र कीचकरवश्रुतितानैः कुंजवेश्मसु हयास्यवितानैः ।
काकलीकृतपिकालिविगानैः स्तूयते मृडयशो मृदुगानैः ।। ३६ ।।

३७) बकुलैः कुसुमाकुलैः प्रियालैरपि यः कूजितकोकिलै रसालैः ।
निबिडालिकुलैरनेकसालैः कृतमालैरपि भासते तमालैः ॥ ३७ ॥

३८) हरिणाः करिणश्च यत्र मूका हरिभल्लूकवृकाश्च दंदशूकाः ।
जहति श्रुतिकिन्नरालिगीता निजवैरं वनजन्तवोऽप्यभीताः ॥ ३८ ॥

३९) यानादवारुह्य महीधरेशे तस्मिन् जनानन्दकरप्रदेशे ।
आसेदुरीशस्य सभानिवेशं प्राप्याथ ते नन्दिमुखान्निदेशम् ।

४०) जय शङ्कर पार्वतीश शम्भो जगदीशेति शिवं मुहुः स्तुवन्तः ।
प्रणिपत्य यथाधिकारमेते विभुनेत्रांचलसंज्ञया निषेदुः ॥ ४० ॥

४१) स्वागतं तव हरे समास्यतामत्र पीठ इति विष्णुरादरात् ।
आसने पुरभिदोपवेशितः स प्रणम्य नुतिपूर्वमभ्यधात् ॥ ४१ ॥

४२) वीक्षितुं यदहमम्बुजासनस्पर्धया कलितकोलविग्रहः ।
नैव दीर्णसुतलोऽप्यपारयं हन्त तत्पदमरीक्ष्यतेऽधुना ॥ ४२ ॥

४३) दग्धकाममपि वामलोचना सात्कृतात्मकतयातिकामिनम् ।
त्वां धृतास्थिमपि सर्वमंगलालंकृतं कथमवैमि तत्त्वतः ॥ ४३ ॥

४४) देवदेव रिपवो वसुन्धरां पीडयन्ति यवना भृशातुराम् ।
तत्कुरुष्व जगतीसमीहितं म्लेच्छवर्गमधुना शृणीहि तम् ।

४५) आकर्ण्य बलिजिद्वाचं निर्वर्ण्य च महीरुजम् ।
शरण्यः शङ्करो वाणीमभाणीन्मधुसूदनम् ॥ ४५ ॥

४६) निहता भवता हरे पुरा ये ननु पौलस्त्यमुखाः सुखाय भूमेः ।
अहितान् पुनरेव जन्मभाजो जहि तान् प्राप्तनराकृतिस्त्वमेव ॥४६॥

४७) येषां कलौ दुर्नयमेव सोढुं बुद्धावतारः कलितो मयाभूत् ।
तेषां विनाशं स्फुटमेव कर्तमसांप्रतं मे मनुषे यदीत्थम् ॥ ४७ ॥

४८) उपायमप्यत्र वदामि भूमिमवाप्य मन्नामनिगूढभावः ।
साहाय्यमंशेन पुनर्भवान्याः लब्ध्वापि तानाशु सुखेन हन्याः ॥४८॥

४९) अस्ति प्रशस्तविभवो भुवि भानुवंशे
विख्यात भोसलकुलामृतसिन्धुचन्द्रः ।
श्रीशाहवर्मनृपतिर्विधिपार्वतीश-
श्रीशाः हविः क्रतुषु नित्यमदन्ति यस्य ॥४९ ॥

५०) तस्य प्रिया भूपतिभर्तुरार्या रूपेण संतर्जितकामभार्या ।
साध्वी जिजूर्नाम सुलक्षणास्ते पत्नी दिलीपस्य सुदक्षिणेव ॥५०॥

५१) त्वं शाहपृथ्वीपतिवीरपत्न्यामस्यां समासाद्य मनुष्यजन्म ।
म्लेच्छापहृत्या सुखमारचय्य भूमेः पुनः स्थापय वर्णधर्मान् ॥ ५१ ॥

५२) पार्थं प्रति प्राक् तव धर्महानौ सृजेयमात्मानमिति प्रतिज्ञा ।
जगत्सुगीतैव तदत्र कार्षीः कार्येऽधुना माधव मा विचारम् ॥ ५२ ॥

५३) तथेति तां पुंगवकेतुराज्ञां शौरिः प्रतिज्ञाय सुहृष्टचेता ।
विसृज्य सर्वानमरान् गृहाय प्रणम्य चेशं स्वगृहानियाय ॥ ५३ ॥

५४) अथ पाण्डुमुखेन सूचितं सा गृहिणी शाहनृपस्य धाम विष्णोः ।
यवनान्धतमिस्रहारिगर्भे शशिनं माघवनि दिशेव दध्रे ॥ ५४ ॥

५५) समये सुदती शुभावहे सा जगतीमानसशर्मनिर्मिमाणम् ।
सुषुवे तनयं शरीरभासा सहसा हन्त जयन्तमर्यमाणम् ॥ ५५ ॥

५६) नेदुर्दुन्दुभयो मुदाथ ननृतुर्देवाङ्गनाश्चारणाः
पुष्पौघं ववृषुर्जगुश्च सुकलं विद्याधराः किन्नराः ।
भास्वानप्यतिभासते स्म परितः शीताश्च वाताः ववु-
स्तस्मिन् सर्वजनावनाथकमलानाथेऽवतीर्णे भुवि ॥ ५६ ॥

५७) संस्कारकर्म निखिलं गुरुणा विधाय
बालः शिवेति कृतमङ्गल-नामधेयः ।
एधांबभूव जनतानयनोत्सवेन
साकं स सौष्ठवपुषा वपुषा शशीव ॥ ५७ ॥

५८) किं भाविदिग्जयमसूसुचदात्मनोऽगै-
र्बाल्ये क्रमादपगते नृपशाहसूनु : ।
यस्मात्कपाटमुरसा ककुदं वृषस्य
स्कन्धश्रिया भुजयुगेन युगं जिगाय ॥ ५८ ॥

५९) नयनोत्पलमालयैव पूर्वम्
वृतमप्यार्द्रमधूकमालिकाभिः ।
तमनन्यजसुन्दरं कुमारम्
वरयामासुरथ क्षितीशकन्याः ॥ ५९ ॥

६०) कृतोद्वाहः सोऽयं पितुरथ समादाय शिरसा
निदेशं भूदेवैः कृतविजयदस्वस्तिवचनः ।
प्रतस्थे दिक्चक्रं यवनगणसंक्रान्तमखिलम्
विजेतुं निःसाणध्वनिबधिरिताशः सह बलैः ।। ६० ।।

६१) त्वंगत्तुंगतुरंगमक्षुरपुटक्षुण्णक्षितिप्रोच्छल-
द्धूलिधूसरतांबरांगणमणिः भूतामराश्चर्यदम् ।
खड्गत्रोटितकुंभिकुंभविगलन्मुक्तावकीर्णं रणम्
संदष्टौष्ठपुटैर्भटैः सह तदा तस्योदभूद्यावनैः ।। ६१ ।।

६२) तत्खड्गोत्कृत्तमत्तप्रमुखरिपुगणोद्वृत्तनृत्यत्कबन्धैः
भल्लाग्रोदस्तमस्तालिभिरपि विकटाभिस्ततं खं समस्तम् ।
दृष्ट्वोद्यत्केतुराहुप्रकरमिवभयाच्छंकमानस्य भानो-
रुद्दीर्णं बिम्बमेव ध्रुवमरिनिकरद्वारभावं बभार ।। ६२ ।।

६३) दिल्लीशस्याथ पत्तिप्रकरमिषचलद्वीचिमालान् समन्ता-
दुग्रग्राहौघशंकावितरणनिपुणोद्दामवाहद्विपाद्यान् ।
सेनाम्भोधीननेकान्वलदसिभुजगोद्दण्डदोर्दण्डमथ्ना
निर्मथ्योदारकर्मा रणभुवि जगृहे वीरलक्ष्मीः स नैका ।। ६३ ।।

६४) शिवः स्वनामानुगुणं गुणज्ञः प्रायो निवासं स विधातुकामः
शैलावलिं दुर्गविधानदंभात् कैलासकल्पामखिलामकार्षीत् ।। ६४ ।।

६५) क्रमेण जित्वा स दिशश्चतस्रो राजा शिवच्छत्रपतिः प्रतापात् ।
निःशेषयन् म्लेच्छगणं समस्तं पाति स्म पृथ्वीं परिपूर्णकामः ।। ६५।।

६६) यः सिद्धिमावहति चिंचवडाधिवासी हेरंबपादभजनेन महानुभावः ।
नारायणाभिधसुधीतिलकादवाप तस्मादनुग्रहमसौ शिवसार्वभौमः।।६६।।

६७) आसंस्तस्य कुलामात्यः शिववर्मंमहीभृतः ।
केचिन्मौद्गल्यवंशाब्धिपूर्णचन्द्राः महीसुराः ।। ६७ ।।

६८) तेषु विख्यातकर्माभूत् त्रिमल्लाख्यो युधाग्रणीः ।
दधते हनुमन्नाम यद्वंश्याः विक्रमार्जितम् ।। ६८ ।।

६९) तस्यासीत्तनयो धीमान्यज्वा नारायणाभिधः ।
यद्यशोराजहंसस्यब्रह्माण्डं पंजरीयति ।। ६९ ।।

७०) ब्रह्मप्रमोदानुभवे विदेहः शस्तो नु षट्कर्मविधिः सदेहः ।
यो दानविस्मारितकामधेनुः स्वर्गद्रुचिन्तामणिभानुसूनुः ॥ ७० ॥

७१) यस्याध्वरे बुभुजिरे विधिनार्पितानि
हव्यान्यनादृतसुधा विबुधा रसेन ।
आतेनुरस्वरसतामथ मंत्रपूत-
मास्वाद्य सोममपि सोमकलास्वजस्रम् ॥ ७१ ॥

७२) प्रत्याम्नायः सुरर्षेः प्रतिनिधिरथवा किं दधीचेरयं किम्
विश्वामित्रावतारः किमखिलविबुधाचार्यपर्याय एषः ।
व्यासादेशः किमत्रेः प्रतिकृतिरथवा किं वसिष्ठागमोऽसा-
वित्थं यस्मिन्नुदाराद्भुततरचरिते तेनुरार्या वितर्कम् ॥ ७२ ॥

७३) शुद्धाशयस्याभवदस्य सूनुः सन्मार्गचारी विमलः कलावान् ।
भूदेववर्यो रघुनाथनामा पीयूषराशेरिव शीतधामा ॥ ७३ ॥

७४) योऽसौ सुधीगीतगुणप्रकाशो विश्राणनापूरितयाचकाशः ।
यशःसुधाभिर्धवलीकृताशः कथं न वर्ण्यः कृतवैरिनाशः ॥ ७४ ॥

७५) प्रथितयशसि यस्मिन् संतताभीष्टदान-
व्रतकृतदृढदीक्षे मोदिताशेषलोकम् ।
भुवममरगवी सा वीक्षितुं लज्जमाना
कलयति किमजस्रोत्तानसंचारमभ्रे ॥ ७५ ॥

७६) नारायणात्मा यः साक्षात्कमलाकरसंग्रही ।
कथं न स्यात्पदाक्रान्तबलिप्रत्यर्थिमस्तकः ॥ ७६ ॥

७७) नारायणांशभूतोऽपि शिवस्य हृदयंगमः ।
रामोऽस्य सुकवीशस्य न समो भूतकाकविः ॥७७ ॥

७८) क्रान्त्वा मंत्रबलेन यस्य निखिलामाशामवाचीं क्रमात्
कर्नाटक्षितिपांश्च भागनगराधीशं च कृत्वा वशे ।
आसेतुप्रसृतांश्च यावनगणानुच्छिद्य तत्रावनी-
पातारं व्यदधाद्यमेत्र तु शिवः सम्राडमात्यं निजम् ॥ ७८ ॥

७९) तद्राज्यमस्मिन् विनिवेश्य राजगिरिं शिवच्छत्रपतौ प्रयाते ।
शासत् क्षितिं धर्मपरः प्रदाय वृत्तीः स भूदेवगणानपुष्णात् ॥७९॥

८०) उत्सादितां चिरतरं यवनैः प्रतिष्ठाम्
शोणाचलेशितुरयं विधिवद्विधाय ।
श्रीमुष्णवृद्धगिरिरुक्मसभाधिपानाम्
पूजोत्सवान् प्रथयति स्म सहात्मकीर्त्या ॥ ८० ॥

८१) कृते म्लेच्छोच्छेदे भुवि निरवशेषं रविकुला-
वतंसेनात्यर्थं यवनवचनैर्लुप्तसरणिम् ।
नृपव्याहारार्थं स तु विबुधभाषां वितनितुम्
नियुक्तोभूव्दिद्वान्नृपवरशिवच्छत्रपतिना ॥ ८१ ॥

८२) सोऽयं शिवच्छत्रपतेरनुज्ञां मूर्धाभिषिक्तस्य निधाय मूर्ध्नि ।
अमात्यवर्यो रघुनाथनाम करोति राजव्यवहारकोशम् ॥ ८२ ॥

८३) उद्देशाय गृहीतात्र म्लेच्छभाषा न दुष्यति ।
नापेक्ष्यते किं रत्नानि खचितुं जतु जातुचित् ॥ ८३ ॥

८४) विपश्चित्संमतस्यास्य किं स्यादज्ञविडम्बनैः ।
रोचते किं क्रमेलाय मधुरं कदलीफलम् ॥ ८४ ॥

– उपोद्घाताचे भाषान्तर –

१) मदरसाने थबथबलेल्या गंडस्थळांभोवती फिरणाऱ्या भृंग-संघांच्या पंखांचा वारा लागल्यामुळे सर्पांच्या मस्तकावरील मण्यांचे तेज अधिकच उजळून ज्या गजमुखाकृतीवर दाटत आहे, अशा पोवळ्यांच्या तुकड्यांप्रमाणे सुंदर व तुंदिल अशा त्या श्रेष्ठाचे हे मित्रा तू चिंतन कर.

२) एकीकडे मोत्यांच्या माळांचे तेज तर एकीकडे इन्द्रनीलमण्याचे तेज; एकीकडे गंगेच्या पाण्याने ओल्या झालेल्या जटा तर एकीकडे फुलातील रसामुळे चिकट झालेले केस; एकीकडे हत्तीचे कातडे तर एकीकडे पांढरेशुभ्र रेशमीवस्त्र; एका पायात वासुकी सर्प तर एका पायात पैंजण धारण करणाऱ्या त्या अर्धनारीनटेश्वराची मी पूजा करतो.

३) ज्याचे लाल व सुंदर तेज चिरकाल पाहिल्यानंतरही त्यावर नमन करणारे देवांचे संघ, ' नम्र होणाऱ्या भक्तांच्या मनांत असलेल्या अज्ञानरूपी घनअंधकाराचा नाश करणारा हा बालसूर्य तर नाही ना ? '

असा तर्क करतात त्या पार्वतीच्या चरणयुगुलांचे मी भजन करतो.

४) ज्याच्या ओठावर मंजुळ बासरी आहे, जो ढगाप्रमाणे सावळा आहे, जो गोपींवर लुब्ध झाला आहे, केसांच्या झुलपांमुळे ज्याचे कपाळ सुंदर दिसत आहे-अशा नंदपुत्र कृष्णाचे मी मनात चिंतन करतो.

५) ज्याच्या छातीवर लक्ष्मी शारदीय ढगावर चमकणाऱ्या विजे-प्रमाणें शोभत आहे त्या चंद्राप्रमाणे शुभ्र अशा विष्णूला मी नमन करतो.

६) जो चिंतामणीचा अवतार आहे, जो सज्जनांमध्ये अग्रणी आहे, जो जगावर अनुग्रह करतो, गजाननाच्या ध्यानामुळे ज्याला अष्टसिद्धी प्राप्त झाल्या आहेत, जो पवनानदीच्या तीरावरील चिंचवड गावात रहातो-त्या भगवान श्रीनारायण देवाचे मी इच्छित प्राप्तीसाठी अहोरात्र पूजन करतो.

७) कलियुगात अवतीर्ण झालेल्या यवन नांवाच्या राक्षसांमुळे त्रासलेली पृथ्वी एकदा सर्व देवांचा अग्रणी व शरण जाण्यास योग्य अशा ब्रह्मदेवाला शरण गेली.

८) ब्रह्मैक्य साधणारे वशिष्ठादी मुख्य ऋषि ज्याची पवित्र कीर्ती गात आहेत, शरीर धारण करणारी तपे ज्याच्यासमोर नम्र झाली आहेत, ज्याचे दिव्य शरीर वाक्देवतेने भूषविले आहे,

९) आपल्या चरणकमलांना मुकुटांसह स्पर्श करणाऱ्या देववृंदांकडे जो पहात आहे अशा त्या ब्रह्मदेवाला तिने सत्यलोकाच्या सभेत कमला-सनावर बसलेले पाहिले.

१०) त्याला प्रणाम केल्यावर त्याने केलेल्या डोळ्यांच्या खुणेने परवानगी प्राप्त झाल्यावर पृथ्वीने त्याला आपले दुःख कथन केले. स्वामीने आज्ञा केल्याशिवाय कोणीही ज्ञानी सभेत बोलत नसतो.

११) हे परमेश्वरा, जगात वाईट अवस्थेत पडलेल्या माझे दुःख तू जाणीत नाहीस. काय ही तुझी उदासीनता ? कलियुगात अवतीर्ण झालेला हीन वर्तनांचा हा राक्षससंघ मी अनाथ असल्याप्रमाणे मला छळत आहे.

१२) त्यांच्या दराऱ्यामुळे देव ब्राह्मण यांच्या पूजेचे कोणी नांवही काढीत नाही. त्यांच्या दुष्ट कृत्यांमुळे धर्मरूपी वृक्षाचा अंकूरच नष्ट होत असून यज्ञयागादी कृत्ये स्वप्नातसुद्धा होत नाहीत.

१३) हे दीनबंधो, अधिक काय सांगणार ? या दु:खरूपी सागरातून मला वर काढ. राक्षसांच्या भीतीने समुद्रात बुडालेल्या मला विष्णूने जसे पूर्वी वर काढले तसेच तू कर.

१४) सत्यलोकाच्या सभेत असे बोलला गेलेला तो ब्रह्मदेव मृदु शब्दांनी पृथ्वीचे सांत्वन करून ती व इतर देव यांच्यासह विष्णूच्या निवासस्थानाकडे त्वरेने निघाला.

१५) त्या ठिकाणी, इन्द्रनील रत्नाप्रमाणे कान्ती असलेल्या, तप्त सोन्याप्रमाणे तेजस्वी वस्त्र धारण करणाऱ्या, छातीवर झळकणाऱ्या कौस्तुभाच्या तेजाने ज्याच्या छातीवरील मोत्यांच्या माळा अधिकच तेजस्वी झाल्या आहेत;

१६) ज्याच्या कृष्णमेघाप्रमाणे असलेल्या अंगकांतीवर, धारण केलेल्या अलंकारांतील रत्नांच्या विविध रंगांचे जाळे तयार झाले आहे; एका हाताने कवळून मांडीवर बसविलेल्या लक्ष्मीने आपल्या पुष्ट स्तनांनी ज्याच्या छातीला आलिंगन दिले आहे;

१७) ज्याच्या भयंकर आवाजाने समुद्राचे पाणी क्षुब्ध होते असा शंख डाव्या करकमलात धारण करणाऱ्या, मगराची कठिण त्वचा भेदून टाकणारे चक्र उजव्या हातात धारण करणाऱ्या;

१८) एका हाताने अभयमुद्रा धारण करणाऱ्या, देवर्षींनी गायलेल्या धवलकीर्तीचे निधान असणाऱ्या, दैत्यांचे देह विदारून टाकणारी शार्ङ्गादी श्रेष्ठ शस्त्रे ज्याच्यासमोर सदेह ठाकली आहेत;

१९) जो रत्नखचित सिंहासनावर बसला आहे; ज्याच्यासमोर गरुड हात जोडून उभा आहे; सर्व सजीव निर्जीव सृष्टीचा ईश असलेल्या, कोटी सूर्याप्रमाणें तेज असणाऱ्या

२०) अशा त्या विष्णूला पाहिल्यावर, त्याच्या सर्व दिशांना पसरलेल्या तेजामुळे दिपावलेले आपले डोळे पुन्हा पुन्हा उघडीत व मिटत ब्रह्मदेवाने स्वतःच्या नावाचा उच्चार करीत साष्टांग नमस्कार केला.

२१) ' बाळ ऊठ ' असे विष्णूचे अमृतापेक्षाही गोड शब्द ऐकल्यावर उठून विशाल डोळ्यांत अश्रू दाटलेल्या ब्रह्मदेवाने संतुष्ट मनाने विष्णूची स्तुती केली.

२२) रजोगुणाने वेढल्यामुळे हे जग निर्माण करणाऱ्या, सत्वगुणामुळे त्याच जगाचे परिपालन करण्यास तत्पर असलेल्या आणि तमोगुणामुळे त्याचा नाश करणाऱ्या अशा त्रिगुणात्मक तुला नमस्कार असो.

२३) ज्याच्या पायांपासून निघणारे गंगाजल व ज्याचे गायलेले नाम सर्व जग पवित्र करते; ज्याचे चंद्रसूर्यरूपी डोळे दिवस व रात्र व्यक्त करतात त्या तुला नमस्कार असो.

२४) हे विष्णो, तू अजन्मा असूनही जगाच्या हितासाठी मत्स्यादि जन्म घेतोस. अनंत रूपांनी पृथ्वीचे भरण करतोस. वेदात वर्णिलेला सहस्र-शीर्षा पुरुष तो तूच आहेस.

२५) तुझ्याच मायेमुळे मूढ बनलेले हे जग बायकामुलांच्या प्रेमात गुरफटत रहाते आणि तुझ्याच चरणांचा आश्रय घेणारा प्रत्येक जीव ही माया तरून पार होतो.

२६) ज्याचे वर्णन करताना अनंत श्रुती सुद्धा मूक होतात, श्रेष्ठ योग्यांची मने सुद्धा पांगळी होतात, त्या तुझ्या श्रेष्ठत्वाची स्तुती करणे, हे विष्णो, मला कसे शक्य आहे ?

२७) सर्व सहन करणारी ही पृथ्वी यवनांचे दुराचार मात्र सहन करू शकत नाही. तेव्हा तिचा दुःखभार तात्काळ दूर करण्यासाठी, हे विष्णो, म्लेंच्छांचा नाश करण्यासाठी प्रयत्न कर.

२८) ब्रह्मदेवाने उच्चारलेले ते शब्द ऐकल्यावर, पृथ्वीच्या दुःख-हरणाविषयी चिंतन करून मंद स्मिताने झळाळणाऱ्या आपल्या मुखाने भग-वान विष्णू गंभीर स्वरात म्हणाला,

२९) या फार मोठ्या कार्यासाठी आपण स्वतःच जाऊन शंकराची नियुक्ती करू या. आपले सर्वांचे हित तोच निश्चितपणे करू शकेल. जगाचे रक्षण करण्यात धुरंधर असा तोच देव आहे.

३०) या राक्षसांचा संहार करण्यास सर्व देवांमध्ये त्याच्याशिवाय दुसरा कोण समर्थ आहे ? अंधाऱ्या रात्रीचा घनांधकार पूर्णपणे दूर करण्यास सूर्याशिवाय दुसरा कोण समर्थ असणार ?

३१) असे बोलून सागरकन्या लक्ष्मीचा हात धरून विष्णू एकदम उठला व गरुडावर आरूढ होऊन इतर देवांबरोबर वेगाने कैलासपर्वताकडे निघाला

३२) आपल्या वेगवान विमानांची आकाशात गर्दी करणाऱ्या देवगणांनी, आपल्या शिखरांनी आकाशाला स्पर्श करणाऱ्या कैलासपर्वताला डोळे विस्फारून व मान पुनः पुनः उंच करून पाहिले.

३३) जो पावसाळ्यात, आपल्या दोन शिखरांवर दाटलेल्या ढगांमुळे, नदीचा तीर शिंगांनी खणताना त्यावर अडकलेल्या शेवाळ धारण करणाऱ्या नंदीप्रमाणे दिसतो.

३४) ज्या ठिकाणी, शंकराच्या मस्तकावरील चंद्राच्या किरणांनी पाझरणाऱ्या चंद्रकान्तांच्या दगडातून वारंवार घसरल्यामुळे मंदगती झालेला वारा स्वतः कमळांच्या ताटव्यात विश्रांती घेऊन लताकुंजात क्रीडा करणाऱ्या देवस्त्रियांचा श्रम दूर करतो;

३५) ज्या ठिकाणी एकान्ताच्या वेळी रत्नखचित भिंतींमध्ये प्रतिबिंब दिसताच कोणीतरी आले अशा शंकेने मुग्ध कामिनी लाजेने आपल्या प्रियकराला रतिक्रीडेपासून दूर करतात;

३६) ज्या ठिकाणी वेळूंमधून निघणाऱ्या श्रुती व तानांनी, लताकुंजात वास करणाऱ्या किन्नरांच्या तानांनी, कोकिलसंघाच्या गोड गायनांनी,

३७) फुलांनी बहरलेल्या बकुलवृक्षांनी, प्रियालवृक्षांनी, आंब्यांवर कूजन करणाऱ्या कोकिळांनी, सालवृक्षांच्या घनदाट गर्दीत गुंजारव करणाऱ्या भृंगांनी, आपल्या माळा घालणाऱ्या तमाल क्षांनी शंकराची सदैव मृदु गायनाने स्तुती केली जाते;

३८) ज्या ठिकाणी किन्नरांनी गायलेली स्तोत्रे ऐकून हरणे, हत्ती, सिंह, अस्वले, लांडगे सर्प इ. वन्य प्राणी मूक होऊन आपापले वैर टाकतात;

३९) अशा त्या लोकांना हर्ष वाटणाऱ्या पर्वताच्या प्रदेशात आपापल्या वाहनातून उतरून नंदीच्या मुखातून शिवाची अनुज्ञा मिळाल्यावर शिवसभेत प्रवेश करून ते सर्वजण आसनावर बसले

४०) ‘ पार्वतीपती शंकरा, शंभो, जगदीशा, शिवा तुझा विजय असो ’ अशी पुन्हा पुन्हा स्तुती करीत, शिवाला वंदन करून, त्याने डोळ्यांच्या खुणेने सांगितल्यावर सर्वजण आपापल्या अधिकाराप्रमाणे आसनावर बसले.

४१) ‘ हे विष्णो, तुझे स्वागत असो. येथे या आसनावर बस, ’ असे म्हणून शंकराने आदराने त्याला बसविले. तेव्हा विष्णू शंकराला वंदन करून नम्रपणे म्हणाला,

४२) जे शिवपद पहाण्यासाठी मी ब्रह्मदेवाशी स्पर्धा करीत वराह-रूप धारण करून पाताळाच्या तळापर्यंत गेलो आणि तरीही ज्याचा मला ठाव लागला नाही, तेच पद आता मी प्रत्यक्ष पहात आहे.

४३) कामविकार निर्माण केले म्हणून मदनाला जाळले पण अति-कामुकपणामुळे स्त्रीचे अर्धे शरीर धारण केले; अंगावर अस्थी धारण करीत असूनही सर्वमंगलांनी अलंकृत अशा विरोधाभासात्मक तुला मी कसा जाणून घेणार !

४४) हे देवाधिदेवा, अत्यंत व्याकुळ झालेल्या या पृथ्वीला यवनशत्रू अत्यंत छळीत आहेत. तेव्हा या म्लेंच्छवर्गांचे काय करावे या विषयीचे तिचे मनोगत ऐक

४५) बलीवर विजय मिळविणाऱ्या विष्णूचे ते बोलणे व पृथ्वीचे ते दु:ख समजून घेतल्यावर शंकर विष्णूला म्हणाला,

४६) हे विष्णो, पृथ्वीच्या सुखासाठी पूर्वी तू रावणादी प्रमुख शत्रूंना नष्ट केले होतेस, तसेच पुन्हा एकदा मनुष्यजन्म घेऊन तूच या सर्वांना ठार मार.

४७) ज्यांचा दुष्टपणा सहन करण्यासाठीच मी कलियुगात बुद्धावतार घेतला त्यांना पुन्हा मीच मनुष्यरूपाने ठार मारणे अयोग्य आहे, असे जर तू म्हणत असशील,

४८) तर त्यांवरही उपाय सांगतो. पृथ्वीवर अवतीर्ण झाल्यावर माझे नांव स्वत.ला घेऊन तू गुप्तपणें, अंशरूपाने अवतीर्ण होणाऱ्या भवानीच्या मदतीने त्यांना खुशाल ठार कर.

४९) या पृथ्वीवर, खूप श्रीमंत म्हणून प्रसिद्ध असलेला, सूर्यवंशी भोसल्यांच्या कुलसमुद्रातून चंद्राप्रमाणे जन्मलेला, श्रीमान् शाहवर्म नांवाचा राजा आहे. त्याने केलेल्या यज्ञातील आहुती ब्रह्मा, विष्णु, महेश सदैव सेवन करीत असतात.

५०) राजा दिलीपाची जशी सुदक्षिणा तशी त्याची अत्यंत आवडती, आदरणीय, सौंदर्यात मदनपत्नी रतीलाहीं जिंकणारी साध्वी, सुलक्षणा अशी जिजू नावाची पत्नीं आहे.

५१) तू या शाहराजाच्या पत्नीच्या ठिकाणीं मनुष्यजन्म घेऊन म्लेंच्छांचा नाश करण्यासाठीं भूमीवर खुशाल संचार कर आणि वर्णधर्माची पुन्हा एकवार स्थापना कर.

५२) जगात धर्माची हानी होईल तेव्हा मीं जन्म घेईन असे गीतेत तू पूर्वीच अर्जुनाला वचन दिले आहेस. तेव्हा त्याप्रमाणे करावयाच्या या कामात तू आता विचारही करू नकोस.

५३) 'ठीक आहे' असे म्हणून शंकराची आज्ञा प्रमाण मानून आनंदित झालेल्या विष्णूने इतर सर्व देवांना पाठवून दिले व शंकराला प्रणाम करून स्वतःच्या घरी तो निघून गेला.

५४) नंतर शाहराजाच्या पत्नीने, आपल्या फिकट चेहऱ्यावरून सूचित होणारे, यवनरूपी अंधाऱ्या रात्रीचा नाश करणारे, विष्णूचे तेज, पूर्व दिशेने चंद्र धारण करावा तसे गर्भात धारण केले.

५५) नंतर तिने पृथ्वीच्या मनातील शल्य दूर करणाऱ्या, इंद्राच्या जयन्ताप्रमाणे अंगकांती असणाऱ्या मुलाला शुभसमयी जन्म दिला.

५६) आणि त्या जगन्नाथ विष्णूचा पृथ्वीवर जन्म होताच दुंदुभी वाजू लागल्या, देवांगना हर्षाने नाचू लागल्या, चारणांनी फुलांची सतत वृष्टी केली, विद्याधर व किन्नर गोंड गायन करू लागले, सूर्य अधिकच तळपू लागला व सर्व बाजूंनी थंडगार वारे वाहू लागले.

५७) पित्याने सर्व संस्कारकर्मे करून शिव असे पवित्र नांव ठेवलेला तो मुलगा जनतेच्या आनंदाबरोबरच आपल्या सौष्ठवपूर्ण शरीराने चंद्रासारखा वाढू लागला.

५८) आपल्या भावी दिग्विजयाचे सूचन करण्यासाठीच की काय नकळे पण बालपण हळुहळु मागे टाकीत जाणारा शाहराजपुत्र आपल्या विशाल छातीने दारांच्या झडपांना, खांद्यांनी बैलांच्या वशिंडाना व हातांनी गाडीच्या जोखडांना मागे टाकू लागला.

५९) त्या अत्यंत सुंदर कुमाराला पूर्वीच आपल्या नेत्रकमलांच्या माळांनी वरले असूनही अनेक राजकन्यांनी पुन्हा एकदा त्याला मधाने भरलेल्या मधूक (मोहाच्या) फुलांच्या माळांनी वरले.

६०) विवाह झाल्यानंतर आपल्या पित्याची आज्ञा शिरसावंद्य मानून, ब्राह्मणांनी विजयदायी अशी स्वस्तिवचने उच्चारून आशीर्वाद दिलेला तो आपल्या सैन्यासह, निशाणांच्या आवाजांनी सर्व दिशांना बधिर करून टाकीत, यवनांनी व्यापलेल्या सर्व दिशांना जिंकण्यासाठी स्वारीवर निघाला.

६१) त्याच्या दौडत जाणाऱ्या घोड्यांच्या टापांनी उकरल्या जाणाऱ्या जमिनीवरील धूळ इतकी उसळली की सूर्यबिंब झाकून जाऊन देव मानवांना आश्चर्याचा धक्काच बसला. दातओठ खात धावून येणाऱ्या यवन वीरांच्या मस्तकांचा आणि तलवारीच्या प्रहाराने गंडस्थळ फुटल्याने त्यातून बाहेर पडणाऱ्या मोत्यांचा त्याने रणांगणावर खच पाडला.

६२) त्याच्या तलवारीने मस्तके तुटल्यावर सुद्धा उन्मत्त अशा प्रमुख शत्रुवीरांची धडे रणांगणावर नाचत राहिली व भाल्यांनी तुटून वर उडणाऱ्या मस्तकांनी आकाश व्यापून गेले. ते पाहून आपणास गिळायला राहुकेतूंचे तांडेच गोळा झाले की काय या भीतीने सूर्याने वासलेले तोंड शत्रुसैनिकांना स्वर्गात जाण्यासाठी प्रवेशद्वारच ठरले.

६३) नंतर दिल्लीपतीचे अफाट सैन्य हेच ज्यातील चहुबाजूंनी उसळणाऱ्या लाटा आहेत, बेफामपणे धाऊन येणारे हत्तीघोडे हे ज्यातील मकर इ. भयंकर जलचर आहेत असे अनेक रणसागर त्याने तळपणारी तलवार धारण करणाऱ्या आपल्या हातांच्या रवीने घुसळून काढून अनेकदा विजयलक्ष्मी हस्तगत केली.

६४) आपल्या शिव या नांवाचा अर्थ योग्य रीतीने जाणणाऱ्या त्या शिवाजीने आपले निवासस्थान निर्माण करण्यासाठी कैलासपर्वताप्रमाणे अभेद्य अशा दुर्गांची माळच निर्माण केली.

६५) आपल्या पराक्रमाने चारही दिशा एकामागून एक जिंकून, सर्व म्लेंच्छांचा संहार करून आपले मनोरथ पूर्ण झालेला तो शिवाजी पृथ्वीचे राज्य करू लागला.

६६) चिंचवड गावात रहाणारा, गणेशाच्या कृपेने सिद्धी मिळविणारा, सर्व बुद्धिमंतांमध्ये श्रेष्ठ असणारा असा जो नारायण महानुभाव त्याच्याकडून सार्वभौम शिवाजीला अनुग्रह प्राप्त झाला.

६७) मुग्दलवंश-सागरातून चंद्राप्रमाणे जन्मलेले काही ब्राह्मण त्या शिवराजाचे कुलपरंपरेने अमात्य होते.

६८) त्यांच्यामध्ये त्रिमल्ल नांवाचा आपल्या रणकर्माविषयी प्रसिद्ध असलेला, युद्धात सदैव आघाडीवर असलेला एक वीर होता. त्याचे वंशज त्याने आपल्या पराक्रमाने मिळविलेले हनुमत् (हणमंते) हे नांव धारण करतात.

६९) त्याचा (त्रिमल्लाचा) बुद्धिमान व यज्ञयाग करणारा नारायण नांवाचा मुलगा होता. त्याच्या कीर्तीरूप राजहंसाला कोंडायला अखिल विश्व पिंजरा बनले होते.

७०) तो (नारायण) ब्रह्मानंदाचा अनुभव घेण्यात जनकराजासारखा होता. ब्राह्मणांनी करावयाची षट्कर्मे त्याच्या रूपाने जणु अवतरली होती. आपल्या दानशूरपणाने त्याने कामधेनू, चिन्तामणी, कल्पवृक्ष, कर्ण यांनाही थक्क करून टाकले होते.

७१) त्याच्या (नारायणाच्या) यज्ञात विधिपूर्वक अर्पण केलेल्या आहुती सर्व देव अमृताला बाजूला सारून मोठ्या आवडीने स्वीकारीत असत आणि मंत्रोच्चाराने पवित्र झालेला सोम चंद्रकलेतील सोमाचा त्याग करून पीत असत.

७२) हा (नारायण) म्हणजे देवगुरु बृहस्पतीची प्रतिकृती तर नाही ना ? किंवा हा दधीचीचा प्रतिनिधी तर नव्हे ना ? हा विश्वामित्राचा अवतार आहे का ? सर्व देवांच्या गुरुचा हा दुसरा पर्याय तर नाही ? हा व्यास तर नाही ? किंवा अत्रि ऋषींची प्रतिकृति नव्हे ना ? हा वशिष्ठांचा अवतार तर नव्हे ? अशासारखे तर्क विद्वान सुद्धा त्याच्या (नारायणाच्या) अद्भुत चारित्र्याकडे पाहून करीत असत.

७३) शुद्ध चारित्र्याच्या अशा या नारायणाचा सन्मार्गी, शुद्धाचरणी, कलापारंगत असा रघुनाथ नांवाचा, समुद्राचा ज्याप्रमाणे चंद्र, त्याप्रमाणे एक मुलगा होता.

७४) बुद्धिमान त्याच्या (रघुनाथाच्या) गुणांचा गौरव करीत. याचकांच्या आशा त्याने द्रव्याने पूर्ण केल्या होत्या. आपल्या धवल यशाने त्याने सर्व दिशा उजळल्या होत्या. वैऱ्यांचा नाश केला होता. त्याचे वर्णन कां बरे न करावे ?

७५) याचकांनी इच्छिलेले दान देण्याचे दृढव्रत घेऊन त्याने सर्व जगाला इतके संतुष्ट केले होते की पृथ्वीकडे पहाण्याची लाज वाटून कामधेनू आपले तोंड मेघांच्या आड लपवीत होती.

७६) नारायण ज्याचा पिता व जो संपत्तीचा संग्रह करणारा आहे तो (रघुनाथ) बलवान शत्रूंना नमविल्याशिवाय कसा राहील ?

७७) नारायणापासून जन्माला येऊनही जो (रघुनाथ) शिवाच्या (शिवाजीच्या) मनात स्थान मिळवू शकला त्या कविश्रेष्ठ रामाची (रघुनाथाची) बरोबरी कोणताही भाडोत्री कवी करू शकणार नाही.

७८) ज्याच्या सल्लामसलतीने (किंवा मंत्रबळामुळे) शिवराजाने कर्नाटकातील राजे, हैद्राबादचा (भागनगरचा) राजा जिंकून क्रमाक्रमाने सर्व पूर्व दिशा जिंकली, आसेतु पसरलेले यवनसंघ नष्ट करून टाकले, त्यालाच (रघुनाथालाच) त्या शिवसम्राटाने तेथे राज्यरक्षणकर्ता अमात्य म्हणून नेमले.

७९) ते (पूर्वेकडील) राज्य याच्यावर (रघुनाथावर) सोपवून शिवछत्रपती राजगिरीवर (रायगडावर) निघून गेल्यावर धार्मिक अशा त्याने (रघुनाथाने) अनेक ब्राम्हणांना उपजीविकेची साधने देऊन त्यांचा प्रतिपाळ केला.

८०) ज्या शोणाचलपतीचे (तिरुवन्नमलाई येथील समोत्तिपेरुमल मंदिर, अरुणाचलम्) निवासस्थान यवनांनी दीर्घकाळ उध्वस्त केले होते, ते पुन्हा एकदा विधिपूर्वक स्थापन करून (रघुनाथाने) श्रीमुष्ण (भूवराहस्वामी), वृद्धगिरी (वृद्धाचलम् येथील महादेव), रुक्मसभाधिप (चिदंबरम् येथील नटराज) या देवांचे पूजोत्सव सुरू केले व त्यामुळे आपली कीर्ती वाढवली.

८१) या पृथ्वीतलावरून म्लेंच्छांचा पूर्ण उच्छेद केल्यानंतर सूर्यवंशाला ललामभूत ठरलेल्या त्या छत्रपती शिवाजीने यवनांच्या भाषेने लोपून गेलेल्या राज्यव्यवहार पद्धतीचा संस्कृतभाषेतून प्रसार करण्यासाठी (रघुनाथ) पंडिताची नियुक्ती केली.

८२) अशा रीतीने मूर्धाभिषिक्त छत्रपती शिवाजीने दिलेली आज्ञा मस्तकावर धारण करून श्रेष्ठ अमात्य रघुनाथ हा राजव्यवहारकोश रचित आहे.

८३) विशिष्ट हेतूने वापरलेली म्लेंच्छभाषा या ठिकाणी संस्कृत भाषेला दूषित करीत नाही. रत्ने जडविण्यासाठी लाखेचा नाही का उपयोग करावा लागत ?

८४) विद्वानांची मान्यता लाभल्यावर, मूर्खांनी या कोशाची कुचेष्टा केली म्हणून काय होणार ? उंटाला कधी गोड केळी आवडतात का ?

१) राजवर्गः ।

॥ श्री महागणेशाय नमः ॥

राजा ज्ञेयः पादशाहः स्वामी साहेब ईरितः ।
अन्तःपुरं तु दरनीत्याहुर्यवनभाषया ॥ १ ॥
युवराजा परिज्ञेयो वलीयहद नामकः ।
शाहजादा राजपुत्रः प्रधानः पेशवा तथा ॥ २ ॥
अमात्यः स्यान्मजुमदारः सेनाकर्ता हुकूमतः ।
प्रवीणस्तु दबीरः स्यात्सुरनीसः सचिवस्तथा ॥ ३ ॥
वाकेनीसोऽपि मंत्री स्यान्न्यायाधीशोप्यदालतः ।
कारमुल्की तु सुमन्त्रः स्यात्सभासत्स्यान्मजालसी ॥ ४ ॥
उपद्रष्टा तु नाजीरो दाता नाम सखी मतः ।
सरखेल इति तु प्रोक्तः कार्यस्थानाधिकारिकः ॥ ५ ॥
सन्देशलेखकश्चिटणीसो दूतो हेजीब नामकः ।
सौंदागरस्तु धनिकः कारभारी कार्यपूरुषः ॥ ६ ॥
सबनीसस्तथा सेनालेखकः परिकीर्तितः ।
पदातिलेखकः पांवसबनीस इतीरितः ॥ ७ ॥
पाककर्मी मुतालीको गुरुः पीर इतीरितः ।
शिष्यो मुरीद नामा स्यात् सिद्धो वल्लीति शब्दितः ॥ ८ ॥
अफताब इति सूर्यः स्यात् महताबस्तु चन्द्रमाः ।
आतश्नाम भवेदग्निर्वायुर्बाव इतीरितः ॥ ९ ॥
जलमाब इति प्रोक्तमास्मानाकाशमीरितम् ।
मेघो बादलनामा स्याब्दिजली विद्युदुच्यते ॥ १० ॥

दुर्दिनं स्यात्बदहवा मेहुः पर्जन्य उच्यते ।
ऋषिः पैगंबरो ज्ञेयो योगीशस्तु कलन्दरः ॥ ११ ॥

योगी फकीर इत्युक्तः काजी पण्डितनामकः ।
मुल्ला भट्टः परिज्ञेयो नुजुमी ज्योतिषस्तथा ॥ १२ ॥

सर्पदारश्चोपदारो वेत्रदण्डधरौ क्रमात् ।
स्यादन्तर्द्वारपालस्तु हरबंकी प्रकीर्तितः ॥ १३ ॥

दौलद्बंकी महाद्वारपाल इत्यभिधीयते ।
सर्खवासोऽप्यनुचराधिकारीति निगद्यते ॥ १४ ॥

हुजुरी स्यात्संनिहितोऽनुचरस्तु महालदार ।
हरकारा सर्वकारी स्यादफरादः परिचारकः ॥ १५ ॥

चाकरः सेवकः प्रोक्तो नफरः किंकरः स्मृतः ।
वेगलवारो वेगचारो जासूदश्चारनायकः ॥ १६ ॥

प्रणिधिश्चोरजासूदः खोजा सौविद उच्यते ।
वार्ताहरो बखैरदारः परिचर्या तु खिज्मति ॥ १७ ॥

गुप्तकारी तथा चोरहरकारा प्रकीर्तितः ।
कौशबार्दारः पादरक्षाधर इत्यनुवर्ण्यते ॥ १८ ॥

कलाचीधारकः पीकदानीबार्दार ईरितः ।
अफ्तागिन्या त्वातपत्रधरः छत्रधरस्तु यः ॥ १९ ॥

स छत्र्या चामरधरश्चौरीबार्दार उच्यते ।
तर्कश्बार्दार इति यः स तु तूणधरः स्मृतः ॥ २० ॥

धनुर्धरः कमानदारो बंकी तु द्वारपालकः ।
पताकाधर इत्येव विज्ञेयश्च निशानदार ॥ २१ ॥

मोर्तब्बार्दार इति च ज्ञेयो ध्वजधरो बुधैः ।
माहीदारस्तु मकरध्वजी दीपधरास्तु ते ॥ २२ ॥

दिवटचे स्युर्हिलाली तु प्रदीपधर उच्यते ।
दीपिका दिवटी प्रोक्ता हिलालस्तु प्रदीपकः ॥ २३ ॥

यस्तु तख्तहवालदारः स सिंहासनपालकः ।
चतुष्पदी तु चौरंगश्चौकी त्वासन्दिका मता ॥ २४ ॥

गुलाम बंदा फर्जंदा दास-चण्ड-प्रचण्डकाः ।
नेजदारः कुन्तधरः तख्तं सिंहासनं स्मृतम् ॥ २५ ॥

पलंगो मञ्चकः छप्रपलंगो मञ्चमण्डपः ।
दोला नाम तु दोल्हारा तस्तं गण्डूषपात्रकम् ॥ २६ ॥

पीकदानी नामनी द्वे पतद्ग्रह-कलाचिके ।
दीपशाखा तु समई पिलसोजः स्तंभदीपकः ॥ २७ ॥

दीपश्चिराग सेखचिरा तु ज्ञेयो रोपणदीपकः ।
स्यादन्तरालदीपस्तु खंदील इति नामतः ॥ २८ ॥

उत्सोजः स्याद्धूपतरुः उद्दानी धूपपात्रकम् ।
मैणकोशस्तु मोम्दानी मोम्बत्ती मैणवर्तिका ॥ २९ ॥

शिबिका पालखी डोली सुखासनमिती द्वयम् ।
तुल्यं भाषाद्वये दीपनीडं स्याद् बाजशान् इति ॥ ३० ॥

विलासो मौज नामा स्यात् गोशा त्वन्तःपुरस्थितिः ।
स्त्रीजातिस्तु जनानी स्यान्मर्दो पुरुष ईरितः ॥ ३१ ॥

दृष्टिप्रियस्तु नूरचश्म गायकस्तु गुनीजनः ।
कलावंताभिधा वेश्या मेहरी वनिता मता ॥ ३२ ॥

नाटचस्त्री सुरताभिख्या स्वरूपं शंबनी स्मृतम् ।
उष्णं तु गरमं शीतं ठंडा स्वेदस्तु खोय् स्मृतः ॥ ३३ ॥

॥ ति श्रीमन्नारायणाध्वरिवरसूनुना शिवछत्रपतिप्रिया-
मात्येन विरचिते व्यवहारकोशे राजवर्गः समाप्तः ॥

२) कार्यस्थानवर्गः ।

कार्यस्थानं तु कारखाना नामतः परिभाषितम् ।
कोशागारं खजाना स्याज्जामदारः कोशरक्षकः ॥ १ ॥

यस्तस्य तु हवालदारः कोशपालः स ईरितः ।
सर्वाधिकारिकः प्रोक्तः सरहवालदार नामतः ॥ २ ॥

निक्षेपस्तु दफीना स्यात् दास्तानं संचितं स्मृतम् ।
व्ययस्थानं खर्चपोते तदीयस्तु हवालदार ।। ३ ।।

व्ययाधिकारी तस्यैव जामदारो व्ययकिंकर: ।
तत्रत्यो निर्विशिदा यः स भवेत् व्ययलेखक: ।। ४ ।।

पोतदारो नाम बुधै: ज्ञेयो द्रव्यपरीक्षक: ।
द्रव्यं तु नख्तसंज्ञं स्यात् वराहो होन उच्यते ।। ५ ।।

तदर्धं तु प्रताप: स्यात्भाषयोरुभयोरपि ।
वराहपादो धरणश्चवलस्त्वष्टमांशक: ।। ६ ।।

दुवल: षोडशांश: स्यात् मोहरा तु बुधै: स्मृतम् ।
सुवर्णनिष्कं रजतनिष्कं स्याद्रुपयाभिधम् ।। ७ ।।

वाच्या रजतवर्ती तु लाहरी फलम: पण: ।
ताम्रद्रव्यं तु खुर्दा स्यात् बस्तनं बन्धनं स्मृतम् ।। ८ ।।

कर्दनं तु परिज्ञेयं त्रोटनं सूक्ष्मदृष्टिभि: ।
रत्नशाला जवाहीरखाना तस्य हवालदार ।। ९ ।।

रत्नाधिकारी जामदारो रत्नभृत्य: प्रकीर्तित: ।
भवेद्रत्नपरीक्षस्तु जोहारी भूषणं नग: ।। १० ।।

तुरावतंस: पदकं ज्ञेयं वै कतकाभिधम् ।
ग्रैवेयकं धुगधुगी स्यात् कूडिका कर्णकुण्डलम् ।। ११ ।।

सिस्फुलं तु शिर:पुष्पं भाङ्टिला तु ललामकम् ।
तिलक: स्यात् बिजवरा नासापुष्पं तु बेसरम् ।। १२ ।।

नासामणिर्नथो मुक्ताफलं मोतीफुलीती तु ।
नासापुष्पं बाहुमणिर्बाजूबंदाभिधायक: ।। १३ ।।

अंगदो तोलबंद: स्यात् मणिबन्धस्तथा जवे ।
पहूच्या स्यान्मणगटचा मुद्रिका त्वंगठीमुदी ।। १४ ।।

शस्तमगुष्ठकं हस्तकडे स्यात् हस्तकङ्कणम् ।
कर्णिका स्यात्तानवडे वांकी कूर्परभूषणम् ।। १५ ।।

तथा मोहनमाला तु ज्ञेया प्रालंबिका बुधै: ।
कटिसूत्रं जरकमरो घुंगुरु: किंकिणी स्मृता ।। १६ ।।

जंजेरिया शृंखलिका पैंजणं नूपुरं स्मृतम् ।
पोल्हारा तु तुलाकोटिर्वाला हंसकनामक: ॥ १७ ॥
हिरा तु वज्रं माणिक्यं लालो नील: समो द्वयो: ।
पाचिर्गारुत्मकमणि: पुष्पराग: समो द्वयो: ॥ १८ ॥
स्यात् वैदूर्य लसणिया गोमेदोऽप्युभयो: सम: ।
गुली नाम प्रवाल: स्यात् बिलोर: स्फटिको भवेत् ॥ १९ ॥
हुमा मौक्तिकनामा स्यात् कल्गी पक्षावतंसक: ।
काचसारस्तु मोना स्यात् सफाय: काच ईरित: ॥ २० ॥
जरखाना स्वर्णशाला सुवर्णं जर नामकम् ।
रौप्यं रुपा तथा ताम्रं तांबा पित्तलकं पितल ॥ २१ ॥
स्यात्संगबसरी धातुर्विशेषो रसकाभिध: ।
कांसे कांस्यं सिसे शीसं कथिलं वंगमुच्यते ॥ २२ ॥
कालायसं तु पोलाद: स्याल्लोहं उभयो: समम् ।
जामदारखाना तु वसनागारं तस्य हवालदार ॥ २३ ॥
वस्त्राधिकारी तत्रस्थो जामदारो वस्त्ररक्षक: ।
निर्विशिदा त्वस्य वस्त्रलेखक: परिकीर्तित: ॥ २४ ॥
शिरोवेष्टनमित्येतत् मुंडासा कंचुकं झगा ।
मंदिलं नाम विज्ञेयमुष्णीषं स्वर्णरौप्यजम् ॥ २५ ॥
कटिबन्ध: कमरबन्दो विजारुर्ध्वमुखी भवेत् ।
चादर: स्यात्प्रावरणी निचोलो दुतु नामक: ॥ २६ ॥
कार्पासकंचुको नाम डगला पांथकञ्चुक: ।
ज्ञेय: फतू नाम बुधै: कुड्ती कूर्परकञ्चुक: ॥ २७ ॥
थिरमा पार्वतीयोर्णा पल्लोदारस्तु पल्लवी ।
सलायीं तु सलाकी स्यान्माना मध्यम ईरित: ॥ २८ ॥
किनारा तु प्रदेश: स्यात् कस्बी हेमगुणान्वितम् ।
सौवर्णतान्तवं नक्दी पटेदारस्तु रेखित: ॥ २९ ॥
भर्जरी स्वर्णभरितं गंधाली चर्मपोस्तनी ।
ऊर्णावस्त्रं तु शाला स्यात् शशोर्णं तोशनामकम् ॥ ३० ॥

दुर्मा तु राङ्कवं ज्ञेयं सखलाद् द्वीपकम्बला ।
इन्द्रगोपस्तु मखमल तापत्ता कौशेयनामकः ॥ ३१ ॥

सोनेरीनिलखः स्वर्णपटो रौप्यपटस्तथा ।
रुपेरीनिलखः छीटं चित्रवस्त्रमुदाहृतम् ॥ ३२ ॥

यद् बुटेदारनिलखः स पुष्पितपटः स्मृतः ।
पुष्पितोर्णा चिकंदोजीशालाख्या परिभाषिता ॥ ३३ ॥

खिसा तु गोपकमुपावरणं दुपटा भवेत् ।
पासोडी द्विपटी ज्ञेया साडी स्त्रींवसनं तथा ॥ ३४ ॥

अन्तरीयं तोहबंदश्चोली कूर्पासनामिका ।
पाटावू चित्रकौशेयं दुकूलं मुकटा मवेत् ॥ ३५ ॥

गोशपेचः कर्णबन्धः स्यात् दुस्ता स्याद्वस्त्रपंचकम् ।
नीशार नाम फर्गोलो वराशिर्वुरुखा तथा ॥ ३६ ॥

तोसदानं जीवनकं संदूकस्तु समुद्गकः ।
समूरुचर्म गदितं सामरं नाम कोविदै ॥ ३७ ॥

ज्ञेयं सुवासचर्मेति बुलगाराभिधानकम् ।
तिमाचाविकचर्म स्यात् बस्तुनिर्माण नाम तु ॥ ३८ ॥

रासकरदनमित्युक्तं बेतणी रूपिकाभिधा ।
भवेदरत्निमानं तु गजमजू तूल आयतिः ॥ ३९ ॥

भवेदर्जस्तु विस्तारो व्यरत्निर्गज ईरितः ।
अरत्नि स्यादर्धगजः तसू व्यंगुलमुच्यते ॥ ४० ॥

पूर्वभागः पृष्ठभागः कञ्चुकस्य क्रमात्स्मृतौ ।
पेशपीठौ तथा जेहेपटी कण्ठपटी भवेत् ॥ ४१ ॥

अस्तनी नाम बाहा स्यात् दुटा बाहुकमुच्यते ।
बाहामुखं मोहलं स्यात् खपवा पार्श्वकं विदुः ॥ ४२ ॥

दौगोदाणवमित्येतत् द्वयं परिकरः स्मृत ।
तख्ताखण्डः कशाबंधश्चीनः स्यात्कटिकूर्चनम् ॥ ४३ ॥

प्रान्तस्यूतं तु नेफा स्यात् मोटा तु स्थूलमुच्यते ।
सूक्ष्मं बारिकनामा स्यात् श्लक्ष्णं नरम नामकम् ॥ ४४ ॥

पलंगपोस इति यः स प्रच्छदपटः स्मृतः ।
कौशेयजातं नर्मीना वस्त्रजातं तु कापडम् ॥ ४५ ॥

ऊर्णाजातं तु पश्मी स्यात् सोख्ता नाम पटच्चरम् ।
आच्छादकस्तु सरपोशो वसला चेलखण्डकः ॥ ४६ ॥

॥ इतिश्रीमन्नारायणाध्वरिवरसूनुना शिवछत्रपतिप्रियामात्येन
रघुनाथपण्डितेन विरचिते राजव्यवहारकोशे
कार्यस्थानवर्गो द्वितीयः ॥

३) भोग्यवर्गः ।

अथ पाकालयं मुद्बख्खानेति परिभाषितम् ।
मुद्बखी पाककारः स्याच्चासणीकार नाम तु ॥ १ ॥

रुचिकारः पाकपरीकर्मी तु स्यात् दवादवी ।
रसोयी स्यात् रसवती कन्दोरी त्वन्नमुच्यते ॥ २ ॥

आब्दारखाना जलस्थानं सक्का तु जलदः स्मृतः ।
पशुभस्त्रा पखालः स्यात् मशकं मेषमस्त्रिका ॥ ३ ॥

डोलो जलहरश्चर्मभृंगारः छगलः स्मृतः ।
अस्तावा नाम भृंगारी कुजा कर्करिका मता ॥ ४ ॥

आडे नाम तुला प्रोक्ता कुजदानमुदपंजर ।
आडेकरी तुलावाहः पखाली जलवाहकः ॥ ५ ॥

हौद नाम तटाकः स्यात् दीर्घिका बाविनामिका ।
हौदखाना निपानं स्यात् कूपो नाम भवेत्कुवा ॥ ६ ॥

सुधास्थानं तु शरबत्खाना तस्य हवालदार ।
सुधाकारः परिज्ञेयः मेवा स्यात् खाद्यवस्तूनि ॥ ७ ॥

फलजातं तु तरमेवा भंग नाम कलिंजकम् ।
काहवा नाम विश्रामकषायः परिभाषितः ॥ ८ ॥

अफीम नामाहिफेनः स्यात् अवलेह्यं तु मोरबा ।
मदद्रव्यं तु कैफः स्यात् सुधा शरबताभिधा ॥ ९ ॥

प्याला तु चषको ज्ञेयः सिसा नाम भवेत्कुपी ।
धूमयंत्रं गुडगुडी स्यात्तमाखू धूमपत्रकम् ।। १० ।।

अथोपहारपात्रं तु तबकं परिकीर्तितम् ।
खुशबोय् इति तु प्राहुः सुगन्धिद्रव्यनामकम् :। ११ ।।

कस्तूरि मुश्कमित्युक्तं मात्सिकं त्वम्बरं विदुः ।
चोवा त्वगरुसारः स्यात् अर्गजा यक्षकर्दमः ।। १२ ।।

जवादी नाम मार्जारमद इत्यामनन्ति हि ।
गुलालः स्यात् रक्तचूर्णं अबीरं गंधचूर्णकम् ।। १३ ।।

अत्तरः पुष्पसारः स्यात् वस्तुसारोऽर्क नाम च ।
मकरन्दो गुलाबः स्यात् केसरं जाफरा भवेत् ।। १४ ।।

मल्लीतैलं मोगरेलं चमेली जातितैलकम् ।
तथा चंपकतैलं तु चांपेलमिति कीर्तितम् ।। १५ ।।

ऊदो धूपः काचपात्रं मर्दबान् इतीरितम् ।
पर्णागारं शराबखाना पर्णदस्तु शराबदार ।। १६ ।।

दस्तेकरी पर्णवाहः ताम्बूलं तु भवेत्पटी ।
ताम्बूलदानपर्यायः करङ्कः परिकीर्तितः ।। १७ ।।

चुनालः स्यात् चूर्णपात्रं पूगभेदी तथाङ्किता ।
चुना नाम भवेच्चूर्णं दस्ता स्याच्चूर्णवेष्टनम् ।। १८ ।।

रसायनमहालस्तु रसायनगृहं भवेत् ।
रसायनी नाम तस्य हवालदारः प्रकीर्तितः ।। १९ ।।

तबीबस्तु भवेत् वैद्यः सीसा रोग इतीरितः ।
बाशा मृत्युः परिज्ञेयो दारू नामौषधं भवेत् ।। २० ।।

उपचारस्तु तरतीबः चिकित्सा तु दवा मता ।
व्यथा जहमती नाम निधनं फौत नामकम् ।। २१ ।।

खलबत्ता इति यत्तत्तु खल्वोपलमिति स्मृतम् ।
शिकारखाना पक्षिशाला शिकारी मृगयुः स्मृतः ।। २२ ।।

जनावरे पक्षिणः स्युः शिकारं मृगया भवेत् ।।
हंसनाकः पक्षिरक्षी व्याघ्रः शेर इति स्मृतः ।। २३ ।।

स्यात् द्वीपिपालश्चित्तेवान् चित्ता तु द्वीपिनामकः ।
स्यादथास्तरणागारं फरासखानाभिधानकम् ॥ २४ ॥

हवालदारस्तरणाधिकारी तस्य कीर्तितः ।
तथास्तरणकश्चापि फराशः परिकीर्तितः ॥ २५ ॥

खाबगा स्यात् वस्त्रगृहं शामीना तु वितानकम् ।
राहुटी स्यात्पटकुटी चांदणी श्वेतमण्डपः ॥ २६ ॥

स्यादश्वमण्डपः सायवान् डेरा दूष्या प्रकीर्तिता ।
दूष्यामुखं पेश्परदा मोघलं पार्ष्णिकं विदुः ॥ २७ ॥

दूष्यामध्यं तु कांसा स्यात् नौगजी राजमण्डपः ।
परदा स्याज्जवनिका बाडं काण्डपटं विदुः ॥ २८ ॥

प्रतिसीरा सिराचा स्यात् कलंद्री मध्यमंडपः ।
प्रस्थानमण्डपः पेशखानेति परिभाषितः ॥ २९ ॥

ख्याता कूर्चितचर्मेति चरंदोजी मनीषिभिः ।
खांब स्तम्भो बाड्सं तु स्तंभपीठमुदाहृतम् ॥ ३० ॥

तनावः स्यात्तु तनिका शंकुर्मेख इति स्मृतः ।
खुरतनावा तथा पादतनिकाः परिभाषिताः ॥ ३१ ॥

लंगरो मुख्यतनिका मेखसो शंकुरोपणी ।
सलिता भारवेष्टः स्यात्कसणी कर्षणी भवेत् ॥ ३२ ॥

लगडः स्यान्मङ्कणिका भारारोपस्तु लादणा ।
जमखानाभिधं सूत्रासनमाहुर्मनीषिण ॥ ३३ ॥

चित्रासनं तिवाशी स्यात् सुजनी पुष्पितासनम् ।
तक्यानामकमित्येतन्मृदुलासनमुच्यते ॥ ३४ ॥

उपधानं तु लोडः स्यात् बाजू पार्श्वासनं विदुः ।
शिरोपधानकमुशी बालिस्तमुपबर्हणम् ।
तक्या पृष्ठोपधानं स्यात् न्याहली कशिपुर्भवेत् ॥ ३५ ॥

॥ इति श्रीशिवराजप्रियामात्येन रघुनाथपण्डितेन
विरचिते व्यवहारकोशे भोग्यवर्गः तृतीयः ॥

४) शस्त्रवर्गः ।

शस्त्रागारं जिरात्खाना तदीयस्तु हवालदार ।
शस्त्राधिकारी नामा स्यादधीनस्तु हवालगिरः ॥ १ ॥

निर्विशिदा शस्त्रलेखो हत्याराभिधमायुधम् ।
इळी तु बागदारः स्यात् फिरंगस्तु भवेदसिः ॥ २ ॥

गुर्दा नाम भवेद्वज्रं सैफः खड्गः प्रकीर्तितः ।
निमचा तु कृपाणं स्यात् कत्ती तु करवालिका ॥ ३ ॥

जमदाड यमदंष्ट्रः स्यात् निःस्त्रिशो दुदुमा स्मृतः ।
गुप्ती तु गुप्तशस्त्रं स्यात् पट्टा पट्टीशमुच्यते ॥ ४ ॥

गुर्गुजस्तु गदा सोटा मुद्गरो वृश्चिको विचुः ।
कटारिका कटारः स्यात् फरशी परशु स्मृतः ॥ ५ ॥

कौक्षेयकं तु खंजीरो बाणः स्यान्मण्डलाग्रकम् ।
भाला भल्लस्तथा बर्ची शक्तिः प्रासो भवेदिटा ॥ ६ ॥

स्यात्कातरिः कर्तरिका छुरिः स्यादुभयोः समा ।
शार्ङ्गः कमान इत्युक्तं धनुर्नाम भवेद्धणुः ॥ ७ ॥

मौर्वी चिल्ला धनुष्कोटीर्गोसा तीरस्तु सायकः ।
तूणीरस्तर्कशः पंजा त्वंगुलित्राणमीरितम् ॥ ८ ॥

गोधाचर्म तु दस्ताना त्सरुः परज ईरितः ।
करडापरजो मुष्टिः गांज्या त्सरुशिखा भवेत् ॥ ९ ॥

स्यात् त्सरोः कशिपुर्गादी मुसुमा त्सरुवेष्टनी ।
दस्तनी मुष्टिरज्जुः स्यादंगुल्याधार अंतरा ॥ १० ॥

फलकं म्यान मब्नालो भवेत् फलकमेखला ।
तहनाल इति प्राहुः यत्तदग्र्यपिधानकम् ॥ ११ ॥

सलः स्यान्मेखलाबन्धः स्यात् शस्त्रावरणं हुदा ।
शस्त्रालम्बः खजीना स्यात् कटिचर्म तु पग्दळे ॥ १२ ॥

खेटकं नाम ढालः स्याच्चन्द्रकाः स्युस्तथा फुल्या ।
दस्तावेजो भवेत् ग्राहः शिल्ले तु कवचं विदुः ॥ १३ ॥

दंशनं तु जिरे नाम बख्तरं वर्म कीर्तितम् ।
चेहल्खतं तनुत्राणं जानुबन्धो द्वयोः समः ॥ १४ ॥

कसणी स्यात्तु रसनं पत्रे तु स्यादुरच्छदः ।
घुगी नाम शिरस्त्राणं टोपः शीर्षण्यनामकः ॥ १५ ॥

घोणात्राणं नाम बिनी पट्टी तु रदबन्धनी ।
यंत्रव्यूहस्त्वराबा स्यात् बाणोग्निनलिका भवेत् ॥ १६ ॥

नालीकं बरखंदाजं नलियन्त्रं तु बन्दुखम् ।
लघुयन्त्रं जबरजंगं जंबूरा तु शतघ्निका ॥ १७ ॥

भाण्डे नाम महायन्त्रं दारु नामाग्निचूर्णकम् ।
उल्का नाम हुका गोलंदाजः स्यात् यंत्रवेधकः ॥ १८ ॥

तालिमखाना मल्लशाला मल्लो जेठी समीरितः ।
कुस्ती नाम नियुद्धं स्यात् बलशिक्षा तु तालिमम् ॥ १९ ॥

सिंहावलोकः बागजस्तः मेला स्यात् शस्त्रशिक्षणम् ।
मेलकारस्तथा शस्त्रविद्यायाः परिशिक्षकः ॥ २० ॥

॥ इति श्रीशिवछत्रपतिप्रियामात्येन
विरचिते राजकोशे चतुर्थः वर्गः ॥

५) चतुरंगवर्गः ।

गजशाला फीलखाना गजः फील इति स्मृतः ।
हत्तिणी तु करेणुः स्यात् छावा कलभ उच्यते ॥ १ ॥

महावतो निषादी स्यात् नोबती गजपालकः ।
गर्जकिंकर नामा स ज्ञेयो यस्तु गडेकरी ॥ २ ॥

कक्ष्या किलावा नाडा तु स्थूलरज्जुः प्रकीर्तिता ।
झूलिः कुथा लंगरस्तु निगडोंऽदुःसमो द्वयोः ॥ ३ ॥

आलानं तु भुनासः स्यात् चमेटी पादपाशिका ।
दन्तकुन्तः सनीना स्यात् चवरडोलस्तु कोविदैः ॥ ४ ॥

गजमण्डप इत्युक्तो हौदा नाम गजासनम् ।
पागा स्यान्मन्दुरा नाम मिराखोरोऽश्वरक्षकः ॥ ५ ॥

खासदारस्त्वश्वधरश्चाबुकस्वारोऽश्वशिक्षकः ।
हम्रू नामा तु पर्यायी शाहतीरस्तु जांघिकः ॥ ६ ॥

रिकेबदारस्तोत्रधरः काबाडी तृणवाहकः ।
खुरत्रबन्धकश्चापि नालबन्ध इति स्मृतः ॥ ७ ॥

अंत्रझूलि परिस्तोमो ग्रीवाबन्धो दवासनम् ।
निगालो गडखोलाख्यो स्यात् भोवरकडीति तु ॥ ८ ॥

निगालवलयं स्याच्च मंछिरा दंशवारणम् ।
पायबंदः पादबन्धो मुजुमा नाम पाशकः ॥ ९ ॥

दस्कला नामकश्चर्म निगडः परिभाषितः ।
बुधैर्नालस्तथा लोहनिगडाभिध उच्यते ॥ १० ॥

सरोसारः प्रोथचर्म लगामः स्यात् खलीनकम् ।
खलीनरश्मिर्विज्ञेयस्तर्कमानेति नामतः ॥ ११ ॥

खोगीरं नाम पल्याणं जीनं तु तुरगासनम् ।
तुरगासनपक्षस्तु दावणं परिभाषितम् ॥ १२ ॥

तस्याग्रतन्तवश्चापि मुसन्नकमितीरिताः ।
तुरगासनपृष्ठं तु भीडनं ब्रुवते जनाः ॥ १३ ॥

तुरगासनशुण्डा तु हणा नाम बुधैः स्मृता ।
पुरोबन्धः पेशबन्धः जेंरबन्धो नम्रबन्धनम् ॥ १४ ॥

कुक्षिरज्जुः शिकारबंदः साख्ता जघनपत्रकम् ।
फुंदणा नाम गुच्छः स्यात् हरडा तु मणिः स्मृतः ॥ १५ ॥

किंकिणी चंग नाम्नी स्यात्सडका त्वश्वचामरम् ।
तथा पुरःकिंकिणिका जलाजलमितीरिताः ॥ १६ ॥

सर्दाली स्यात् शिरश्चर्म लाले स्यादोष्ठबन्धनम् ।
आरोहिणी रिकीबः स्यात्तस्याश्चर्म रिकीबदाल ॥ १७ ॥

दुमचीतंगौ पुच्छबन्धकश्यबन्धौ क्रमात्स्मृतौ ।
स्यात्कश्यबन्धवलयं नाम्ना तंगकडीति च ॥ १८ ॥

पुस्तंगस्तद् वरत्रा स्यात् हयासा ग्रंथिचर्म च ।
स्यादश्वकवचं पाखर गाशा नामोपरिच्छदः ॥ १९ ॥

स्याल्लगामपटा त्वश्वमुखभूषण नामकः ।
ताजा नाम त्वश्वमुखकवचं कवयो विदुः ॥ २० ॥

सनीनमश्वशृंगं स्यात् ढक्का तबल नामकः ।
अनीनं कण्ठरज्जुः स्यात् हुमा त्वश्वावतंसकः ॥ २१ ॥

सर्जा सिहस्तोरडं तु वीरकंकणमुच्यते ।
कंडा तु कंठभूषा स्यात् बिरुदं चिह्न मीरितम् ॥ २२ ॥

आकर्षणी काहडणी कपोयी मलमार्जिनी ।
चोटिया नाम वेण्यः स्युः इतमामं तु मर्दनम् ॥ २३ ॥

मुखाकर्षस्तु काजा स्यात् खरारा त्वंगघर्षणः ।
ज्ञेयं कवलपात्रं तु तोबरा नामकं बुधैः ॥ २४ ॥

खुरत्राणं तु नालः स्यान्नालमेखस्तु कोविदैः ।
खुरत्रशंकुः कथितस्तरटं तु महाकशा ॥ २५ ॥

कोरडा ताडनी चाबुक कशा स्यादथ खांकरम् ।
झर्झरं स्याद्वेगसारचर्म किम्सान नामकम् ॥ २६ ॥

पशुचर्म त्वाधवडी छागचर्म तु सागळम् ।
गुल्फत्राणं तु दाभोटा नवारो मंचगुम्फिनी ॥ २७ ॥

दालो भवेत्तान्तविकमथ कौशेयतान्तवम् ।
रेशिमदालस्तथा सूतीदालः स्यात्सूत्रतान्तवम् ॥ २८ ॥

गोफो गुम्फितरज्जुः स्यादथाश्वगतिरुच्यते ।
भ्रमणं नाम कावा स्यादेडी रेचितमुच्यते ॥ २९ ॥

धौरितं तुरकीचाली वल्गितं दुडकीति च ।
प्लुतं छात्रकर्मित्युक्तं धारा निःशंक धावणे ॥ ३० ॥

नीला कर्कः परिज्ञेयो शोणो बोर इति स्मृतः ।
श्यामलस्तु कुमैतः स्यादंबरी मेघवर्णकः ॥ ३१ ॥

कर्बूरस्त्वबलखो नाम जरदा पिङ्गलः स्मृतः ।
अव्रशो व्याघ्रवर्णः स्यात्करडा नाम पाटलः ॥ ३२ ॥

रहवाल: सैन्धवः स्यादिराखी यावनः स्मृतः ।
अरब्बी स्यात्पारसीकः कच्छी जवनमुच्यते ॥ ३३ ॥

मुजीन्नसो विजातीयो बाल्हीको जहरी स्मृतः ।
मद्रजस्तु भवेत्ताजी पर्वतीयस्तु टांकणः ॥ ३४ ॥
तेजस्वी तु भवेत्तेजी तुरकी वल्गनः स्मृतः ।
वडवा मादवानः स्यात् नाकंदस्तु किशोरकः ॥ ३५ ॥

स्थौरी नाम भवेत्तट्टू हेषा नाम तु हिंसणे ।
घोणः पेशलवो नाम सटा नाम भवेदयाल् ॥ ३६ ॥

स्यात्पुरस्तुरगः कोत्वाल यामिकाश्वस्तु पाहरी ।
बालेत्तंगोत्तराबन्धः दाबः पार्श्व इतीरितः ॥ ३७ ॥

रथशाला तु बहिलीमहाल इति कीर्तितः ।
बहिली स्यात्प्रवहणं बहिल्वानस्तु सारथिः ॥ ३८ ॥

गाडा शकट इत्युक्तः प्रतोदष्टुमणो भवेत् ।
शुतुर्खाना तूष्ट्रशाला स्यादुष्ट्रः शुतुराभिधः ॥ ३९ ॥

पलाणमुष्ट्रपल्याणं सार्वानस्तूष्ट्र किंकरः ।
आलंखाना वाद्यशाला दमामा दुन्दुभिः स्मृतः ॥ ४० ॥

आनकस्तु नगारा स्यात् भेरी ढोल इति स्मृतः ।
पणवस्तु नफेरी स्यात् शिंगं गोमुखमीरितम् ॥ ४१ ॥

आनद्धस्तु तुतारा स्यात् बाका नाम तु काहला ।
वाद्ययन्त्राणि वाजंत्रे कंबुः कर्णा प्रकीर्तितः ॥ ४२ ॥

पावा वेणुर्मड्डुकं तु डफडे डमरुर्हुडुक् ।
खालान्गाराश्ववाद्यं (स्यात्) समेळो डिण्डिमः स्मृतः ॥ ४३ ॥

॥ इति श्रीछत्रपति राजकोशे चतुरंगवर्गः पञ्चमः ॥

६) सामन्तवर्गः ।

सामन्तस्तु वजीरः स्यात् सैन्यं लश्करमीरितम् ॥
सर्नोबतस्तु सेनानी जुमलेदारः शताधिपः ॥ १ ॥

भवेत्पंचहजारीति चमूपालाभिधानकः ।
तथा जमातदारस्तु समुदायी निरूपितः ।। २ ।।

साहस्त्रिको हजारी स्याव्द्यूहः फौज इतीरितः ।
बारगीरस्त्वश्ववारो हुयलस्वारः पुरस्सरः ।। ३ ।।

शिलेदारः स्वतुरगी शिपायी योध ईरितः ।
तिरंदाजस्तु धानुष्को वर्चीवालस्तु शाक्तिकः ।। ४ ।।

पदातिसैन्यं हशमं प्यादा पत्तिः प्रकीर्तितः ।
तत्र सरनोबतो यस्तु दलवायी स ईरितः ।। ५ ।।

पत्तिस्तोमी तु जुमलेदार पत्तिपालो हवालदार ।
यत्तु नायिकवाडीति पत्तिनायक नाम तत् ।। ६ ।।

तत्रत्यस्तु सुभेदारः पदात्यध्यक्ष ईरितः ।
भालेकरी कौन्तिकः स्यात् प्रासिको स्यादिटेकरी ।। ७ ।।

सेनामुखं हरोलः स्यात् शिबिरं गोठ उच्यते ।
सेनागुल्मं तु गोला स्यात् छबीना रात्रिरक्षणम् ।। ८ ।।

अन्वासारस्तु चण्डोलो रास्ता चंपा च पार्श्वयोः ।
तलावा स्यात्पर्यटनं स्वारी स्वैरगतिर्भवेत् ।। ९ ।।

मुकामं स्यादवस्थानं प्रस्थानं कूच नामकम् ।
शबा सौप्तिकनामा स्यात् गीर्दं वेष्टनमीरितम् ।। १० ।।

आवेशे हूलकः प्रोक्तः जखमं क्षतमीरितम् ।
दोस्तः सुहृत् गनीम वैरी सल्ला सन्धिः प्रकीर्तिता ।। ११ ।।

बिगाडो विग्रहः प्रोक्तो नामजादी स्याद्भिक्रमः ।
आसरा त्वाश्रयः प्रोक्तो फितवा भेद ईरितः ।। १२ ।।

वशिहत् सांत्वनं पन्दो दण्डो दौडस्तु धावनम् ।
लडायी तु भवेत् युद्धं शिकस्तस्तु पराभवः ।। १३ ।।

।। इति श्रीशिवराजकोशे सामन्तवर्गः ।।

७) दुर्गवर्गः ।

दुर्गं किल्लेति विज्ञेयं गिरिदुर्गो गडः स्मृतः ।
प्राकारः कोट इत्युक्तो जंजीरा द्वीप उच्यते ॥ १ ॥

भृगुपातः कडेलोटः कडा तु भृगुनामकः ।
दन्तको गडकोनः स्यात् बुरुजः कोट्टगुल्मकम् ॥ २ ॥

उपत्यका तु माची स्यात् बालेकिल्ला त्वधित्यका ।
प्राकारवेदिका फांजिः परिखा खंदकः स्मृतः ॥ ३ ॥

रेवणी नाम परिखावलयं परिभाषितम् ।
पडकोटस्तथा सद्भिः प्राकारवलयं स्मृतम् ॥ ४ ॥

जंग्या प्राकाररन्ध्राणि चर्या प्राकारफालिका ।
जीभिर्हस्तिनखाख्या स्यात् अगळा त्वर्गळा मता ॥ ५ ॥

घेढा परिधिनामा स्यात् मोर्चा स्यादुपसर्पणम् ।
अलंग परिरक्षा स्यात् मेटः स्यादुपरक्षणम् ॥ ६ ॥

स्यात्साहसाधिरोहस्तु सुलतानढवाभिधः ।
मर्गबिवी नाम विज्ञैरश्मयन्त्रमुदाहृतम् ॥ ७ ॥

धमधमा प्रतिगुल्मः स्यात् सुरंगं विवरं स्मृतम् ।
यामाटनं तु गस्ती स्यात् गस्तिर्यामिक उच्यते ॥ ८ ॥

घांटगस्ती तथा घंटायामिकः परिभाषितः ।
सामग्री नाम सामानं जकीरा संग्रहः स्मृतः ॥ ९ ॥

अंबारखाना धान्यकोशो गल्ला धान्यमितीरितम् ।
कारखाना तु संभारगृहमाहुर्मनीषिणः ॥ १० ॥

संभारलेखकः कारखानीसः परिकीर्तितः ।
हवालदारस्तत्र मुद्राधिकारी परिभाषितः ॥ ११ ॥

ज्ञेयः प्राकारपालस्तु तटसनौंबत नामकः ।
इमारति हवालदारः भवेत् शिल्पाधिकारिकः ॥ १२ ॥

गौंडा तु भित्तिशिल्पी स्यात् पलगंडस्तु बेलदार ।
गिलावा लेप नामा स्यात् शिल्पकार्यमिमारतिः ॥ १३ ॥

संगत्रासस्त्वश्मभेत्ता खंबीरश्चूर्णकर्दम: ।
गडेकरी स्यात्पाषाणवाहकोऽथेष्टिका इटा ॥ १४ ॥

कौलं तु कर्पराणि स्युश्चिरे तु घटितोपल: ।
अश्मकूपस्तु टांके स्यात् निर्झरस्तु झरा भवेत् ॥ १५ ॥

दिवाणवाडा स्यात् राजमंदिरं सदर: सभा ।
कुमारसदनं खानजादेवाडा इति स्मृतम् ॥ १६ ॥

मन्त्रस्थानं गुसुलखाना चतुष्कं चौक नामकम् ।
हरंमहाल: शुद्धान्त: कक्ष्या बंक इतीरित: ॥ १७ ॥

देहली देव्हडी नाम्नी स्यात् दरवाजा तु तोरणम् ।
झरोके स्युर्गवाक्षाणि माडी स्यादुपकारिका ॥ १८ ॥

चन्द्रशाला नाम सज्जा सोपानं पायरी भवेत् ।
बालंगरेज इत्येतत् वलीकम् नाम संस्मृतम् ॥ १९ ॥

कारंजे जलसूत्रं स्यादुत्सो धबधबा स्मृत: ।
पनाळी तु प्रणाल: स्यात् चौकटी द्वारबधिका ॥ २० ॥

झडपा तु कपाटं स्यादुंबरा स्यादलिन्दक: ।
कुलूपं लोहपाश: स्यात्कुञ्चिका तु किली स्मृता ॥ २१ ॥

वातायनं सुलाख: स्यात्कुडचनीडं तु मेहराब ।
वेदिका नाम चौत्रा स्यात् मैदानं तु प्रशस्तभू: ॥ २२ ॥

भवेदुपवं बागो रस्ता रथ्या प्रकीर्तिता ।
क्रीडावनं खासबाग: क्रीडास्थानं हवा स्मृतम् ॥ २३ ॥

तारत्खाना मलस्थानं पागी मलहर: स्मृत: ।
कुदळीर्नाम कुद्दाल: पावडे स्यात् खनित्रकम् ॥ २४ ॥

कुऱ्हाडी तु कुठार: स्यात् कोयता छेदक: स्मृत: ।
असिदस्तु भवेत्तेषा क्रकच: करवत: स्मृत: ॥ २५ ॥

इळा दात्रं पहारस्तु फाल: खुर्पे तुणक्षुरम् ।
नि:श्रेणिस्तु शिडी चढणा ज्ञेयं आरोहणं बुधै: ॥ २६ ॥

॥ इति श्रीशिवछत्रपति राजव्यवहारकोशे दुर्गवर्ग: सप्तम: ॥

८) लेखनवर्गः ।

दफ्तरं लेख्यशाला स्यात् दफ्तरदारस्तु लेखकः ।
निविशिंदा तु निशितो यारेदी हस्तकः स्मृतः ॥ १ ॥

रक्तवानो मषीकारः मषी शायी प्रकीर्तिता ।
भवेल्लेखनपात्रं तु कलमदानाभिधानकम् ॥ २ ॥

लेखनी तु कलम दौती मषीपात्र्यथ मुद्रिणी ।
शिकेदौतिस्तथा डीकदानी निर्यासपात्रकम् ॥ ३ ॥

फर्मानं राजपत्रं स्यात् इष्टपत्रं किताबतिः ।
पुस्तकं तु किताबः स्यात् हिशेबो लेख नामकः ॥ ४ ॥

मोहस्वा लेखशुद्धिः स्यात् आयो नाम भवेज्जमा ।
व्ययः खर्चः परिज्ञेयः शाहिरु वेतनव्ययः ॥ ५ ॥

राजव्ययस्तथा विज्ञैस्तहवेलिरिति स्मृतः ।
अडिशेरी धान्यभृत्तिर्वेतनं तु मुशाहिरा ॥ ६ ॥

तुमारं तु समाहारः निर्यातिर्झडती भवेत् ।
निजा नाम बुधैर्दोषनिर्णयः परिभाषितः ॥ ७ ॥

स्यान्निजेजाबिता नाम दोषनिर्णयपत्रकम् ।
वाटणी स्याद्विभजनं विभागस्तक्सिमाभिधः ॥ ८ ॥
देयशेषं तु मेवादं बिन्नं स्यात् पितृनामकम् ।
तथा दापितशेषस्तु गैरअदानामकः स्मृतः ॥ ९ ॥

कोविदैः कर्जहसना ऋणग्रहणमीरितम् ।
कर्जदादनभित्येतत् ऋणदानं प्रचक्षते ॥ १० ॥

भवेदृणपरावृत्तिर्नाम कर्जगिरिफ्तनम् ।
रदकर्ज नाम बुधा ऋणनिर्यातनं विदुः ॥ ११ ॥

गिरः प्रतिनिधिर्ज्ञेयो जमानः प्रतिभूः स्मृतः ।
गाही शायीद इति च द्वे विज्ञेये साक्षीनामनी ॥ १२ ॥

फायिदा च नफा च द्वे विज्ञेये साक्षीनामनी ।
ऐनं मूलधनं ज्ञेयं कुसीदं व्याज नामकम् ॥ १३ ॥

प्रतिदानं फेरदेणा न्यासस्तु रखणा मतः ।
द्रविणानि तु पैके स्युः द्रव्यं नख्तं उदाहृतम् ॥ १४ ॥

सर्वस्वं तु बिसादि स्यात् धनं माल इतीरितः ।
इतबारस्तु विश्वासः इमानं सत्यभाषणम् ॥ १५ ॥

श्रुतं दखलनामा स्यात् विस्मृतं गफलतं विदुः ।
तत्कालः फीलहालः स्यात् हालीं सांप्रतमीरितम् ॥ १६ ॥

माजी नाम भवेत्पूर्वं प्रमादस्तु दगा स्मृतः ।
कस्तः क्लेशः तथा कार्यश्रमो नाम मशाकतिः ॥ १७ ॥

उधारः स्यादायतिकं रोखं तात्कालिकं विदुः ।
ल्याखो योग्यः कुबल् शक्तिः फसातिर्वैशसंगतम् ॥ १८ ॥

हलालखोरः स्वामिकार्यतत्परः परिभाषितः ।
स्वामिद्रोही हरामखोरः इंजायी क्षुद्र ईरितः ॥ १९ ॥

एकाकी तु जरारा स्यात् सकलस्तु तमाम स्मृतः ।
गम्यं पहूंच इत्युक्तं कजाखं साहसी स्मृतः ॥ २० ॥

मजन्ना नाम संदेहो निःसंदेहो बिलाकुसुर ।
सामर्थ्यं कुदरतं ज्ञेयं दिलेरो धृष्ट ईरितः ॥ २१ ॥

सख्ती शक्तिः सख्तसीरः शक्तिमान् परिकीर्तितः ।
सख्तः शक्तो बख्तवारो भाग्यवान् परिभाषितः ॥ २२ ॥

मुबादा तु कदाचित् स्यात् बजाम नामोपरिस्मृतम् ।
अमा नाम परंतु स्यात् पुनर्बाअदज स्मृतम् ॥ २३ ॥

अज स्यादेतदित्यर्थे वाहवा तूत्तमोत्तमम् ।
समीचीनं दुरुस्तं स्यात् हरगीजं तु सर्वथा ॥ २४ ॥

धूर्तो हरीफनामा स्यात् हैवानः पामरः स्मृतः ।
चपलो जुलहालः स्यात् सैतानस्तु पिशाचकः ॥ २५ ॥

शौर विवेकोऽथ प्रज्ञा तु वकूफः कुशलः शुकुर ।
बेवकूफस्तु मूढः स्यात् मूर्खो बेअकलः स्मृतः ॥ २६ ॥

उत्तमं स्यादवल नाम मध्यमं दुम् प्रकीर्तितम् ।
कनिष्ठं सीम् परिज्ञेयं चाहरूम् स्यात्तथाधमम् ॥ २७ ॥

मखफी रहस्यं गदितं सफा निर्मलमुच्यते ।
मुदतिः दिनक्लृप्तिः स्यादवकाशस्तु फुरसतिः ॥ २८ ॥
निर्मूलं नेस्तनाबूतं शिनाजोरी उरोबलम् ।
खोही नखोही इत्येते इच्छानिच्छे प्रकीर्तिते ॥ २९ ॥
विज्ञैर्बार्दिगरी नाम बोध्यमेतदनन्तरम् ।
बासी पर्युषितं ज्ञेयं ताजा नूतनमुच्यते ॥ ३० ॥
म्लानं सुका (सूखा) इति प्राहुर्दर्हाल शीघ्रं प्रचक्षते ।
सर्वार्थो हरबाबः स्यात् वस्तु स्याज्जिनसाभिधम् ॥ ३१ ॥
विप्रलापस्तु बग्दोई हमेशा स्यान्निरन्तरम् ।
अवश्यकं त्वलवता अनुकूलस्तु बेहत्तर ॥ ३२ ॥
अवक्कलस्तु संकोचो जंग संमर्द ईरितः ।
अवसाफो भवेत् ख्यातिः तारीफ स्तुतिरीरिता ॥ ३३ ॥
परिपूर्णस्तु संजूदा खोयीशाख्या तु वासना ।
राबिता नाम संचारः संलग्नं भीडनामकम् ॥ ३४ ॥
निगा संरक्षणं ज्ञेयं भर्त्सना तु फजीहतम् ।
बिभीषिका दटावृणी स्याद्दाटा स्याभ्दयदर्शनम् ॥ ३५ ॥
लंगं शून्यं समस्तं सब दस्तं कैदं च निग्रहः ।
हस्तस्पर्शो दस्तपोशी मुलाखत दर्शनं स्मृतम् ॥ ३६ ॥
पादस्पर्शः कदमपोशी मिलनात्वालिङ्गनं स्मृतम् ।
शिरसावन्दनं शिज्दा प्रणामः तस्लिमाभिधः ॥ ३७ ॥
नमस्कारो सलामः स्यादाशीर्वादो दुवा स्मृतः ।
एकीनः स्यात्तथा निष्ठा सत्यं सच इति स्मृतम् ॥ ३८ ॥
मिथ्या झूटं किलाफस्तु कपटं सुष्ठु खूब् स्मृतम् ।
महत्त्वद्योतकं तत्स्याद्यन् मशारुन् इले इति ॥ ३९ ॥
मजकूरं तु नीचत्वे अज्जमः श्रेष्ठवाचकः ।
स्यात्स्वयंदत्त मजरामन्हामतमितीरितम् ॥ ४० ॥
अवलादः पुत्रसंतानं अफलाद् दुहितृसंततिः ।
बिरादरस्तु बन्धु स्यात् ज्वानस्तरुण ईरितः ॥ ४१ ॥

ननवादस्तु बाल: स्यात् बुढ्ढा वृद्धः समीरितः ।
शाहगीर्दस्तु शुश्रूषुः वस्तादोऽध्यापकः स्मृतः ॥ ४२ ॥
मंगलाचरणं फात्या स्नानं गुसुलनामकम् ।
पंचागक्षालनं उजू अभ्यंगस्तु हमाम स्मृतः ॥ ४३ ॥
स्यात् चंदरोज इति यत् कतिचित् दिन नाम तत् ।
अतिक्रान्तं तु गुजरान् ज्ञेयं प्रायः खुसूसनम् ॥ ४४ ॥
भवेदभयहस्तस्तु दस्तपंजाभिधानकः ।
बरखुरदारश्चिरंजीवी स्यादायुरुमराभिधम् ॥ ४५ ॥
महालस्तु भवेद्देशः प्रासादो महलाभिधः ।
कारागृहं बन्दखाना बेडी स्यात्पादशृंखला ॥ ४६ ॥
तोकस्तु गलपाशः स्यात् बंधमोक्षस्तु बंदखलास् ।
वाचाटो गलथः प्रोक्तो गाफीलः प्राकृतः स्मृतः ॥ ४७ ॥
तहकूपं स्थापितं स्यात् प्रत्याख्यातं ममानतम् ।
मखसूदः स्यादभिप्राये नखरा गर्व ईरितः ॥ ४८ ॥
स्यात् बेमवसरो रिक्तो वित्तं मवसरो भवेत् ।
अस्ति स्यात् ऐवजं नाम मसाला तु व्ययार्थकम् ॥ ४९ ॥
तदबीरः प्रयत्नः स्यात् आश्रयस्तु हिमायतिः ।
तथा किफायतिर्नाम विशेषादाय ईरितः ॥ ५० ॥
कोशीसः पक्षपातः स्यात् शिक्षापत्रं तु ताकिदिः ।
आकर्षपत्रं तलबं प्रेषणं तु रवानगी ॥ ५१ ॥
पैवस्तगी विप्रविष्टं जदीदं तु नवीनकम् ।
पुरातनं कदीमं स्यात् कृपा मेहेरबानगी ॥ ५२ ॥
पूर्वान्नपालनं नाम परवेशीति कीर्तितम् ।
मुशक्कशो निश्चयः स्यात् प्रत्याम्नायो मुबादला ॥ ५३ ॥
निर्वाहको यख्तियारो दुश्मानः शत्रुरीरितः ।
अजीजस्तु भवेदाप्तः भवेन्मान्यस्तु मेहमान ॥ ५४ ॥
मेहमानी तारतम्यं मेज्वानी लग्नमुच्यते ।
अजब नाम त्वपूर्वं स्यात् तमाशा कौतुकं मतम् ॥ ५५ ॥

उत्साहो हवसः प्रोक्तो कौल नामाभयं स्मृतम् ।
तस्रीफः स्याद्देयवस्त्रं अभ्युत्थानं तु ताजिमम् ॥ ५६ ॥

आदरस्तु तवाजूः स्यात् प्रतिष्ठा इज्जतिः स्मृता ।
अप्रतिष्ठा बेइज्जतिः दुर्मतिर्मान उच्यते ॥ ५७ ॥

शास्ति शिक्षाथ पैशून्यं चुगलीति प्रकीर्तितम् ।
क्षुद्रदेयं खोजगिरि स्यात् आमानं (च) तथोलफा ॥ ५८ ॥

अन्यथा स्यात्वगर नाम संबंधो निस्बतिर्भवेत् ।
खुद्निस्वतिः स्वसंबन्धो खावंदस्त्वधिपो भवेत् ॥ ५९ ॥

अनावृष्टिर्भवेदाफत् चक्रेतिः फित्रतिर्भवेत् ।
पायमाली तूपहतिः ताबा त्वाडम्बरः स्मृतः ॥ ६० ॥

शेरस्तु धृष्ट नामा स्यात्संरंभः शोर नामकः ।
दुष्टता तु दगलबाजी कलहस्तु कबाहतिः ॥ ६१ ॥

गुल्लिः कोलाहलो ज्ञेयो रास्ती न्यायः प्रकीर्तितः ।
प्रमाणबन्धो बन्दिस्तं माकुलमुचितं भवेत् ॥ ६२ ॥

गैरमाकुलं बदअमल द्वयं चानुचितं स्मृतम् ।
शपथस्तु दुहाई-स्यात् शुद्धिः पाकी प्रकीर्तिता ॥ ६३ ॥

नंगाणा नाम विज्ञेयं सर्वस्वहरणं बुधैः ।
हुजरातिर्नाम सद्भिः समीपस्थितिरुच्यते ॥ ६४ ॥

देशास्थितिर्गैबतिः स्यात् स्वैरं स्वेच्छाविवर्तनम् ।
खैरं कल्याणमित्युक्तं रोजा निरशनं भवेत् ॥ ६५ ॥

ज्ञेया रायजनी नीतिः बुद्धिः स्यादकलाभिधा ।
नसीहः स्यात् बुद्धिवादः पुरसीसं दुःखशासनम् ॥ ६६ ॥

नजर्गुजारमित्येतत् विज्ञेयं दृष्टिगोचरम् ।
भवेल्लक्ष्मी-कटाक्षस्तु नजरदौलत नामकः ॥ ६७ ॥

फर्माविणा प्रेरणं स्यादाज्ञा हुकुमनामिका ।
हुकुमबार्दार इत्येष आज्ञाधारकसंज्ञकः ॥ ६८ ॥

ऊर्जितं स्यात् सर्फराजी गोश्मालं कर्णपीडनम् ।
बर्दास्तिरिच्छाग्रहणं करद्रव्यं करारति ॥ ६९ ॥

बाजगस्तं परावृत्तादाय इत्युच्यते बुधैः ।
तथा दत्तापहारस्तु विज्ञेयो बाजगर्दनम् ॥ ७० ॥

शरा नाम यथाशास्त्रं स्थिरो मोकररः स्मृतः ।
ज्ञेयं वेतनपत्रं तु तैवर्कमिति कोविदैः ॥ ७१ ॥

असामी नाम पत्रं स्यात् इर्सालं प्रेषितं विदुः ।
हुजातिः प्राप्तपत्रं स्यात् जाबः प्रत्युत्तरं भवेत् ॥ ७२ ॥

लेखागमदिनं ज्ञेयं रसीदगी नामकं बुधैः ।
तथा निर्णयपत्रं तु ज्ञेयं मोइनजाबिता ॥ ७३ ॥

आयपत्रं जमावर्खो कतबा ऋणपत्रकम् ।
व्ययपत्रं खर्चवर्खो लाखोटा नाम मुद्रितम् ॥ ७४ ॥

भाषापत्रं महझर्तं मखलाशी तु निर्गतिः ।
पाखनीशी शोधकर्ता पूर्तिर्बरकतिस्तथा ॥ ७५ ॥

अभिदधते यवनगिरा मुखवचनं मनीषिणो जबानीति ।
रदबदलं नाम तथा विवादमाहुर्जयः फते नाम ॥ ७६ ॥

कीर्तिर्नामोश नाम्नी स्यात् निषेधस्तु मना स्मृतः ।
स्यात्खलत्वं हरकती रिश्किलं विघ्नमुच्यते ॥ ७७ ॥

समुदायस्तु मीम्जुम्ला द्यानतिः शुद्धवासना ।
सरंजामी नाम बुधो अनुकूलं प्रचक्षते ॥ ७८ ॥

परवानगी निदेशः स्यात् संदेशस्तु रसानगी ।
इतरत्तु दफादे स्यात् दरीवक्तस्तु सांप्रतम् ॥ ७९ ॥

पूर्वप्रमाणमिति तत् सदरहू नामकं जगुः ।
आज्ञाप्रमाणं तु तथा बरहुकूमं प्रचक्षते ॥ ८० ॥

विषयो मजकूरः स्यात् वार्ता खबरनामिका ।
खबर्दारस्त्ववहितो सावधानस्तथा हुशार ॥ ८१ ॥

गुजारतिः साक्षिता स्यात् इग्रतः स्यादनन्तरम् ।
लाबूदः स्वल्प इत्युक्तो मजबूदस्तु दृढः स्मृतः ॥ ८२ ॥

बेहबूदं तु भव्यं स्यात् उपायः तरदुदः स्मृतः ।
धर्मो हक्क इति प्रोक्तो नाहक्कोऽधर्मनामकः ॥ ८३ ॥

गुमशुदो गुप्त नामा स्याल्लुगारी लुण्ठनं स्मृतम् ।
ज्यास्तं नामाधिकं ज्ञेयं वजाथी न्यूनमुच्यते ॥ ८४ ॥

जुलुमस्तु बलात्कारो जानं हानिः प्रकीर्तिता ।
अन्यायवार्ता फिर्यादिर्वाजे ज्ञेयं अवान्तरम् ॥ ८५ ॥

प्रान्तो नाम विले अर्जदास्त विनतिपत्रकम् ।
नैश्चित्यं बेगमी नाम कुटुम्बं कबिला भवेत् ॥ ८६ ॥

अनुरूपं मवाफीकं तदर्थं मुञ्रदं भवेत् ।
मोहतादं परिमितं युग्मं जोडा इतीरितम् ॥ ८७ ॥

साजः प्रसाधनं ज्ञेयं सर्फा तु हितमुच्यते ।
देहंदगी तु दातृत्वं बक्सीसं पारितोषिकम् ॥ ८८ ॥

धर्मादायस्तु खैरातिरन्नसत्रं तु लंगरम् ।
चुप नाम विदुः तूष्णीं मर्यादा त्वदबाभिधा ॥ ८९ ॥

अमर्यादा बेअदबी यथावस्थं तु हाल्खुदम् ।
कैदं तु वर्म विज्ञेयं उपरोधो मुलाहिजा ॥ ९० ॥

अन्यायो नाम तक्सीरः संमतिस्तु मुकाबिला ।
मोझ्या नाम प्रतिसाक्ष्यं साहाय्यं मदतिर्भवेत् ॥ ९१ ॥

समृद्धं स्यान्मोबलगं साजीसी त्वार्जवं भवेत् ।
अप्रयत्नो लाइलाज इलाजो यत्न ईरितः ॥ ९२ ॥

कबजं देयपत्रं स्यात् स्वाधीनं काबिजं स्मृतम् ।
एकबालं तु दैवं स्यात् बख्तं भाग्यं प्रकीर्तितम् ॥ ९३ ॥

आदतस्तु स्वभावः स्याद्दिल्लतिर्दूषणं स्मृतम् ।
ज्ञेयः पुस्तपनाहस्तु सहकारी मनीषिभिः ॥ ९४ ॥

अभिवृद्धिस्तु तरकी संख्या बेरीज उच्यते ।
तेरीजं गणितं ताळा त्वैक्यमाख्यायिका बखैर ॥ ९५ ॥

तथैवानुक्रमणिका फेरिस्तमिति भाषिता ।
संवादस्तु सवाद स्यात् गणती गणना मता ॥ ९६ ॥

दिनचर्या रोजकीर्दिः आवर्जा प्राप्तलेखनम् ।
मोफर्दो देशलेखः स्यात् यादी स्मरणमुच्यते ॥ ९७ ॥

मश्रीफो व्ययलेखः स्यात् इनामो वृत्तिनामकः ।
खांशुद्गी दापनं स्यात् मेस्तको लेखपद्धतिः ।। ९८ ।।

अंगीकारः कबूल स्यात् बादं निष्कासनं विदुः ।
हिल्ला नाम भवेत् वर्णो मोहला त्वाकृतिर्भवेत् ।। ९९ ।।

त्यक्तादायस्तु सांडावा टिप्पणं तु खतावणी ।
भोज्यग्रामो मुकासा स्याद्विस्तारस्तपशिलो भवेत् ।। १०० ।।

अवांतर व्ययः ख्यातो वाजेखर्चो विचक्षणैः ।
परस्थलव्ययः सद्भिः मुजामतिरितीरितः ।। १०१ ।।

तथा परस्थलादायः इजाफतिरितिः स्मृतः ।
तथा दापनपत्रं तु वरातमिति कीर्तितम् ।। १०२ ।।

मुदतिस्त्वधिः प्रोक्तः अंतरं तु तफावतम् ।
नागा शून्यदिनं प्रोक्तं तेरिखं तु दिनं स्मृतम् ।। १०३ ।।

मासो माह इति प्रोक्तो वर्ष सालमितीरितम् ।
निर्दोषं तु सुरु ज्ञेयं मोर्त्तबं स्यादलंकृतिः ।। १०४ ।।

शिका नाम तु मुद्रा स्यात् बारः स्याल्लेख्यनामकम् ।
तालीखं प्रतिपत्रं स्यात् प्रसंगः कलमाभिधः ।। १०५ ।।

प्रत्यासन्नस्तु हाजीरः कागदः कागलः स्मृतः ।
दस्ता कागलमानं स्यात् पत्रं पानाभिधं भवेत् ।। १०६ ।।

आलेखकागलः कोराकागदः परिभाषितः ।
चवर्खी चतुरस्त्रं स्यात् द्विपर्णी ताव उच्यते ।। १०७ ।।

पर्णार्धं तु भवेत्बन्दः पर्णांशो वरखः स्मृतः ।
रकाना तुर्यभागः स्यात् तृतीयांशो मुशद्दरः ।। १०८ ।।

अर्धभागो भवेत् जिल्हे बितं मध्यांश उच्यते ।
अडांखस्तु समाङ्कः स्यात् इरेबं वक्रलेखनम् १०९ ।।

आहुः कागलसूत्रं तु तब्लखं नाम कोविदाः ।
जिलीदो लेखबन्धः स्यात् बस्तनी नाम वेष्टनी ।। ११० ।।

ज्ञेयं जिलीदपुस्तं तु पृष्ठपत्रं विचक्षणैः ।
तथा वेष्टनवस्त्रं तु रुमालः परिकीर्तितः ।।
पेटारा पेटकः जुज्दानं नाम संचिका ।। १११ ।।

।। इति श्रीशिवराजामात्येन रघुनाथ पंडितेन विरचिते
राजव्यवहारकोशे लेखनवर्गो नाम अष्टमः ।।

९) जनपदवर्गः ।

विलायतिर्जनपदो मामला पत्तनं स्मृतम् ।
नगरं पेट संज्ञं स्यात् मौजा ग्राम इतीरितः ।। १ ।।

स्यात् शाखानगरं नाम हवेली बंदरं तु तत् ।
यत् वेलानगरं ग्रामगणः परगणाभिधः ।। २ ।।

घोषस्तु मजरा खेडा खेटं वाडी तु वाटिका ।
सुभेदारस्तु देशाधिकारीति परिभाषितः ।। ३ ।।

तथा मजुमदारस्तु विज्ञेयो देशलेखकः ।
अधिकारी हवालदारो वीक्षकस्तु निगावनः ।। ४ ।।

स्थायुकस्तु हुदेदारः तरफदारस्तु गोपकः ।
कमावेशदार इत्येषः देशमर्मज्ञनामकः ।। ५ ।।

चौगला ग्रामणीः प्रोक्तो ग्रामरक्षस्तु कोतवाल ।
कुलकर्णी देशकरणः पाटीलो ग्रामगोपकः ।। ६ ।।

जमीनजुमला नाम ज्ञेयो भूमिगणो बुधैः ।
जिरायितं नाम तथा विज्ञेयं वृष्टिमातृकम् ।। ७ ।।

आहुर्बागायितं नाम कोविदा जलमातृकम् ।
मस्यातिर्भूमिगणना बटायी भाग ईरितः ।। ८ ।।

कैलं नाम विदुः क्षेत्रधान्यमानं मनीषिणः ।
बाजकैलं पुनर्मानं बलूते कारवः स्मृता ।। ९ ।।

मजुर्दारस्तु भृतिकः सिरभारी भारवाहकः ।
खुता पुञ्जः परिज्ञेयः तसैरं धान्यविक्रयः ।। १० ।।

नफरायी हिताभासः कबूलातिस्त्वतिक्रिया ।
पर्वर्दा तु गुणाधानं कार्कुनः कार्यकारकः ॥ ११ ॥
खरीफं कार्तिकफलं स्यात् वैशाखफलं रबी ।
व्यवसायी मोहतर्फा मजूरी तु कृषीवलः ॥ १२ ॥
महसूलं तथा गैरमहसूलमितिद्वयम् ।
न्यायद्रव्यं तथान्यायद्रव्यं प्रोक्तं क्रमाज्जनैः ॥ १३ ॥
तथा बलात्कृतादायः पैदागिरीति शब्दितः ।
उपायनं तु भेटी स्यात् बाकी शेष इतीरितः ॥ १४ ॥
स्यात् वर्तमानवर्षं तु सालमजकूरनामकम् ।
तथा मालगुदस्ता तु गतवर्षं प्रचक्षते ॥ १५ ॥
शेषसंबंधिकं बाकीबकाया इति कीर्तितम् ।
चिरशेषस्तु सनबाद्बाकीति परिकीर्तितः ॥ १६ ॥
महालमजकूरं तु देशव्यय उदाहृतः ।
ग्रामव्ययस्तु सादिलवार इत्युच्यते जनैः ॥ १७ ॥
द्रव्यादायो नख्तकट्बाण नाम प्रकीर्तितः ।
धान्यादायस्तथा गल्लाकट्बाण इति स्मृतः ॥ १८ ॥
मीनकबाल इति प्राहुर्गृहीतव्यय नामकम् ।
भाव्यादायो मुस्तकाबाल पेस्तरं त्वग्रिमं भवेत् ॥ १९ ॥
सीमा सरहद् देशाक्रमणं तु मुलुक्गिरी ।
बार्दरख्तं फलद्वृक्षं जंगलं जांगलं स्मृतम् ॥ २० ॥
बार्नगजगं नाम तथा ज्ञेयं छायावनं बुधैः ।
वृक्षसंख्यातु विद्वद्भिः ज्ञेया न्याहलतस्करा ॥ २१ ॥
उजया स्यात्प्रसरणं यात्रा तु जुजया भवेत्
भूनिर्णयो जमिनझाडा मार्गादायो जकायतिः ॥ २२ ॥
पट्टी त्वारोपितादायः सर्वादायस्तु हाशिलः ।
ग्रामादायो दस्तअमल निर्गमादाय नाम तु ॥ २३ ॥
निकालुः स्यादथो विस्वा स्थलादायः प्रकीर्तितः ।
शिगशिगोटिरित्येषः शृंगादायः प्रकीर्तितः ॥ २. ॥

पर्णादाय: पत्रकेणी संचणी संचय: स्मृत: ।
रकमाला राजलेखा लावणी लापनं स्मृतम् ॥ २५ ॥

अकृष्टभूमिर्नाकिर्दी कीर्दी स्यात्भूमिकर्षणम् ।
दर्या समुद्र: कथित: टोकरा स्यात्तथोडुपम् ॥ २६ ॥

यत् टोकरेहंशिलं स उडुपादाय ईरित: ।
जाहाजे जलयानानि नौका स्यान्नाव संज्ञिका ॥ २७ ॥

द्वैप्य: फिरंगी मत्ता तु क्रेयवस्तु समीरितम् ।
प्राची मश्रीफ नाम्नी स्याद्दक्षिणा जनुबाभिधा ॥ २८ ॥

मग्रीबाख्या प्रतीची स्यादुत्तरा दिक् भवेत् सुमाल ।
किब्लेनुमा नाम जनैर्दिशायन्त्रमुदीरितम् ॥ २९ ॥

अहदस्त्वादि नामा स्यात् अवधि: तहद: स्मृत: ।
अथ कोठीमहालस्तु धान्यागारं प्रकीर्तितम् ॥ ३० ॥

हवालदारस्तस्य धान्याधिकारी परिभाषित: ।
तत्रत्यो निर्विसिदा तु धान्यलेखकनामक: ॥ ३१ ॥

कोठीवाला धान्यमानी पशुपालस्तु बैलका ।
उन्मानं वजनी कैली परिमाणं प्रकीर्तितम् ॥ ३२ ॥

सुमारं परिसंख्या स्यात् खरेदी क्रीत उच्यते ।
फरोख्तं नाम विक्रीतं मालिस्तं कुट्टनं स्मृतम् ॥ ३३ ॥

इस्तमेलं पेषणं स्यात् कसरं वृद्धिरीरिता ।
नुक्सानं तु भवेत्क्षीणं स्यादैनजिनसं तु यत् ॥ ३४ ॥

तन्मुख्यवस्त्विति प्राहुष्टांकष्टंक इतीरित: ।
नवटांकस्त्वर्धपलं पावशेरं पलं स्मृतम् ॥ ३५ ॥

अच्छेर: प्रसृति: प्रोक्तो शेर: कुडव नामक: ।
प्रस्थस्तु पायली नामा मानिका नाम चोथवा ॥ ३६ ॥

द्रोणो मण इति प्रोक्त: खारी खण्डीति कीर्तिता ।
बुधला तु कुतू नामा बुधली कुतुप: स्मृत: ॥ ३७ ॥

व्रीहि धान्य इति प्रोक्तो गोणी नाम समं द्वयो: ।
भाषयोरथ कंठाळ इत्यसौ भारसंचक: ॥ ३८ ॥

मूठं तु वृषपल्याणं वळी शुण्डा प्रकीर्तिता ।
वृषकश्यं पठाडः स्यान्नासारज्जुस्तु वेसाणिः ॥ ३९ ॥
रसडी रज्जुनाम स्यात् सरकः पाश उच्यते ।
फिर्तीकोठी जनैर्बाह्यपशुकं परिभाषितम् ॥
थटी गोवाटिका नाम गौळी गोपाळ ईरितः ॥ ४० ॥

॥ इति श्रीशिवराजामात्येन रघुनाथपण्डितेन
विरचिते राजकोशे जनपदवर्गो नवमः ॥

१०) पण्यवर्गः ।

बुलंगा सैन्यसंभारो बाजारः पण्यवीथिका ।
दुकानं त्वापणो नाम चाट्या स्याद्वस्त्रविक्रयी ॥ १ ॥
भौरिकस्तु सराफः स्यात् सोनारः स्वर्णकारकः ।
तांबटस्ताम्रकुट्टः स्यात् कांसारः कांस्यकारकः ॥ २ ॥
खाती तु लोहकारः स्यात् सुतारस्तक्षकः स्मृतः ।
कुंभारस्तु कुलालः स्यात्तेली तैली प्रकीर्तितः ॥ ३ ॥
जुल्हाई तन्तुवायः स्यात् वाणी वैश्य इति स्मृतः ।
ताम्बूलिकस्तु तांबोळी फुलारी मालिकः स्मृतः ॥ ४ ॥
बुक्केफरोस इति यः स स्यादामोदकारकः ।
मणियारस्तथा लोहविक्रयी परिभाषितः ॥ ५ ॥
शिंपी तु सौचिकः ज्ञेयो जुवारी द्यूतकारकः ।
तथा तारकसी स्वर्णतन्तुकारः प्रकीर्तितः ॥ ६ ॥
स्युः कागलकरास्ते तु ये कागदकुटे इति ।
धातुकारस्तु वोतारी लोणारी काष्ठविक्रयी ॥ ७ ॥
रंगाजीवस्तु रंगारी निळारी नीलकारकः ।
पट्वेगारः पट्टकरो झारे स्युर्भूमिशोधकाः ॥ ८ ॥
तुरगासनकारस्तु वाच्यो जिनगरो बुधैः ।
नदाभन्नामा कार्पासशोधकः परिभाषितः ॥ ९ ॥

भवेत् शिकलकारस्तु शस्त्रशोधक नामकः ।
वेणुकारस्तु बुरुडः बागवान् फलविक्रयी ॥ १० ॥
आरालीको भटारी स्यात् भर्जकस्तु फुटाणगार ।
आपूपिकस्तु शिर्णीगार भुसारी धान्यविक्रयी ॥ ११ ॥
कल्हेगारः सीसकारो मुलामा धातुमार्जनम् ।
जडचा स्यात् रत्नखचको जोहारी रत्नविक्रयी ॥ १२ ॥

अजाजीवो धणगरो हजामो नापितः स्मृतः ।
चांभारो चर्मकारो स्यात् सरेकारस्तु शौण्डिकः ॥ १३ ॥
स्यात्कंकणकरः कांसार व्यवसायी तु बोहरी ।
कौशदोजः पादरक्षाकारकः परिभाषितः ॥ १४ ॥
खडावा पादुका ज्ञेयाः पैजाराः स्युरुपानहः ।
मुलामगारो धातुमार्जी चितारी चित्रकारकः ॥ १५ ॥

स्यादैन्द्रजालिको बाजेगरी कर्दगरस्तु यः ।
स शस्त्रकारी कवचकारकस्तु जिरेगरः ॥ १६ ॥
स्याच्चावडी हट्टसभा समाजो गोदरी मतः ।
खलकः स्यान्मेहतरः श्रेणी खंब इतीरिता ॥ १७ ॥
हुनर्बंदस्तु शिल्पी स्यान्मीर्को हट्टपतिः स्मृतः ।
हणंबारो गोपतिः स्यात् दासी बांदीति शब्दिता ॥
डिंडीवरस्तु ढांडोरा ढालः स्यादपणध्वजः । १८ ॥

॥ इति श्रीशिवछत्रपतिप्रियामात्येन नारायणाध्वरिवर-
सूनुना रघुनाथपण्डितेन शिवराजनियोगतः कृते
राजव्यवहारकोशे पण्यवर्गो दशमः समाप्तः ॥

॥ उपसंहारः ॥

व्यासान्वयाब्धिचन्द्रेण लक्ष्मणव्याससूनुना ।
कोशोऽयं ढुंढिराजेन रघुनाथमुदे कृतः ॥ १ ॥
यथामति विचार्यैव नामान्यर्थानुसारतः ।
विहितानि मया कार्यमार्यैरत्र मनो मनाक् ॥ २ ॥

माता यस्य सतीगणार्चितगुणा राजायि नाम्नी हनू-
मद्वंशाभरणं पिताध्वरिवरो नारायणाख्यः सुधीः ।
तेन श्रीशिवसार्वभौमनृपतिप्रेमैकधाम्ना समा-
म्नातोऽयं रघुनाथनामविदुषा तोषाय कोशः सताम् ॥ ३ ॥

ताराभिख्या सुशीला प्रियमपि मनसा रुन्धती चानसूया
पत्नी सीताभिधाना जगति विजयते यस्य साध्वीमयीव ।
नारोबातिम्मपाख्यौ कुशलवसदृशावात्तकन्दर्पदर्पौ
विभ्राजेते सुपुत्रौ विभुरिह रघुनाथाध्वरीन्द्रः स जीयात् ॥ ४ ॥

बुद्ध्यालवालजनितं कविताभिधान-
क्षोणीरुहांकुरमयं यदि दातृमेवः ।
दानाम्बुवर्षपृषतैर्बहुशो विकीर्णैः
सिञ्चेदसावपि तदाञ्चितपल्लवः स्यात् ॥ ५ ॥

॥ समाप्तोऽयं राजकोशः ॥

राजा = पादशाह

ऊर्णनाभ जसा मध्यबिंदूशी राहून भोवती जाळे पसरतो तसा दैवी अंशांनी संपन्न राजा कारभाराच्या केंद्रस्थानी राहून स्थैर्य व समृद्धीचे आश्वासन देत प्रजेचे जीवनचक्र प्रवर्तित करतो. राजामुळेच खाणीत हिरे सापडतात व सापडलेल्या हिऱ्यांना रसिक स्वामी लाभतो. त्याच्याच प्रेरणेने शक्ती पराक्रमाकडे वळते व दुर्बलतेला रक्षण मिळते. त्याच्याच अस्तित्वामुळे राज्यात समृद्धी निर्माण होते व बहरलेल्या वृक्षाकडे पक्षांनी यावे तसे परदेशी व्यापारी सोन्याने भरलेल्या गलबतानी त्याच्याकडे येतात. रथचक्राला जसा तुंब्याचा आधार तसा राज्याला राजाचा.

—: उपसंहाराचे भाषान्तर :—

१) व्यास कुळात जन्मलेल्या लक्ष्मण व्यासाच्या मुलाने ढुंढिराजाने, रघुनाथ पंडिताच्या संतोषासाठी हा कोश केला आहे

२) बुद्धीला अनुसरून विचार करूनच मी या ठिकाणी (या कोशात) अर्थाला अनुसरणारे शब्द घातले आहेत. (तेव्हा) या कोशात सज्जनांनी आपले मन (लक्ष) थोडे तरी घालावे.

३) सत् स्त्रियांचे समूह जिच्या गुणाचे पूजन करतात अशी राजाई ज्याची आई आहे; हणमंते घराण्याचा अलंकार व यज्ञयाग करणाऱ्यांमध्ये वरिष्ठ असा बुद्धिमान नारायण ज्याचा पिता आहे आणि सार्वभौम श्रीशिवाजी राजाच्या प्रेमाचे जो एकमेव निधान आहे अशा रघुनाथ नावाच्या पंडिताने सज्जनांच्या संतोषासाठी हा कोश रचिला.

४) तारकेसारखी सुंदर (नक्षत्रासारखी सुरेख), उत्तम चालचलणूक असणारी, (स्वतःच्या) मनाला आवडणारे सुद्धा (पतीला अप्रिय आहे ते सर्व) टाळणारी, द्वेष न करणारी अशी सीता नावाची साध्वी ज्याची पत्नी जगात विजय मिळविते; नारोबा आणि तिम्मप्पा नावाचे कुशलवांसारखे व मदनासारखा (सौंदर्याचा) गर्व वहाणारे ज्याचे दोन सुपुत्र तळपतात तो यज्ञयाग करणांऱ्यामध्ये श्रेष्ठ व प्रभावशाली (अधिकारी) रघुनाथ विजयी होवो.

५) बुद्धीच्या अळयात लावलेला हा कवितावृक्षाचा अंकुर दानशूर माणसाच्या रूपातील मेघाने दानरूपी जलाचे भरपूर बिंदू टाकून (दानाचे उदक सोडून भरपूर दान दिल्यावर) शिंपडला तर पालावल्याशिवाय रहाणार नाही.

शब्दसूची पहाण्यापूर्वी —

क) कोशातील शब्दांचे अर्थ लावताना क्वचित यावनी शब्दांच्या अर्थांवरून, क्वचित त्यांना सुचविलेल्या संस्कृत पर्यायावरून, क्वचित तो शब्द कोणत्या वर्गात कोणत्या संदर्भात आला आहे त्याचा विचार करून अर्थ लावला आहे. काही शब्दांचे कोशात दिलेले अर्थ व व्यवहारात रूढ असलेले अर्थ यांच्यात तफावत आढळून येते. अशावेळीं दोन्ही अर्थ दिले आहेत. कांही शब्दांचे पाठभेद महत्वाचे वाटले. त्यांचाही सूचीत समावेश करून अर्थ दिला आहे. एवढे करूनही अर्थप्रकाशनात काही त्रुटी व चुका झाल्या असण्याची शक्यता आहे. कर्नाटक व आंध्रप्रदेश यांच्या सीमांना लागून असलेल्या महाराष्ट्राच्या भागात यातील कित्येक शब्द रुढ असण्याची शक्यता आहे. यासाठी जाणकारांचे मार्गदर्शन झाले तर उत्तम होईल.

अर्थ लावताना पुढील पुस्तकांचा उपयोग केला आहे.

१) फार्शी-मराठी - कोश -- प्रो. माधव त्रिंबक पटवर्धन

२) गीर्वाणलघुकोश - जनार्दन विनायक ओक

३) राजव्यवहारकोश - का. बा. साने (शिवाजी छापखाना)

४) The Student's Sanskrit English dictionary - V. S. Apte

५) The army of the Indian Mughals - W. Irvine.

६) Indian arms aud armour Vol. 1 & II - G. N. Pant.

७) ऐतिहासिक शब्दकोश - य. न. केळकर.

८) History of the Qutb Shahi Dynasty - Prof. H. K. Sherwani

ख) रघुनाथ पंडिताने दखनीयावनी भाषेतील या कोशात दिलेले शब्द मूळ कोणत्या भाषेतून घेतले आहेत ते कंसात दाखविले आहे. मूळ शब्द काय आहे यापेक्षा शब्दाचे मूळ कोणत्या भाषेत आहे हे शोधण्याचा हा अभि-

निवेशरहित प्रयत्न आहे त्यातील त्रुटींची आणि चुकांची शक्यता मी नाकारीत नाही. या कोशाचा माझ्या कुवतीप्रमाणे मी जो अभ्यास केला आहे त्याचाच हा एक भाग समजावा.

फा	=	फारसी
अ	=	अरबी
हि	=	हिन्दी
म	=	मराठी
का	=	कानडी
तु	=	तुर्की
सं	=	संस्कृत
फाम	=	फारसी + मराठी. इत्यादी

(एका भाषेतील शब्दाला दुसऱ्या भाषेतील प्रत्यय किंवा शब्द जोडला आहे. असे जोडभाषिक शब्द फाम, अफा, संम इत्यादी प्रकारे दाखविले आहेत.)

ग) एखाद्या शब्दाचा अर्थ एका वर्गात न मिळाल्यास तो अन्य वर्गात आहे का हे पहावे.

१ – राजवर्ग.

दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
१) अफ्ताब् (फा)	सूर्यः	सूर्य. राजाने ज्याचे दर्शन घ्यावे अशी शुभ गोष्ट.
२) अफ्तागिऱ्या (फाम)	आतपत्रधरः	अब्दागिर किंवा आतपत्र नावाचे एक राजचिन्ह राजाच्या मस्तकावर धरणारा दरबारी सेवक
३) अफ्राद (अ)	परिचारकः	सेवक, नोकर.
४) अदालत [आदिल] (अ)	न्यायाधीशः	न्यायदानाचे कार्य करणारा
५) आब (फा)	जलम्	पाणी
६) आतश् (फा)	अग्निः	विस्तव. राजाने दर्शन घ्यावे अशी शुभ, पवित्र गोष्ट.
७) आस्मान् (फा)	आकाशम्	आकाश. राजाने दर्शन घ्यावे अशी शुभ वस्तु.
८) उत्सोज (फा)	धूपतरुः	धूप जाळण्यासाठी तयार केलेले उंच पात्र.
९) उद्दानी (फाम)	धूपपात्रकम्	धूप ठेवण्याचे भांडे.
१०) कमानदार (फा)	धनुर्धरः	धनुष्य हे राजचिन्ह धरणारा एक दरबारी सेवक.
११) कलावंता (संम)	वेश्या	वेश्या, पण्यस्त्री
१२) कलंदर (फा)	योगीशः	मुस्लीमधर्मीयांच्या दरवेशी पंथातील साधु. आदरणीय मुस्लीम व्यक्ती.
१३) काजी (अ)	पण्डितः	विद्वान माणुस. आदरणीय मुस्लीम व्यक्ती.
१४) कारभारी (फा)	कार्यपुरुषः [कार्यपूरुषः]	अंमलबजावणी करणारा माणुस व्यवस्थापक, दिवाण.

दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
१५) कारमुल्की (फा)	सुमन्त्रः [बहुदेशेष्वधिकृतः]	१] सुमंत. २] अनेक प्रान्तांवर नेमलेला अधिकारी.
१६) कौशबर्दार (फा) [कफश्बर्दार]	पादरक्षाधरः	दरबारात जाताना बाहेर काढून ठेवलेले जोडे सांभाळणारा नोकर.
१७) खिजमति (अ)	परिचर्या	सेवा, नोकरी.
१८) खोजा (फा)	सौविदः	राणीवशात कामे करणारा नपुंसक सेवक. निर्वृषण पुरुष.
१९) खोय (फा)	स्वेदः	घाम.
२०) खंदील (फा)	अंतरालदीपः	टांगता दिवा. कंदील.
२१) गरम (फा)	उष्णम्	गरम, कढत, उष्ण.
२२) गुणीजन (फाहि) [सरायंदा]	गायकः	गायक, सरवजा नावाचा लोकगायक.
२३) गुलाम (अ)	दासः	गुलाम, नोकर.
२४) गोशा (फा)	अन्तःपुरस्थितिः	राणीवशात रहाणे, अन्तःपुरातील निवास.
२५) चाकर (फा)	सेवकः	कमी दर्जाचा नोकर
२६) चिटणीस (मफा)	संदेशलेखकः	पत्रलेखन करणारा अधिकारी कारकून.
२७) चिराग (फा)	दीपः	दिवा
२८ चोपदार (फा)	दण्डधरः	एक दरबारी नोकर. याच्या हातात अधिकार दर्शक दंड असतो.
२९) चोरजासूद (संफा)	प्रणिधिः	राजासाठी गुप्तपणे शत्रुपक्षातील बातम्या काढणारा, गुप्तहेर.
३०) चोरदृरकारा (संफा)	गुप्तकारी	गुप्तपणे कामे घडवून आणणारा माणुस.

दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
३१) चौकी (अ)	आसंदिका	चार पायांचे छोटे बैठे आसन
३२) चौरीबार्दार (हिफा)	चामरधरः	चौरी हे राजचिन्ह धरणारा एक दरबारी सेवक.
३३) चौरंग (हि)	चतुष्पदी	चार पायांचे एक आसन चौपायी, बैठे स्टूल.
३४) छप्रपलंग (फा)	मंचमण्डपः	छप्परयुक्त पलंग.
३५) छव्या (संम)	छत्रधरः	राजाच्या मस्तकावर छत्री हे राजचिन्ह धरणारा दरबारी नोकर.
३६) जनानी (फा)	स्त्रीजातिः	बायका, स्त्रिया.
३७) जासूद (अ)	चारनायकः	हेरांचा प्रमुख
३८) ठंडा (हि)	शीतम्	थंड, गार.
३९) डोली (हि)	सुखासनम्	डोळी. पालखीचाच अधिक आराम देणारा एक प्रकार.
४०) तख्त (फा)	सिंहासनम्	अभिषिक्त राजाचे दरबारातील आसन.
४१) तख्तहवालदार (फा)	सिंहासनपालकः	सिंहासनाची देखरेख करणारा नोकर. दरबार संपल्यावर सिंहासनावर आस्तरण घालणे इ. कामे करणारा.
४२) तर्कश्बार्दार (फा)	तूणधरः	बाणांचा भाता हे राजचिन्ह धरणारा सेवक.
४३) तस्त (फा)	गण्डूषपात्रकम्	तोंड धुवून चूळ टाकण्याचे तोंडाशी रुंद व पसरट काठ असलेले भांडे.
४४) दबीर (अ)	प्रवीणः [युक्त्यभिज्ञः]	राजचिटणिस, डबीर.
४५) दरुनी (फा)	अन्तःपुरम्	राजस्त्रियांनी रहाण्याची जागा. राणीवसा.

	दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
४६)	दिवटी (म)	दीपिका	छोटा दिवा. लहान मशाल
४७)	दिवटचे (म) (मशाले) (फाम)	दीपधरा:	उजेडासाठी हातात दिवा, मशाल धरणारे नोकर.
४८)	दोल्हारा (म) [झूला] (हि)	दोला	झोपाळा
४९)	दौलतबंकी (फा)	महाद्वारपाल	राजवाडयाच्या मुख्य दारावरील अधिकारी. सर्व द्वारपालांचा प्रमुख.
५०)	नफर (अ)	किंकर:	हलकी कामे करणारा शिपाई
५१)	नाजीर (अ)	उपद्रष्टा	१] कचेरीतून बाहेर जाणारी कागदपत्रे नजरेखालून घालणारा तपासणी अधिकारी. २] न्यायाधीशाचा चिटणीस.
५२)	निशान्दार (फा)	पताकाधर:	निशाण, पताका, ध्वज हे एक राजचिन्ह धरणारा सेवक.
५३)	नुजुमी (फा)	ज्योतिष:	भविष्य वर्तविणारा माणूस.
५४)	नूरचश्म (अफा)	दृष्टिप्रिय:	दिसण्यास सुंदर
५५)	नेजदार (फा)	कुन्तधर:	भाला हे राजचिन्ह धरणारा एक दरबारी नोकर.
५६)	पलंग (फा)	मंचक:	माचा, खाट, पलंग.
५७)	पादशाह (फा)	राजा	राजा.
५८)	पालखी (फा)	शिबिका	पालखी.
५९)	पावसबनीस (फा)	पदातिलेखक:	पायदळाचा हिशोब लिहीणारा अधिकारी.
६०)	पीकदानी (फाम)	१] पतत्ग्रह २] कलाचिका	विडा, पान खाल्ल्यावर थुंकावयाचे भांडे. असे भांडे जवळ असल्यावर थुंकण्यासाठी दरबारातून वा सभेतून उठून जाण्याची आवश्यकता नसते.
६१)	पीकदानीबार्दार (फा) [उगाल्दानबर्दार] (फा)	कलाची धारक:	थुंकण्याचे भांडे पुढे करणारा नोकर.

दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
६२) पीर (फा)	गुरुः	गुरु, आध्यात्मिक क्षेत्रातील आदरणीय मुस्लीम व्यक्ती.
६३) पेशवा (फा)	प्रधानः	प्रधान
६४) पैगंबर (फा)	ऋषिः	मुस्लीमधर्मातील आदरणीय व्यक्ती.
६५) फकीर (अ)	योगी	मुस्लीम साधु, मुसलमान धर्मातील एक आदरणीय व्यक्ती.
६६) फर्जंदा (फा)	प्रचण्डकः[दासः]	दासीपुत्र.
६७) फिलसोज (फा)	स्तंभदीपकः	खांबावरील दिवा. [फतील सोज असते तर बरे असा उल्लेख शिवाजी छापखाना प्रतीत आहे]
६८) बखैरदार (फा) [खबर्दार]	वार्ताहारः	राजाला इतरांबद्दल बातम्या पुरविणारा एक हेर, खबर देणारा खबऱ्या.
६९) बदहवा (फाअ)	दुर्दिनम्	मळभीमुळे सूर्य झाकोळला आहे असा खराब हवामानाचा दिवस.
७०) बंदा (फा)	चण्डः [दासः]	सेवक, नोकर.
७१) बाजशान (फा)	दीपनीडम्	दिव्यासाठी असलेला कोनाडा.
७२) बादल (फा)	मेघः	ढग.
७३) बाव[बाद, वाव] (फा)	वायुः	वारा.
७४) बिजली (हि)	विद्युत्	वीज.
७५) बंकी (फा)	द्वारपालक	द्वारपालवाचक सामान्यनाम. उदा. दौलतबंकी, हरबंकी इ.
७६) मजालसी (अ)	सभासत्	राजसभेतील सदस्य, दरबारी.
७७) मर्द (फा)	पुरुषः	पुरुष.
७८) महताब (फा)	चन्द्रमाः	चंद्र. राजाने दर्शन घ्यावे अशी शुभ गोष्ट.
७९) महालदार (फा)	अनुचरः	राजमंदिरातील सेवक.
८०) माहीदार (फा)	मकरध्वजी	सोन्याचा मासा हे राजचिन्ह धरणारा दरबारी सेवक.
८१) मुजुमदार (फा)	अमात्यः	वसुलाचा हिशोब तपासणारा अधिकारी वसुली कारकून, महसूलमंत्री, अष्टप्रधान मंडळातील एक पद.

दखनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
८२) मुतालीक (अ)	परिकर्मी [पाककर्मी, उपमंत्री]	उपमंत्री
८३) मुरीद (अ)	शिष्य:	शिष्य, चेला, विद्यार्थी.
८४) मुल्ला (फा)	भट्ट:	मुस्लीम पंडित.
८५) मेहु (फा)	पर्जन्य:	पाऊस, पावसाळा.
८६) मेहरी (फा)	वनिता	सभ्य स्त्री.
८७) मोमदानी (फा)	मैणकोश:	मेण ठेवण्याचे भांडे.
८८) मोमबत्ती (फा)	मैणवर्तिका	मेणबत्ती, मेणाच्या इंधनावर जळणारा दिवा.
८९) मोर्तब्बर्दार (फा)	ध्वजधर: [राजमुद्राधर:]	१] ध्वज धरणारा मनुष्य २] राजमुद्रा सांभाळणारा अधिकारी
९०) मौज (अ)	विलास:	विलास, गंमत, जिवाची मुंबई.
९१) वल्ली (अ)	सिद्ध:	आध्यात्मिक क्षेत्रातील अधिकारी माणुस. अलौकिक शक्ती प्राप्त झालेला पुरुष.
९२) वलीयहद (अ)	युवराजा	राज्याचा कायदेशीर वारस ठरणारा अभिषिक्त राजपुत्र.
९३) वाकानवीस (फा)	मंत्री [वृत्तांतलेखक:]	एक मंत्री. वृत्तांतलेखक [मूळ अर्थावरुन वाकनीस याचा अर्थ पाकसिद्धीची देखरेख ठेवणारा कामगार असाही झाला आहे. – शिवाजी छापखाना प्रत.]
९४) वेगलवार (फा)	वेगचर:	वेगाने संचार करणारा.
९५) शाहाजादा (फा)	राजपुत्र:	राजाचा मुलगा.
९६) शंबनी [शबी] (अ)	स्वरुपम्	स्वरुप, प्रतिमा, तस्बीर.
९७) सखी (अ)	दाता	धर्मात्मा, दानधर्म करणारा.
९८) सबनीस (फा)	सेनालेखक:	सैन्याचा जमाखर्च लिहीणारा
९९) समई (अ)	दीपशाखा	समई, एक प्रकारचा दिवा.

	दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
१००)	सर्खील (फा)	कार्यस्थानाधिकारिक: [ध्वजवृंदाधिकारवान]	विविध सामुग्री जेथे ठेवली आहे अशा कारखान्यावरील अधिकारी [या शब्दाचा पाठभेदावरुन किंवा शब्दसिद्धीवरुन नेमका अर्थ सांगणे अवघड झाले आहे.]
१०१)	सर्खवास (फा)	अनुचराधिकारी	महालातील सेवकांवरील अधिकारी मुख्य नोकर.
१०२)	सर्फदार (फा)	वेत्रधर:	हातात वेताची छडी अधिकारचिन्ह म्हणून धारण करणारा एक दरबारी सेवक.
१०३)	साहेब (अ)	स्वामी	मालक, धनी.
१०४)	सुरता (हि)	नाटचस्त्री	नाटक तमाशात कामे करणारी बाई.
१०५)	सुर्नीस (फा)	सचिव:	सनदा, वराती, कौलनामे वगैरेवर सुरु, सुद्, बार या तीन शब्दांचा शिक्का मारण्याचे काम करणारा अधिकारी.
१०६)	सेखचिरा (फा) [सिख्चिराग] (फा)	रोपणदीपक	एखाद्या ठिकाणी नेंऊन ठेवण्याचा दिवा.
१०७)	सौदागर (फा)	धनिक: (व्यापारी)	१) श्रीमंत माणूस २) व्यापारी.
१०८)	हर्कारा (फा)	सर्वकारी	१] सर्व प्रकारची कामे करणारा. पडेल ते काम करणारा नोकर २] जासूद, टेहळ्या.
१०९)	हरंबकी (अफा)	अन्तर्द्वारपाल:	राणीवशाचा द्वारपाल. अन्त:पुराच्या दरवाजावरील एक पहारेकरी.
११०)	हिलाल (अ)	प्रदीपक:	मोठा दिवा. अधिक उजेड देणारा दिवा.
१११)	हिलाली (अम)	प्रदीपधर:	उजेडासाठी हातात मोठा दिवा धरणारा नोकर.

११२)	हुजूरी (अम)	सन्निहित:	राजाला केव्हाही उपलब्ध होऊ शकणारा, राजाच्या सदैव जवळ वावरणारा नोकर, हुजऱ्या.
११३)	हुकूमत (अ)	सेनाध्यक्ष:- [सेनाकर्ता]	सेनाप्रमुख, सैन्यप्रमुख
११४)	हेजीब (अ)	दूत:	राजाचे निरोप, संदेश देणारा माणुस.

२ - कार्यस्थानवर्ग.

	दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
१)	अर्ज (फा)	विस्तार:	रुंदी.
२)	अर्धगज (संफा)	अरत्नि:	कोपरापासून करंगळीच्या टोका-पर्यंतचे अंतर.
३)	अस्तनी (फा)	बाहा	अंगरख्याची बाही, हात.
४)	अंगठीमुदी (हि)	मुद्रिका	अंगठी. बोटात घालण्याचा एक अलंकार.
५)	कतक (फा)	पदकम्	पदक नावाचा अलंकार.
६)	कथिल (फा?)	वंगम्	कथिल नावाचा धातू.
७)	कर्दन (फा)	त्रोटनम्	तोडणे, तूट [कदाचित हा शब्द कडचोना या कानडी शब्दाचे उर्दूकरण असेल]
८)	कमरबंद (फा)	कटिबन्ध:	कमरेला बांधण्याचे वस्त्र.
९)	कलगी (फा)	पक्षावसंतक	१] पगडीला बाजूने लावण्याचा एक अलंकार २] एक दुय्यम दर्जाचे रत्न.
१०)	कशा (फा)	बन्ध:	विजार इ. वस्त्र कमरेला बांधण्याची नाडी, बंदप.
११)	कस्बी (फा)	हेमगुणान्वितम्	सोन्याच्या धाग्यांनी युक्त असलेले वस्त्र

दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
१२) कापड (म)	वस्त्रजातम्	सर्व तऱ्हेचे सुती कापड
१३) कारखाना (फा)	कार्यस्थानम्	विविध तऱ्हेची कामे ज्या ठिकाणी करीत ते ठिकाण, कचेरी, कार्यालय.
१४) कांसे (म)	कांस्यम्	कांसे नावाचा मिश्र धातू.
१५) किनारा (फा)	प्रदेशः	वस्त्राची कड, किनार.
१६) कुडती (फा)	कूर्परकंचुकः	कोपरापर्यंत बाह्या असलेले जाकीट, कोपरी, कुडते.
१७) कूडिका (म) [कुडक्या]	कर्णभुषणम् [कर्णकुण्डलम्]	कानात घालण्याचा एक अलंकार कुडचा, कुडी.
१८) खजाना (अ)	कोशागारम्	खजिना, मौल्यवान वस्तू ठेवण्याची जागा, तिजोरी.
१९) खजानाहवालदार (अफा)	कोशपालः	खजिन्याचा अधिकारी, कोशपाल
२०) खपवा (फा)	पार्श्वकम्	अंगरख्याचा कुशीकडचा भाग, बाजू.
२१) खर्चपोते (फा)	व्ययस्थानम्	खर्च करण्याचे अधिकार असलेली कचेरी.
२२) खर्चपोतेजामदार (फा)	व्ययकिंकरः	खर्च खात्यातील एक अधिकारी.
२३) खर्चपोतेनिविशिंदा (फा)	व्ययलेखकः	खर्च लिहीण्याचे काम करणारा अधिकारी.
२४) खर्चपोतेहवालदार (फा)	व्ययाधिकारी	खर्च खात्यातील एक अधिकारी.
२५) खिसा (फा)	गोपकम्	वस्तू ठेवण्यासाठी कपडयांना केलेला कप्पा, खिसा.
२६) खुर्दा (फा)	ताम्रद्रव्यम्	तांब्याची नाणी.
२७) गज (फा)	व्यरत्निः	२ अरत्नी, ४८ आंगळांचे माप
२८) गज्मजू (फा)	अरत्निमानम्	अरत्नि प्रमाणाचे २४ आंगळे लांबीचे माप.
२९) गुली (?)	प्रवालः	पोवळे. एक श्रेष्ठ रत्न
३०) गोमेद (सं)	गोमेदः	गोमेद नावाचे रत्न.
३१) गोशपेच (फा)	कर्णबन्धः	कानावरून बांधण्याचे एक वस्त्र, टापशी.

दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
३२) गंधाली (म)	चर्मपोस्तनी	सुगंधीं द्रव्ये ठेवण्याची चामडी पिशवी·
३३) घुंगरु [घुंगूर] (म)	किंकिणी	घुंगुरवाळे.
३४) चवल (म)	वराहाष्टमांशक:	चवली, $\frac{1}{8}$ होनाएवढी किंमत असलेले नाणे
३५) चादर (फा)	प्रावरणी	पांघरण्याचे वस्त्र.
३६) चिकंदोजीशाल (फा)	पुष्पितोर्णा	फुलाफुलांची नक्षी असलेले लोकरी वस्त्र, शाल.
३७) चीन (फा)	कटिकूर्चनम्	वस्त्राच्या कमरेभोवती असणाऱ्या घड्या, चुण्या.
३८) चोली (हि)	कूर्पास:	चोळी.
३९) छीट (हि)	चित्रवस्त्रम्	रंगिबेरंगी कापड.
४०) जरकमर (फा)	कटिसूत्रम्	सोन्याचा करगोटा.
४१) जर (फा)	सुवर्णम्	सोने.
४२) जरखाना (फा)	स्वर्णशाळा	सोने ठेवण्याची जागा
४३) जवाहीरखाना (अ)	रत्नशाळा	रत्ने ठेवण्याचा खजिना
४४) जवाहीरखानाजामदार (अफा)	रत्नभृत्य	रत्नशालेतील नोकर.
४५) जवाहीरखानाहवालदार(अफा)	रत्नाधिकारी	रत्नशालेचा अधिकारी.
४६) जवे (?)	मणिबन्ध:	मनगटावर बांधण्याचा एक अलंकार
४७) जामदार (फा)	कोशरक्षक:	खजिन्याचा रक्षक
४८) जामदारखाना (फा)	वसनागारम्	वस्त्रे ठेवण्याचे ठिकाण. वस्त्रागार.
४९) जामदारखानाजामदार (फा)	वस्त्ररक्षक:	वस्त्रागाराचा रक्षक.
५०) जामदारखाना निर्विशिंदा(फा)	वस्त्रलेखक:	वस्त्रागाराचा जमाखर्च लिहीणारा एक अधिकारी.
५१) जामदारखानाहवालदार(फा)	वस्त्राधिकारी	वस्त्रागाराचा अधिकारी.
५२) जेहेपटी (?)	कंठपटी	अंगरख्याच्या गळचाला असलेली पट्टी, कॉलर.
५३) जोहरी (फा)	रत्नपरीक्षक	रत्नांची पारख करणारा.
५४) जंजेरिया (फा)	शृंखलिका	साखळचा. पायांचा एक अलंकर.

दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
५५) झगा (फा)	कंचुक:	पायघोळ अंगरखा.
५६) डगला (फा)	कार्पासकंचुक:	सुती कपडयाचा झगा.
५७) तख्ता (फा)	खण्ड:	कपडयाचे छिद्र.
५८) तानवड (म)	कर्णिका	एक कर्णभूषण
५९) ताफ्ता (फा)	कौशेयम्	रेशमी चमकणारे कापड.
६०) तांबा (हि)	ताम्रम्	तांबे नावाचा धातू.
६१) तसू (फा)	व्यंगुलम्	एक माप, २ आंगळे, तसू.
६२) तिमाचा (फा)	अविकचर्म	मेंढयाचे कातडे.
६३) तुरा (अ)	अवतंसक	शिरोवस्त्रावर उभा खोचण्याचा एक अलंकार.
६४) तूल (अ)	आयति: [आयतम्]	लांबी
६५) तोलबंद (फा)	अंगद:	खांदा व दंड यांच्या सांध्यावर घालण्याचा एक अलंकार.
६६) तोश (फा)	शशोर्णम्	सशाच्या लोकरीची केलेली शाल.
६७) तोसदान (फा)	जीवनकम्	सामान ठेवण्याची पिशवी, तोस्तान
६८) तोहबंद (फा)	अन्तरीयम्	आतील वस्त्र, अन्तर्वस्त्र
६९) थिरमा [तिरमा] (फा)	पार्वतीयोर्णा	हिमालयीन प्रदेशात तयार केलेली लोकर.
७०) दफीना (फा)	निक्षेप:	ठेव, पुरुन ठेवलेले धन
७१) दाणव [दावण] (फा)	परिकर	कमरेला गुंडाळण्याचे वस्त्र.
७२) दास्तान (फा)	संचितम्	साठलेले, साठा, साठवणूक
७३) दुटा (हि)	बाहुकम्	आखुड बाही.
७४) दुतू (?)	निचोल	अंथरण्याचे वस्त्र, पलंगपोस
७५) दुपटा (हि)	उपावरणम्	उपरणे, दुपट्टा.
७६) दुर्मा (हि)	राङ्कवम्	रंकु नावाच्या हरिणाच्या कातडयाची शाल.
७७) दुवल (हि)	वराहषोडशांश:	$\frac{1}{16}$ होना एवढी किंमत असलेले एक नाणे.

	दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
७८)	दुस्ता (?)	वस्त्रपंचकम्	कटिवस्त्र (धोतर विजार इ.) अंगरखा, उपवस्त्र (उपरणे, दुपट्टा इ.) शिरोवस्त्र व कमरेला बांधण्याचे वस्त्र अशा ५ प्रकारचा पोशाख.
७९)	दौर (फा)	परिकर	कमरेला गुंडळण्याचे वस्त्र.
८०)	धरण (म)	वराहपाद:	$\frac{1}{4}$ होनाएवढी किंमत असलेले एक नाणे
८१)	धुग्धुगी (हि)	ग्रैवेयकम्	एक प्रकारचे कण्ठभूषण
८२)	नख्त (फा)	द्रव्यम्	रोख पैसा, रोकड.
८३)	नग्दी (फा)	सौवर्णतान्तवम्	सोन्याच्या तंतूंनी केलेले वस्त्र
८४)	नग (फा)	भूषणम्	अलंकार, दागिना.
८५)	नथ (हि)	नासामणि:	नथ. नाकात घालण्याचा एक दागिना.
८६)	नर्मीना (फा)	कौशेयजातम्	सर्व तऱ्हेचे रेशमी कापड
८७)	नरम (फा)	श्लक्ष्णम्	मऊ, नरम.
८८)	नील (हि)	नील:	इन्द्रनील. निळ्या रंगाचे रत्न
८९)	नेफा (फा)	प्रान्तस्यूतम्	वस्त्राची शिवलेली कड, नेफा
९०)	पटेदार (हिफा)	रेखित:	पट्टे, रेषा यांनी चितारलेले कापड
९१)	प्रताप (सं)	वराहर्धम्	अर्ध्या होनाएवढी किंमत असलेले एक नाणे
९२)	पल्लोदार (हिफा)	पल्लवी	एक प्रकारची लोकर
९३)	पलंगपोश (फा)	प्रच्छदपट:	गादीवर आंथरण्याचे वस्त्र
९४)	पश्मी (फा)	ऊर्णाजातम्	सर्व तऱ्हेचे लोकरी कापड.
९५)	पहुंचा (हि)	मनगटचा [मणिकट]	पोंची, मनगटी, मनगटावर घालण्याचा एक अलंकार.
९६)	पाचि [पाच] (हि)	गारुत्मकमणि:	पांचू, एक हिरव्या रंगाचे रत्न, गरुडपाच.
९७)	पाटावू (म)	चित्रकौशेयम्	रंगीत रेशिम
९८)	पासोडी (म)	द्विपटी	एक प्रकारचे सुती पांघरुण

	दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
९९)	पितल (हि)	पित्तलकम्	पितळ नावाचा मिश्र धातु.
१००)	पीठ (हि)	कंचुकस्य पृष्ठभागः	झग्याचा मागील भाग
१०१)	पेश (फा)	कंचुकस्य पूर्वभागः	झग्याचा पुढचा भाग.
१०२)	पुष्पराग (सं)	पुष्परागः	पुष्कराज नावाचे रत्न.
१०३)	पैंजण (हि)	नूपुरम्	पैंजण, पायात घालण्याचा आवाज करणारा अलंकार.
१०४)	पोतदार (फा)	द्रव्यपरीक्षकः	नाण्यांचा खरेखोटेपणा तपासणारा अधिकारी.
१०५)	पोल्हारा (म)	तुलाकोटिः	तोरड्या
१०६)	पोलाद (फा)	कालायसम्	पोलाद नावाचा धातू
१०७)	फतू (फा)	पान्थकंचुकः	प्रवासाला जाताना घालण्याचा खास झगा.
१०८)	फर्गोल (फा)	नीशार	कांबळे. पायघोळ वर झगा
१०९)	फलम (फा)	पणः	फणम या नावाचे दक्षिणेतील एक नाणे
११०)	बस्तन (फा)	बंधनम्	बांधणे, गाठोडे, थैली इ. तयार करणे
१११)	बाजुबंद (फा)	बाहुमणिः	दंडावर घालण्याचा एक अलंकार
११२)	बारीक (फा)	सूक्ष्मम्	बारीक, आकाराने लहान
११३)	बाला (हि)	हंसकः	वाळे, पायात घालण्याचा एक अलंकार
११४)	बिजवरा (हि)	तिलकः	कपाळावर धारण करण्याचा एक दागिना भांगटिळा, ललामक प्रमाणेच एक दागिना
११५)	बिलोर (अ)	स्फटिकः	दुय्यम दर्जाचे एक अल्पमोली रत्न.
११६)	बुटेदारनिलख (फा)	पुष्पितपटः	फुलाफुलांचे कापड, बुटाची नक्षी असलेले कापड.
११७)	बुरुखा (फा)	वराशिः	बुरखा
११८)	बुलगारा (फा)	सुवासचर्म	सुगंधी चामडे
११९)	बेतणी (हि)	रुपिका [रुपका]	बांधा, आकार
१२०)	बेसर (हि)	नासापुष्पम्	नाकात घालण्याचा एक अलंकार

दखनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
१२१) भर्जरी (हिफा)	स्वर्णभरितम्	सोन्याच्या जरीने भरलेले
१२२) भांगटिला [भांग्लीला] (हि)	ललामकम्	भांगातून येऊन कपाळापर्यंत पडणारे एक भूषण
१२३) मखमल (फा)	इन्द्रगोपः	मखमली कापड
१२४) माना [स्याना] (फा)	मध्यमम्	कंबर
१२५) मीना (फा)	काचसारः	एक दुय्यम दर्जाचे रत्न
१२६) मुकटा (म)	दुकूलम्	रेशमी वस्त्र, सोवळयाचे कापड
१२७) मुंडासा (म)	शिरोवेष्टनम्	डोक्याला बांधण्याचे एक वस्त्र, फेटा, मुंडासे
१२८) मोटा [मोठा] (हि)	स्थूलम्	मोठ्या आकाराचे, स्थूल
१२९) मोतीफुली (हि)	नासापुष्पम्	नाकाचा एक अलंकार
१३०) मोहनमाला (हि)	प्रालंबिका	मोहनमाळ. नाभीपर्यंत येणारी सोन्याची माळ, कंठा.
१३१) मोहरा (फा)	सुवर्णनिष्कम्	मोहर, एक सोन्याचे नाणे
१३२) मोहल (फा)	बाहामुखम्	बाहीचे तोंड
१३३) मंदील (फा)	स्वर्णरौप्यजोष्णीषम्	सोन्याचांदीच्या तंतूंनी तयार केलेले पागोटे.
१३४) रासकर्दन (फा)	वस्तुनिर्माणम्	वस्तुनिर्मिती
१३५) रुपया (हि)	रजतनिष्कम्	रुपया, चांदीचे एक नाणे.
१३६) रुपा (हि)	रौप्यम्	चांदी नावाचा धातू
१३७) रुपेरीनिलख (हिफा)	रौप्यपटः	रुपेरी कापड. चांदीच्या तंतूंनी युक्त कापड.
१३८) लसणिया (हि)	वैदूर्यम्	वैदूर्य रत्न. मांजराच्या डोळ्या-सारखे असणारे रत्न.
१३९) लाल (फा)	माणिक्यम्	माणिक नांवाचे लाल रत्न
१४०) लाहरी (लारी) (फा)	रजतवर्ती	(याचा अर्थ खाली दिला आहे.)

लारी या नांवाचे केसाला लावण्याच्या पिनेच्या (Hairpin) आकाराचे चांदीचे नाणे. हे नाणे इराण देशातील लार नावाच्या प्रदेशात प्रथम निर्माण झाले म्हणून त्याला लारी असे नाव पडले. हे नाणे प्रवासात कमीत कमी जागेत जास्तीत जास्त द्रव्य नेता

यावे म्हणून अशा आकारात तयार झाले. अंगरख्याच्या आत कमरपट्टयाला अनेक लाऱ्या खोचून ठेवल्या की द्रव्याची ने आण करणे सुलभ होत असे. थैलीत बांधलेल्या नाण्यांपेक्षा अशा स्वरूपात नेलेल्या द्रव्याचे चाचे, चोर, लुटारू यांच्या पासून रक्षण करणे सुलभ झाले. त्यामुळे ही नाणी त्यांच्या आकारावरून लोकप्रिय ठरली. ही नाणी भारतातही बनवली जात. यांना लाडी असेही म्हणत. ईकारान्त शद्बांना 'न्' जोडण्याच्या पोर्तुगीज लकबीला अनुसरून त्यांना लारीन् असेही म्हणतात. या नाण्यांच्या आकारावरून पुढील स्पष्टीकरण कथा प्रचलित झाली-आदिलशहाच्या राण्या बाजारात खरेदीला जात. तिथे पैसे कमी पडले की त्या आपल्या केसातील चांदीच्या पिना व्यापाऱ्यांना देत. त्यावरून पुढे पिनांची नाणी प्रचारात आली.

दख्खनीयावनी	अर्थ	संस्कृत
१४१) लोहा (हि)	लोहम्	लोखंड नावाचा धातु
१४२) वसला (फा)	चेलखण्डक:	कापडाचा तुकडा
१४३) वांकी (म)	कूर्परभूषणम्	कोपराच्या वरच्या बाजूला दंडावर घालण्याचा एक अलंकार, वाक्या.
१४४) विजार (फा)	ऊर्ध्वमुखी	विजार, लांब पायांची किंचित तंग चड्डी.
१४५) शस्त (फा)	अंगुष्ठकम्	आंगठयाचा अलंकार
१४६) शाल (फा)	ऊर्णावस्त्रम्	लोकरी वस्त्र, शाल.
१४७) सखलाद् (फा)	द्वीपकम्बला	चित्त्याच्या कातडीची शाल
१४८) सफाया (फा)	काच:	अल्पमोली, दुय्यम दर्जाचे इस्लामी रत्न
१४९) सर्पोश (फा)	आच्छादक:	आच्छादनाचे कापड
१५०) सरहवालदार (फा)	सर्वाधिकारिक: [सैनिकानां अधिकारी]	हवालदारांवरील अधिकारी
१५१) सलायी (हि)	सलाकी [शलाकी]	काडी
१५२) साडी (हि)	स्त्रीवसनम्	स्त्रियांचे वस्त्र, साडी.
१५३) सामर (हि)	समरुचर्म	सांबर नावाच्या हरिणाचे चामडे.
१५४) सिसे (हि)	शीसम्	शिसे नावाचा धातू.

	दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
१५५)	सीस्फुल (हि)	शिरः पुष्पम्	डोक्यात [केसांच्या आंबाड्यात] खोचण्याचे फूल, एक दागिना.
१५६)	सोख्ता (फा)	पटच्चरम्	जीर्ण कापड.
१५७)	सोनेरीनिलख (हिफा)	स्वर्णपटः	सोनेरी कापड.
१५८)	संगबसरि (फा)	रसकाभिधः धातुविशेषः	रसका नावाचा एक धातु (फार्सी कोशात हा शद्व संगबु–सराक असा असून त्याचा अर्थ पुष्कराज रत्न असा आहे.)
१५९)	संदूक (फा)	समुग्दकः	पेटी, सर्व बाजूंनी बंद करता येणारी पेटी.
१६०)	हस्तकडे (म)	हस्तकंकणम्	हातात घालण्याचे कडे
१६१)	हिरा (हि)	वज्रम्	हिरा नावाचे अत्यंत कठिण व मौल्यवान रत्न
१६२)	हुमा (फा)	मौक्तिकम् [पक्षोद्भवा]	मोती, नवरत्नांपैकी एक रत्न
१६३)	होन (का)	वराहः	एक सोन्याचे नाणे. होन.

३ - भोग्यवर्ग

	दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
१)	अडकित्ता (का)	पूगभेदी	सुपारी फोडण्याचे विशिष्ट साधन आडकित्त्या.
२)	अत्तर (अ)	पुष्पसारः	सुगंधी फुलांचा अर्क.
३)	अफीम (फा)	अहिफेनः	अफू, एक मादक द्रव्य.
४)	अबीर (फा)	गन्धचूर्णकम्	काळ्या रंगाची सुगंधी पूड. अबीर नावाचे एक पूजाद्रव्य.
५)	अर्क (अ)	वस्तुसारः	एखाद्या पदार्थाचा अर्क.

	दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
६)	अर्गंजा (फा)	यक्षकर्दम:	कापूर, अगरू, कस्तुरी व कक्कोल यांची सुगंधी उटी. यात काहीजण चंदन व कुंकू सुद्धा मिसळतात. एक पूजा द्रव्य.
७)	अस्तावा (फा)	भृंगारी [भृंगार:]	झारी. अधुनिक किटली सारखे एक भांडे.
८)	आडे (म)	तुला	पाण्याची कावड.
९)	आडेकरी (म)	तुलावाह:	पाण्याची कावड वाहून नेणारा सेवक
१०)	आब्दारखाना (फा)	जलस्थानम्	पिण्याचे पाणी साठविण्याची जागा
११)	उशी (म)	शिरोपधानकम्	डोक्याखाली घेण्याची उशी.
१२)	ऊद (फा)	धूप:	धूप. एक सुगंधी द्रव्य
१३)	अंबर (फा)	मात्सिकम्	अंबर नावाचे सुगंधी द्रव्य देव-माशाचे सुगंधी वीर्य किंवा विष्ठा.
१४)	कलन्द्री (फा)	मध्यमण्डप:	डेऱ्याचा एक प्रकार
१५)	कसणी (म)	कर्षणी	करकचून बांधण्याची दोरी, सुंभ. विल्यम इरविनच्या पुस्तकावरून पुढील अर्थ मिळतो-Head-gear of harness including head stall, bit and rein
१६)	कांसा (म)	दूष्यामध्यम्	डेऱ्याचा मधला भाग.
१७)	काह्वा (अ)	त्रिश्रामकषाय:	कॉफी. बुंद नायक बियांच्या चूर्णाचा काढा.
१८)	कुजदान (फा)	उदपंजर:	पाण्याचा माठ ठेवण्याची घडवंची
१९)	कुजा (फा)	कर्करिका	खुजा, पाणी साठविण्याचे मातीचे भांडे, माठ.
२०)	कुवा (हि)	कूप:	मोठी विहीर
२१)	कैफ (अ)	मदद्रव्यम्	अंमली पदार्थ, झिंग आणणारे पदार्थ
२२)	कंदोरी (फा)	अन्नम्	अन्न, शिजवलेला भात
२३)	खलबत्ता (म)	खल्लोपलम्	खलबत्ता कुटण्याचे एक साधन

	दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
२४)	खाबगा (फा)	वस्त्रगृहम्	१) कपडे ठेवण्याचे गृह २) शय्यागृह.
२५)	खांब (म)	स्तम्भः	तंबू,डेरा इ. साठी वापरण्याचा खांब.
२६)	खुरतनावा (हि)	पादननिका	घोड्याच्या मागील पायांना ताणून बांधायची दोरी.
२७)	खुश्बोय् (हि)	सुगंधीद्रव्यम्	सुगंधी द्रव्ये.
२८)	गुडगुडी (म)	धूमयन्त्रम्	धूम्रपानाचे एक साधन, गुडगुडी
२९)	गुलाब (फा)	मकरंदः	फुलातून स्त्रवणारे सुगंधी द्रव्य.
३०)	गुलाल (फा)	रक्तचूर्णम्	लाल रंगाची पूड. गुलाल.
३१)	चमेली (हि)	जातितैलम्	चमेलीच्या फुलांचा वास येणारे तेल.
३२)	चरंदोजी (फा)	कूर्चितचर्म.	चुण्या घातलेले कातडे.
३३)	चासणीकर (फा)	रुचिग्राहिः	स्वयंपाकाची चव घेऊन तपासणी करणारा.
३४)	चांदणी (हि)	श्वेतमण्डपः	शुभ्र कापडाचा मंडप.
३५)	चांपेल (हि)	चंपकतैलम्	चाफ्याच्या वासाचे तेल.
३६)	चित्ता (हि)	द्वीपिन् [द्वीपी]	चित्ता. अन्य प्राण्यांच्या शिकारीसाठी चित्ता पाळण्याची पद्धत होती.
३७)	चित्तेवान (हिफा) (चित्तेवाल)	द्वीपिपालः	पाळलेल्या चित्त्याची देखरेख करणारा सेवक.
३८)	चुनाल (म)	चूर्णपात्रम्	चुना ठेंवण्याचे पात्र, चुनाळे.
३९)	चूना (म/का)	चूर्णम्	चुना. विड्याच्या पानाला लावण्याचा चुना. (बांधकामासाठी वापरण्याचा चुना नव्हे.)
४०)	चोवा (हि)	अगरुसारः	अगरु चंदनाचा अर्क.
४१)	छगल (फा)	चर्मभृंगारः	पाण्यासाठी वापरण्याची चामड्याची झारी.
४२)	जनावरे (फा)	पक्षिणः	विविध तऱ्हेचे पक्षी.
४३)	जमखाना (फा)	सूत्रासनम्	सुती आसन, कापडाचे आसन.
४४)	जवादी (फा)	मार्जारमदः	जवादी नावाच्या मांजरापासून मिळ-णारे कस्तुरी सारखे सुगंधी द्रव्य जवाद

दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
४५) जहमति (फा)	व्यथा	वेदना, दुःख
४६) जाफरा (फा)	केसरम्	केशर.
४७) डेरा (हि)	दूष्या	गोल आकाराचा तंबू.
४८) डोल (हि)	जलहरः	पाणी आणण्याचे भांडे. पोहरा
४९) तक्या (फा)	मृदुलासनम्	मऊ आसन.
५०) तक्या (फा)	पृष्ठोपधानम्	पाठ टेकायची उशी
५१) तनाव (हि)	तनिका	तंबू ताणायच्या दोऱ्या.
५२) तबक (फा)	उपहारपात्रकम्	खाद्यपेयादि वस्तु नेण्याचे पसरट पात्र, तबक.
५३) तबीब (अ)	वैद्य	वैद्य, डॉक्टर, रोगचिकीत्सक
५४) तमाखू (म)	धूमपत्रकम्	तंबाखू, धूम्रपानासाठी उपयुक्त असे पान.
५५) तर्तीब (फा)	उपचार	उपचार, रोगोपचार
५६) तरमेवा (फा)	फलजातम्	फळफळावळ
५७) तांबूलदान (संफा)	करंडकः	विडे ठेवण्याचे पात्र
५८) तिवाशी (म)	चित्रासनम्	रंगीबेरंगी आसन, सतरंजी
५९) दवा (फा)	चिकित्सा	रोगपरीक्षा.
६०) दवादवी (फा)	पाकपरीकर्मी	वाढपी, स्वयंपाकाच्या कामातील एक नोकर
६१) दस्ता (फा)	पर्णवेष्टनम्	विड्याची पाने गुंडाळून ठेवण्याचा फडका किंवा डबा.
६२) दस्तेकरी (फाम)	पर्णवाहः	विड्याच्या पानाचे साहित्य नेणारा सेवक.
६३) दारु (फा)	औषधम्	औषध
६४) नौगजी (फा)	राजमण्डपः	स्वारी शिकारीवर असलेल्या राजा- साठी उभारलेला मंडप
६५) न्याहली (हि)	कशिपुः	गादी.
६६) पखाल (हि)	पशुभस्त्रा	पाणी भरून नेण्याची चामड्याची पिशवी
६७) पखाली (हिम)	जलवाहकः	पखालीतून पाणी आणणारा नोकर.
६८) पटी (हि)	तांबूल	विडा, पानपट्टी.

दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
६९) परदा (फा)	जवनिका	पडदा.
७०) प्याला (फा)	चषकः	पेय पिण्याचे पात्र, पेला, चषक.
७१) पेश्खाना (फा)	प्रस्थानमण्डपः	प्रस्थान, कूच करण्यासाठी उभारलेला मंडप.
७२) पेश्परदा (फा)	दूष्यामुखम्	डेऱ्याचा पुढचा भाग
७३) फराश (फा)	आस्तरणकम्	जाजमे, सतरंज्या, बिछायती इत्यादी अंथरण्याचे सामान.
७४) फरासखाना (फा)	आस्तरणागारम्	राहुटचा, शामियाने, जाजमे, खुर्च्या वगैरे सामान ठेवण्याची जागा.
७५) फराश्खाना-हवालदार (फा)	आस्तरणाधिकारी	फरासखान्यावरील अधिकारी
७६) फौत (फा)	निधनम्	मरण, मृत्यू.
७७) बाजू (फा)	पार्श्वासनम्	नजिकचे आसन.
७८) बाड (म)	काण्डपटम्	चिकाचा पडदा.
७९) बाड्स (म)	स्तम्भपीठम्	तंबूच्या खांबाखालती देण्याचा ठेपसा खांबाच्या तळाशी दिलेला आधार
८०) बालिस्त (फा)	उपबर्हणम्	कोपर इ. टेकायला घेण्याची उशी.
८१) बावी (का/म)	दीर्घिका	विहीर.
८२) बाशा (फा)	मृत्यू	मरणकाल, शेवटची घटका.
८३) भंग (हि)	कलिजकम्	भांग नावाचे मादक द्रव्य
८४) मर्दबान् (मर्तबान) (फा)	काचपात्रम्	चिनीमातीचे भांडे, बरणी
८५) मशक (फा)	मेषभस्त्रिका	मेंढ्याच्या कातड्याची पखाल.
८६) मुद्बख्खाना (फा)	पाकालयम्	स्वयंपाकघर.
८७) मुद्बखी (फा)	पाककारः	स्वयंपाक करणारा नोकर, आचारी.
८८) मुश्क (फा)	कस्तूरि	कस्तुरी, सुगंधी द्रव्य.
८९) मेख (फा)	शंकुः	ताणाच्या दोऱ्या बांधण्यासाठी जमिनीत ठोकलेली लोखंडी मेख.
९०) मेखस (फा)	शंकुरोपणी	मेख ठोकण्याचा हातोडा.

दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
९१) मेवा (फा)	खाद्यवस्तूनि	खाद्यवस्तू.
९२) मोगरेल (म)	मल्लीतैलम्	मोगरीच्या फुलाच्या वासाचे तेल.
९३) मोघल (फा)	पार्ष्णिकम्	डेऱ्याचा मागील भाग.
९४) मोरबा (फा)	अवलेह्य	मुरांबा, चाटून खाण्याचा पदार्थ.
९५) रसायनमहाल (संफा) (दवाखाना) (फा)	रसायनगृहम् (औषधचयस्थानम्)	दवाखाना, औषधालय.
९६) रसायनमहाल-हवालदार (संफा)	रसायनी	दवाखान्यातील सेवक.
९७) रसोयी (हि)	रसवती [सिद्धांन्नम्]	स्वयंपाकघर (शिजवून तयार केलेले अन्न)
९८) राहुटी (हि)	पटकुटी	कापडाची छोटी झोपडी. एक दोन माणसे रहातील एवढा तंबू.
९९) लगड (म)	मंकणिका	पाण्याच्या कळशा वाहून नेणाऱ्या बैलाच्या पाठीवरील लोखंडी किंवा लाकडी चौकट. माकण
१००) लादणा (हि)	भारारोपः	वजन चढविणे, लादणे
१०१) लोड (हि)	उपधानम्	जाड उशी.
१०२) लंगर (फा)	मुख्यतनिका	तंबू ताणण्याची मुख्य दोरी, दोरखंड.
१०३) शरबत (फा)	सुधा	सरबत, गोड पेय
१०४) शर्बत्खाना (फा)	सुधास्थानम्	विविध पेये तयार करण्याचे स्थान
१०५) शर्बत्खाना-हवालदार (फा)	सुधाकारः	शर्बत्खान्यावरील अधिकारी.
१०६) शराब्खाना (फा)	पर्णागारम् [सुरागारम्]	मद्यगृह. मद्यपान करण्याची जागा
१०७) शराबदार (फा)	पर्णदः [सुरादाता]	मद्य देणारा सेवक
१०८) शामीना (फा)	वितानकम्	विस्तीर्ण तंबू, शामियाना
१०९) शिकार (फा)	मृगया	प्राण्यांना मारण्याची एक क्रीडा. शिकार.
११०) शिकारी (फाम)	मृगयुः	शिकार करणारा माणूस. शिकारी.

	दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
१११)	शिकारखाना (फा)	पक्षिशाला	पक्षी ठेवण्याची जागा
११२)	शेर (फा)	व्याघ्रः	वाघ
११३)	सका (फा)	जलदः	पाणी देणारा सेवक
११४)	सलिता (?)	भारवेष्टः	बोज्याला बांधायची दोरी.
११५)	सायवान् (फा)	अश्वमण्डपः	घोडयांसाठी उभारलेला मांडव.
११६)	सिराचा (फा)	प्रतिसीरा	कनाथ, ऊन अडविणारा पडदा.
११७)	सिसा (फा)	कुपी	बाटली, काचेची कुपी
११८)	सीसा (फा)	रोगः	रोग, आजारपण
११९)	सुजनी (हि)	पुष्पितासनम्	फुलाफुलांची नक्षी असलेले आसन.
१२०)	हौद (फा)	तटाक	पाण्याचे टाके.
१२१)	हौदखाना (फा)	निपानम्	जलाशय, पाण्याचा साठा असलेली जागा.
१२२)	हंसनाक (संम)	पक्षिरक्षी	शिकारखान्यातील पक्षांचे रक्षण करणारा सेवक.

४-शास्त्रवर्ग.

	दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
१)	अराबा (फा)	यन्त्रव्यूहः	१] तोफांची माऱ्यासाठी केलेली विशिष्ट रचना २] तोफा वाहून नेण्याचा गाडा.
२)	इटा (म)	प्रासः	भाल्यासारखे एक हत्यार
३)	अंतरा (हिं)	अंगुल्याधारः	तलवारीच्या मुठीचा बोटे ठेवण्याचा मधला भाग.
४)	कटार (हि)	कटारिका	समोरील माणसाला भोसकण्याचे, २-२॥ फूट लांब पात्याचे, निमूळतया आकाराचे धारदार शस्त्र

दख्खनीयावनी	अर्थ	संस्कृत
५) कत्ती (हि/का)	करवालिका	किंचित वाकड्या आकाराचे अरुंद पाते असलेली तलवार
६) कमान (फा)	शाङ्‌र्ग:	शिंगापासून केलेले धनुष्य
७) करडापरज (हि)	मुष्टि:	तलवारीची संपूर्ण मूठ
८) कसणी (हि)	रसनम्	एक प्रकारचे चिलखत
९) कातरी (हि)	कर्तरिका	कात्री. एक हत्यार
१०) कुस्ती (फा)	नियुद्धम्	कुस्ती. शस्त्राशिवाय युद्ध
११) खजीना (फा)	शस्त्रालम्ब:	कमरपट्टयाला शस्त्र लटकवतात ती जागा. शस्त्र अडकवायचा हूक
१२) खंजीर (फा)	कौक्षेयक:	वाकड्या पात्याची छोटी तलवार, खंजीर
१३) गादी (हि)	त्सरो: कशिपु:	तलवारीच्या मुठीला आतून लावलेली गादी. यामुळे तलवार हातात धरून बोटावर घट्टे पडत नाहीत.
१४) गांज्या (फा)	त्सरूशिखा	तलवारीच्या मुठीच्या मागे असलेले वाकडे, लांब शोभेचे टोक.
१५) गुप्ती (म)	गुप्तशस्त्रम्	पोकळ काठी, पोकळ कुबडी यात लपविलेली तलवार. बाहेरून बघणाऱ्याला ती काठी किंवा कुबडीच वाटते.
१६) गुर्गुज (फा)	गदा	रवीसारखे धारदार आरे असलेले, प्रहार करण्याचे हत्यार. क्वचित याच्या टोकाला मध्यभागी धारदार टोकदार शूळ असतो. लांबी २-२॥ फूट
१७) गुर्दा (फा)	वज्रम्	टोकाला गोळे असलेले गदेसारखे शस्त्र
१८) गोलंदाज (फा)	यन्त्रवेधक:	नेम धरून तोफेचे गोळे सोडणारा
१९) गोसा (फा)	धनुष्कोटि:	धनुष्याची आकड्यासारखी टोके. या टोकात प्रत्यंचा अडकवितात.
२०) घुगी (फा)	शिरस्त्राणम्	डोक्यावर घालण्याचे एक कवच
२१) चिल्ला (फा)	मौर्वी	धनुष्याची दोरी, प्रत्यंचा. ही दोरी

	दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
			प्राण्याच्या आतड्याचे तंतू पिळून करीत किंवा रेशमाचे २१ धागे विणून व त्यावरून हरिणाची किंवा गायीची चरबी लावून तयार करीत.
२२)	चेहल्खत (तु)	तनुत्राणम्	चिलखत. शरीरावर धारण करण्याचे कवच.
२३)	छुरी (हि)	छुरि:	सुरी, एक शस्त्र
२४)	जबरजंग (फा)	लघुयन्त्रम्	लहान तोफ
२५)	जमदाड (हि)	यमदंष्ट्र	भोसकण्याचे एक छोटे पण भयानक हत्यार. या हत्याराच्या तावडीत सापडलेला माणूस यमाच्या दाढेत गेल्यासारखा असतो.
२६)	जानुबन्ध (सं)	जानुबन्ध:	गुडघ्यावर बांधायचे संरक्षक कवच
२७)	जिरात्खाना (फा)	शस्त्रागारम्	शस्त्रे ठेवण्याची जागा. शस्त्रकोठी.
२८)	जिरात्खाना-हवालदार (फा)	शस्त्राधिकारी	हत्यार कोठीवरील अधिकारी
२९)	जिरे (फा)	दंशनम्	साखळीचे चिलखत
३०)	जेठी (म)	मल्ल:	मल्ल
३१)	जंबूरा (फा)	सतघ्निका	एक छोटी तोफ. हिच्यातून गोळे सुटताना गांधीलमाशीच्या गुणगुणण्यासारखे आवाज येतात. [झंबूर=गांधीलमाशी] हिचा मारा मधमाशीच्या दंशासारखा तिखट असतो.
३२)	टोप (फा)	शीर्षण्यम्	डोक्यावर घालण्याचे एक कवच. नाकाचे संरक्षण करण्याचीही यात सोय असते.
३३)	ढाल (सं)	खेटकम्	शत्रूने केलेला तलवारीचा वार झेलण्याचे साधन. ढाल. ही ढाल कासवाची

दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
		पाठ, गेंडा, सुसर यांचे कातडे किंवा धातूची केलेली असे. क्वचित लाकडाची करून वर चामडे लावीत.
३४) तर्कश (फा)	तूणीरः	बाण ठेवण्याचा भाता. हा तोंडाशी रुंद व बुडाशी निमुळत्या आकाराचा असे. हा भाता पोकळ बांबू किंवा लाकडाचा करीत. त्यावर रंगीत मखमली कापड शोभेसाठी लावीत. पाठीला किंवा कमरेला अडकविण्यासाठी भात्याला पट्टा असे.
३५) तहनाल (फा)	फलकस्य अग्र्यापिधानकम्	तलवारीच्या म्यानाच्या टोकाला लावलेले धातूचे टोपण
३६) तालिम (अ)	बलशिक्षा	बलसंवर्धनासाठी घेण्याचा व्यायाम.
३७) तालिमखाना (अ)	मल्लशाला	व्यायामशाळा
३८) तीर (फा)	सायकः	बाण
३९) दस्तनी (फा)	मुष्टिरज्जुः	तलवारीच्या मुठीची दोरी.
४०) दस्ताना (फा)	गोधाचर्म	घोरपडीच्या कातडचाचा हातमोजा. हा मोजा धनुर्धर डाव्या हातात घालीत त्यामुळे बाण सोडल्यानंतर थरथर–णाऱ्या दोरीने घासून हाताला क्षते पडत नसत.
४१) दस्तावेज (फा)	ग्राहः	चिमटा
४२) दारु (फा)	अग्निचूर्णकम्	बंदुकीची दारु. सोरा, गंधक, कोळसा यांचे स्फोटक चूर्ण
४३) दुदुमा (हि)	निस्त्रिंश	तलवारीचा एक प्रकार
४४) धणू (म)	धनुः	मोठे धनुष्य
४५) निमचा (फा)	कृपाणः	सरळ पात्याची आखुड तलवार
४६) निविशिंदा (फा)	शस्त्रलेखः	शस्त्रागारातील कारकून.
४७) पट्टा (म)	पट्टीशः	तलवारीसारखे लांब पाते असलेले

दख्खनीयावनी		संस्कृत	अर्थ
			शस्त्र. याची मूठ धातूची असून पोकळ असते. त्यात हात घालून हे शस्त्र पकडतात.
४८)	पट्टी (म)	रदबन्धनी	दातांचे संरक्षण करणारे कवच
४९)	पडदळे (म)	कटिचर्म	शस्त्र अडकविण्यासाठी कमरेला बांधण्याचा चामडयाचा पट्टा
५०)	पत्रे (म)	उरच्छदः	छातीवर घालण्याचे कवच.
५१)	परज (हि)	त्सरुः	तलवारीची मूठ, थरू
५२)	पंजा (हि)	अंगुलित्राणम्	धनुष्याच्या दोरीचे बोटांवर घट्टे पडू नयेत म्हणून घालण्याचा कातडी हातमोजा. हा मोजा दोरी ओढ-ण्याच्या उजव्या हातावर घालीत.
५३)	फरशी (फा)	परशुः	परशु. कुऱ्हाडीसारखे हत्यार.
५४)	फिरंग (फा)	असिः	युरोपखंडातील तलवार.
५५)	फुल्या (म)	चन्द्रकाः	ढालीवर शोभेसाठी मारलेल्या सोन्याचांदीच्या फुल्या
५६)	बख्तर (फा)	वर्म	माशांच्या खवल्यांचे चिलखत
५७)	बंदुख (फा)	नलियन्त्रम्	बंदुक
५८)	बरखन्दाज (फा)	नालीकः	बंदुकीने लढणारा सैनिक, बंदुक उडविणारा
५९)	बागजस्त (फा)	सिंहावलोकः	शस्त्रविद्येतील आपल्या कौशल्याचे अवलोकन करून पहाणे. स्वतःच स्वतःची परीक्षा घेणे.
६०)	बागदार (फा)	इळी	वाकडया पात्याची तलवार विळी, मोरळी प्रमाणे आकार असलेली तलवार.
६१)	बाण (हि)	मण्डलाग्रकम	तलवारीचा एक प्रकार
६२)	बाण (हि)	अग्निनलिका	उलका नावाचे अस्त्र, रॉकेट. एका पोकळ नळीत दारु भरून ती पेटवीत

	दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
			त्यामुळे ती नळी वेगाने उडून जात असे.
६३)	बिचु (हि)	वृश्चिक:	बिचवा. विंचवाच्या नांगीसारखे वाकड्या पात्याचे धारदार लहान हत्यार
६४)	बिनी (फा)	घोणात्राणम्	नाकाचे संरक्षण करणारे कवच. हे डोक्यावर घालण्याच्या टोपास लावीत
६५)	बर्ची (फा)	शक्ति:	७-८ फूट लांब लोखंडी अखंड भाला. याचे टोक तीक्ष्ण असते. मुक्कामावर असताना बर्ची जमिनीत रोवून तिला घोडा बांधीत
६६)	भांडे (म)	महायंत्रम्	प्रचंड तोफ.
६७)	भाला (म)	भल्ल:	७-८ फूट लांबीच्या लाकडी गजाला टोकदार टोपण लावून केलेले अस्त्र. भाला
६८)	मवनाल (फा)	फलकमेखला	तलवारीच्या म्यानाची साखळी किंवा दोरी. ही साखळी कमरपट्ट्याला अडकवीत. (पडदळ व खजीना हे शब्द पहा)
६९)	म्यान (फा)	फलकम्	तलवारीचा कोश
७०)	मुसुमा (फा)	त्सरुवेष्टनी	तलवारीच्या मुठीवर गुंडाळलेली दोरी. यामुळे मुठीवर बोटांची पकड घट्ट बसून प्रहार करताना तलवार हातातून निसटत नसे. महेश्वर याला डाली असा पर्याय देतो.
७१)	मेलकार (फा)	शस्त्रविद्याया: परिशिक्षक:	शस्त्रविद्या शिकविणारा शिक्षक.
७२)	मेला (फा)	शस्त्रशिक्षणम्	शस्त्रविद्येचे शिक्षण
७३)	सल (फा)	मेखलाबन्ध:	कमरेला पट्टा बांधणे.
७४)	सैफ (फा)	खड्ग:	सरळ, लांब तलवार

	दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
७५)	सोटा (म)	मुद्‌गर:	लोखंडाचा जड सोटा. एक हत्यार
७६)	शिल्ले (फा)	कवचम्	चिलखत
७७)	हत्यार (हि)	आयुधम्	हत्यार, शस्त्र
७८)	हवालगिर: (फा)	शस्त्रागाराधीन:	शस्त्रागाराचा नोकर.
७९)	हुका (फा)	उल्का	दारुने भरलेले भांडे. आधुनिक काळातील हातबाँब सारखा त्याचा उपयोग करीत. विशेषत: किल्ल्याला वेढा घालणाऱ्या सैनिकांवर याचा उपयोग करीत.
८०)	हुदा (फा)	शस्त्रावरणम्	हत्यारे ठेवण्याची पेटी.

५ – चतुरंगवर्ग

	दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
१)	अनीन (अ)	कण्ठरज्जु:	घोड्याच्या कंठातील दोरी, लगाम.
२)	अब्रश (फा)	व्याघ्रवर्ण:	वाघासारखा रंग असलेला घोडा
३)	अबलख (अ)	कर्बूर:	काळ्या पांढऱ्या रंगाचा घोडा
४)	अयाल (फा)	सटा	घोड्याच्या मानेवरील केस, आयाळ
५)	अरब्बी (अ)	पारसीक:	अरबी घोडा
६)	आधवडी (म)	पशुचर्म	पशूचे कातडे.
७)	आलंखाना (फा)	वाद्यशाला	विविध वाद्ये ठेवण्याची जागा.
८)	इतमाम (अ)	मर्दनम्	घोड्याच्या शरीराचे मर्दन
९)	इराखी (अ)	यावन:	इराकी जातीचा घोडा
१०)	एडी (हि)	रेचितम्	अश्वगतीचा एक प्रकार. टाच मारून घोड्याला पळविणे
११)	अंदु (सं)	अन्दु:	हत्तीच्या पायात घालण्याचा एक दागिना किंवा बंधन.

	दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
१२)	अंवरी (सं)	मेघवर्णक:	ढगासारखा सावळ्या रंगाचा घोडा
१३)	अंत्रझूली (हि)	परिस्तोम:	हत्तीच्या पाठीवर घालण्याची रंगीबेरंगी झूल
१४)	कच्छी (हि)	जवन:	काठेवाडी घोडा
१५)	कपोयी (हि)	मलमार्जिनी	हत्ती, घोडा यांची विष्ठा काढण्याचे खोरे.
१६)	कर्णा (म)	कम्बु:	कर्णा नावाचे वाद्य.
१७)	करडा (म)	पाटल:	लाल रंगाचा घोडा
१८)	काजा (फा)	मुखाकर्ष:	घोड्याच्या तोंडाला बांधलेली दोरी. ती हातात धरून त्याला ओढून नेतात.
१९)	कावा (अ)	भ्रमण	अश्वगतीचा एक प्रकार.
२०)	काबाडी (म)	तृणवाहक:	हत्ती, घोडे यांच्यासाठी गवत वाहून नेणारा सेवक.
२१)	काहडणी (म)	आकर्षणी	ओढण्याची दोरी, काढणी.
२२)	किमसान (फा)	वेगसारचर्म	खेचराचे कातडे.
२३)	किलावा (फा)	कक्ष्या	मध्यबंधनोपयोगी दोरी. खोगीर बांधण्यासाठी घोड्याच्या पोटाखालून घेण्याची चामड्याची वादी.
२४)	कुमैत (अ)	श्यामल:	आयाळ व शेपटी काळी व अंग लालसर असलेला घोडा
२५)	कोतवाल (फा)	पुरस्तुरग:	आघाडीवरील घोडा
२६)	कोरडा (म)	ताडनी	घोड्याला मारण्याचे एक साधन. कोरडा.
२७)	कंडा (हि)	कंठभूषा	घोड्याचा कंठालंकार
२८)	खरारा (म)	अंगघर्षण:	घोड्याचे अंग घासण्याचे साधन
२९)	खांकर (हि)	झर्झरम्	झांगड नावाचे वाद्य, झांज.
३०)	खालनूगारा (फा)	अश्ववाद्यम्	एक वाद्य. घोड्याच्या पाठीवरून वाजविण्याचे वाद्य.

	दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
३१)	खासदार (फा)	अश्वधर:	सरकारी घोडा वापरणारा सैनिक.
३२)	खोगीर (फा)	पल्याणम्	घोडयाच्या पाठीवर बसण्यासाठी ठेवलेले विशिष्ट आसन.
३३)	गडखोल (म फा)	निगाल	घोडयाच्या गळयातील घंटा इ. बांधण्याची दोरी.
३४)	गाडेकरी (म)	गर्जाकिकर:	हत्तीचा नोकर.
३५)	गाडा (म)	शकट	मोठी गाडी.
३६)	गाशा (अ)	उपरिच्छद:	घोडयाच्या अंगावरील चिलखतावरून घालण्याचे मऊ कापड.
३७)	गोफ (म)	गुम्फितरज्जु:	गुंफलेली दोरी, गोफ.
३८)	चमेटी (हि)	पादपाशिका	हत्तीच्या पायाला बांधायची दोरी.
३९)	चवरडोल (हि)	गजमण्डप:	हत्तीसाठी उभारलेला मांडव.
४०)	चाबुक (फा)	कशा	घोडयाला मारण्याचे एक साधन. चाबुक
४१)	चाबुकस्वार (फा)	अश्वशिक्षक:	घोडयाला शिक्षण देणारा शिक्षक.
४२)	चोटिया (हि)	वेण्य:	घोडयाच्या आयाळीच्या शोभेसाठी घातलेल्या वेण्या.
४३)	चंग (फा)	किंकिणी	घोडयाच्या गळयातील घुंगुर
४४)	छावा (हि)	कलभ:	हत्तीचे पिलू.
४५)	छात्रक (हि)	प्लुतम्	अश्वगतीचा एक प्रकार. घोडयाचे उडया मारीत धावणे.
४६)	जरदा (फा)	पिंगल:	पिंगट, पिवळसर रंगाचा घोडा.
४७)	जलाजल (हि?)	पुर: किंकिणिका	घोडयाच्या गळयातील घुंगरांचा गुच्छ. घोडयाचा एक अलंकार
४८)	जहरी (अ)	बाल्हीक:	बाल्हीक [पंजाब] देशातील घोडा.
४९)	जीन (फा)	तुरगासनम्	घोडयाच्या पाठीवर बसण्यासाठी ठेवलेले विशिष्ट आसन.
५०)	जेरबंद (फा)	नम्रबन्धनम्	घोडयाच्या नाकाजवळील पट्टयापासून खोगीराच्या पट्टयाला जोडलेला पट्टा. या पट्टयामुळे मागील पायांवर उभे रहाण्याच्या घोडयाच्या नाठाळपणाला प्रतिबंध होतो.

	दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
५१)	झूलि (हि)	कुथा	हत्तीच्या पाठीवर घालण्याची साधी झूल
५२)	टांकण (सं)	पर्वतीय:	हिमालयाच्या डोंगराळ प्रदेशातील टांकणदेशातील घोडा.
५३)	टुमची (फा)	प्रतोद:	चाबुक, पराणी.
५४)	डफडे (म)	मड्डकम्	एक प्रकारचे वाद्य, डफ
५५)	डमरू (सं)	हुडुक्	डमरू नावाचे वाद्य.
५६)	ढोल (फा)	भेरी	वाद्यविशेष. ढोल.
५७)	तट्टू (म)	स्थौरी	१] घोडयाचे पिलू, तट्टू २] भारवाहक घोडा.
५८)	तबल (फा)	ढक्का	एक प्रकारचे वाद्य.
५९)	तरकमान (फा)	खलीनरश्मि:	लगामदोरी.
६०)	तरट (म)	महाकशा	मोठा चाबुक
६१)	ताजा (फा)	अश्वमुखकवचम्	घोडयांच्या तोंडाचे संरक्षक कवच.
६२)	ताजी (अ)	मद्रज:	मद्र [सिंध] देशातील घोडा. सैंधव घोडा
६३)	तुतारा (म)	आनद्ध	एक वाद्य विशेष
६४)	तुरकी (तु)	वल्गन:	तुर्की जातीचा घोडा.
६५)	तुरकीचाली (तुम)	धौरितम्	अश्वगतीचा एक प्रकार.
६६)	तेजी (फा)	तेजस्वी	चलाख घोडा.
६७)	तोबरा (फा)	कवलपात्रम्	घोडयाच्या तोंडाला बांधायची खाद्याची पिशवी.
६८)	तोरड (म)	वीरकंकणम्	सैन्यातील एक शूरत्वदर्शक पदवी.
६९)	तंग (फा)	कश्यबन्ध:	खोगीराच्या खालील घोडयाच्या पोटाला बांधण्याची दोरी.
७०)	तंगकडी (फा म)	कश्यबंधवलयम्	खोगिराच्या पट्टयाचे वलय.
७१)	दमामा (फा)	दुन्दुभि:	एक प्रकारचे वाद्य.
७२)	दवासन (म)	ग्रीवाबन्ध:	गळयात बांधायचे दावे
७३)	दाब (म)	पार्श्व:	घोडयाच्या मागील बाजूचे बंधन.
७४)	दाभोटा (हि)	गुल्फत्राणम्	घोडयाच्या पायाच्या घोटयावर बांधण्याचे कवच.
७५)	दाल (फा)	तान्तविकम्	तंतूंनी विणलेली दोरी.

	दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
७६)	दावण (म)	तुरगासनपक्ष:	घोडयाच्या पाठीवरील आसनाची बाजू
७७)	दस्कला (फा)	चर्मनिगडः	घोडयाच्याच्या पायाला बांधायची चामडयाची दोरी.
७८)	दुडकीचाल (म)	वल्गितम्	अश्वगतीचा एक प्रकार. डचमळत धावणे
७९)	दुमची (फा)	पुच्छबंध:	घोडयाच्या शेपटीखालून जाणारी दोरी.
८०)	नगारा (अ)	आनक:	एक प्रकारचे वाद्य.
८१)	नफेरी (फा)	पणव:	ढोलासारखे एक वाद्य.
८२)	नवार (फा)	मंचगुम्फिनी	माचा, बाज विणायची दोरी.
८३)	नाकंद (?)	किशोरक:	घोडयाचे पिलू.
८४)	नाडा (म)	स्थूलरज्जु:	जाड दोरी
८५)	नाल (अ)	खुरत्राणम्	घोडयाच्या खुराला मारण्याचा संरक्षक नाल.
८६)	नाल (अ)	लोहनिगड:	घोडयाच्या पायाला बांधण्याची लोखंडी बेडी.
८७)	नालबन्ध (अफा)	खुरत्रबन्धक:	घोडयाच्या पायांना नाल मारणारा माणूस
८८)	नालमेख: (अफा)	खुरत्रशंकु:	नाल ठोकण्याचा खिळा.
८९)	नि:शंकधावणे(म)	धारा	अश्वगतीचा एक प्रकार.
९०)	नीला (हि)	कर्क:	पांढऱ्या रंगाचा घोडा.
९१)	नोबती (फा)	गजपालक:	हत्ती पाळणारा, हत्तीवरून लढणारा शिपाई
९२)	पलाण (फा)	उष्ट्रपल्याणम्	उंटाच्या पाठीवरील खोगिर.
९३)	पागा (फा)	मन्दुरा	अश्वशाला.
९४)	पाखर (फा)	अश्वकवचम्	घोडयाच्या अंगावर घालण्याचे संरक्षक कवच.
९५)	पायबंध (फा)	पादबन्ध:	घोडयाच्या मागील पायांना बांधायची दोरी
९६)	पावा (म)	वेणु:	एव वाद्य. पावा, बासरी.
९७)	पाहरी (फा)	यामिकाश्व:	रात्रीच्या गस्तीत काम करणारा घोडा.
९८)	पुस्तंग (फा)	कश्यबन्धवलयस्य वरत्रा	कश्यबंधाच्या [तंगाच्या] कडीची वादी.
९९)	पेशबंद (फा)	पुरोबन्ध:	घोडयाच्या पुढच्या बाजूला बांधलेला बंद.

दख्खनीयावनी		संस्कृत	अर्थ
१००)	पेशलव (फा)	घोणः	घोडयाचे नाक, घोणा.
१०१)	फील (फा)	गजः	हत्ती.
१०२)	फीलखाना (फा)	गजशाला	गजशाला हत्तींचा गोठा.
१०३)	फुंदणा (फा)	गुच्छः	घोडयाच्या मानेवरील शोभेचा गुच्छ.
१०४)	बाका (फा)	काहला	एक प्रकारचे वाद्य.
१०५)	बालेत्तंग (फा)	उत्तराबन्धः	घोडयाच्या शरीराभोवती बांधलेला पट्टा. या पट्टयाचा उपयोग कपडे अडकविण्यास करीत.
१०६)	बिरूद (फा)	चिह्नम्	घोडयावर मारलेली राजमुद्रा
१०७)	बोर (फा)	शोणः	लाल रंगाचा घोडा.
१०८)	भुनास (हि)	आलानम्	हत्तीला बांधण्याचा खांब.
१०९)	भीडन (हि)	तुरगासनपृष्ठम्	घोडयावरील आसनाचा पृष्ठभाग.
११०)	भोवरकडी (हि)	निगालवलयम्	घोडयाच्या गळयातील पट्टयाचे कडे.
१११)	महावत (हि)	निषादी	हत्तीचा सेवक, माहूत.
११२)	मादवान (फा)	वडवा	घोडी.
११३)	मिराखोर (फा)	अश्वरक्षकः	घोडयाची काळजी वहाणारा सेवक.
११४)	मुजीन्नस (फा)	विजातीयः	विजातीय घोडा.
११५)	मुजुमः (फा)	पाशकः	घोडयाच्या पायांना अडकविण्याचा फास
११६)	मुसन्नक (फा)	तुरगासनपक्षस्य अग्रतन्तवः	घोडयाच्या पाठीवरील आसनाच्या कडेला असणाऱ्या शोभेच्या झिळमिळया
११७)	मंछिरा (फा)	दंशवारणम्	गोमाशा, डास, चिलटे इ. हाकलणे.
११८)	रहवाल (फा)	सैन्धवः	सिंधु प्रदेशातील घोडा.
११९)	रिकिब (अ)	आरोहिणी	घोडयाच्या पाठीवर चढताना पाय ठेवण्याचे कडे. रिकिब.
१२०)	रिकेबदार(अफा)	तोत्रधरः	एक अश्वसेवक.
१२१)	रिकिबदाल(अफा)	आरोहिणीचर्म	रिकिबेची वादी.
१२२)	रेशिमदाल (फा)	कौशेयतान्तवम्	रेशमी तंतूची विणलेली दोरी.
१२३)	लगाम (फा)	खलीनकम्	लगाम.
१२४)	लगामपटा(फाहि)	अश्वमुखभूषणम्	लगामाचे शोभिवंत पट्टे.

दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
१२५) लाले (म)	ओष्ठबन्धनम्	घोडयाच्या ओठांवरील बंधन, लाळे.
१२६) लंगर (फा)	निगड:	हत्तीला जखडण्याची साखळी.
१२७) वहिलवान (हि)	सारथि:	रथ हाकणारा.
१२८) वहिली (हि)	प्रवहणम्	गाडीचा एक प्रकार.
१२९) वहिलीमहाल (हिफा)	रथशाला	रथ, गाड्या ठेवायची जागा.
१३०) वाजंत्रे (म)	वाद्ययंत्राणि	वाजंत्री.
१३१) शाहतोर (फा)	जाङ्घिक:	जासूद.
१३२) शिकारबंद (फा)	कुक्षिरज्जु:	खोगिराच्या बाजूचे शोभिवंत पट्टे.
१३३) शिंग (म)	गोमुखम्	एक प्रकारचे वाद्य.
१३४) शुतुर (फा)	उष्ट्र	उंट.
१३५) शुतुरखाना (फा)	उष्ट्रशाला	उंटशाला, उंटांचा गोठा.
१३६) सडका (हि?)	अश्वचामरम्	घोड्याची चवरी.
१३७) सनीन (फा)	अश्वशृंगम्	वाद्यविशेष. शस्त्रविशेष
१३८) सनीना (फा)	दन्तकुन्त:	हत्तीच्या दाताला शोभेसाठी लावण्याचे टोपण
१३९) समेळ (म)	डिण्डिम:	एक प्रकारचे वाद्य.
१४०) सर्जा (फा)	सिंह:	शूराला द्यावयाची पदवी.
१४१) सर्दाली (फा)	शिरश्चर्म	घोड्याच्या डोक्यावर बांधलेला चामड्याचा पट्टा.
१४२) सरोसार (फा)	प्रोथचर्म	घोड्याच्या नाकावरील चामड्याचा पट्टा.
१४३) साख्ता (फा)	जघनपत्रकम्	घोड्याच्या पार्श्वभागाचे रक्षण करणारे कवच
१४४) सागळ (हि?)	छागचर्म	बोकडाचे कातडे.
१४५) सारवान (फा)	उष्ट्रकिंकर:	उंटाची देखभाल करणारा नोकर.
१४६) सूतीदाल (फा)	सूत्रतान्तवम्	सुती तंतूनी विणलेली दोरी.
१४७) हणा (फा)	तुरगासनशुण्डा	घोड्याच्या आसनाचा पुढचा सोंडेसारखा भाग
१४८) हत्तिणी (म)	करेणु:	हत्तीण.
१४९) हम्रु (फा)	पर्यायी	बदली घोडेस्वार
१५०) हयासा (फा)	ग्रान्थिचर्म	गाठ मारण्याची वादी.

	दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
१५१)	हरडा (म)	मणि:	घोडयाच्या मानेवरील केसात दिसणारे एक शुभचिन्ह. घोडयाच्या गळयातील मणी
१५२)	हिंसणें (म)	हेषा	घोडयाचे खिंकाळणें.
१५३)	हुमा (फा)	अश्वावतंसक:	घोडयाच्या दोन कानांमध्ये लावण्याचा शोभेचा तुरा.
१५४)	हौदा (फा)	गजासनम्	हत्तीवरील आसन.

६ - सामन्तवर्ग.

	दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
१)	आसरा (म)	आश्रय:	संकट समयी दुसऱ्या राजाची घेतलेली मदत आश्रय,
२)	इटेकरी (म)	प्रासिक:	प्रास नावाचे हत्यार बाळगणारा सैनिक.
३)	कूच (फा)	प्रस्थानम्	सैन्याने मोहिमेवर जाण्यास निघणे.
४)	गनीम (अ)	वैरी	शत्रु.
५)	गीर्द (फा)	वेष्टनम्	सर्व बाजूंनी घेरणे.
६)	गोठ (म)	शिबिरम्	सैन्याचा तळ.
७)	गोला (फा)	सेनागुल्मम्	चंपा, रास्ता व त्यांच्यामधे असलेले मुख्य सैन्य या सर्वांना मिळून गोला/घोल म्हणत.
८)	चण्डोल (फा)	अन्वासार:	शत्रूच्या मागून दबा धरून जाणे.
९)	चंपा (फा)	पार्श्व:	आघाडीवर असलेल्या तुकडीच्या-हरोलच्या-मागे मुख्य सैन्य व सेनापती असे. त्यांचे रक्षण करणारी डावी फळी.
१०)	छबीना (फा)	रात्रिरक्षणम्	रात्रीच्या वेळची सैन्यातील गस्त
११)	जखम (फा)	क्षतम्	जखम.
१२)	जमातदार(फा)	समुदायी	टोळीचा नायक.
१३)	जुमलेदार(फा)	पत्तिस्तोमी	पायदळातील एक अधिकारी.

दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
१४) जुमलेदार(फा)	शताधिपः	सैन्यातील एक वरिष्ठ अधिकारी.
१५) तलावा (अ)	पर्यटनम्	टेहेळणी करण्यासाठी फिरणे. सैन्याच्या हालचालीचा एक प्रकार.
१६) तिरंदाज (फा)	धानुष्कः	धनुर्धर सैनिक.
१७) दोस्त (फा)	सुहृद	मदत करणारा राजा. मित्रराजा.
१८) दौड (हि)	धावनम्	धावणे. सैन्याच्या हालचालीचा एक प्रकार.
१९) नामजादी(फा)	अभिक्रमः	जोरदार हल्ला. सैन्याच्या हालचालीचा एक प्रकार
२०) नायिकवाडी (का)	पत्तिनायकः	याचा अर्थ खाली दिला आहे.

नायिकवाडी ही सैन्यातील अधिकाराची एखादी जागा नाही. त्याचा अर्थ स्वतःचे सैन्य बाळगणारा एक छोटा 'राजा.'

काकतीय राजांच्या कारकीर्दीत आंध्र, तेलंगण या प्रांतातील वेलमा, रेड्डी इ. जातींचे मूळ शेतकरी पेशाचे लोक सैन्यात भरती झाले. त्यातील काही पराक्रमी वीरांना जहागिऱ्या मिळाल्या. जहागिरीच्या उत्पन्नातून त्यांनी सैन्य ठेवायचे व राजाला मदत करायची अशी व्यवस्था होती. या व्यवस्थेतून या वेलमा, रेड्डी इ. जातीयांचा एक नवा वर्ग उदय पावला. हा वर्ग स्वतःला नायक म्हणवू लागला. तेराव्या शतकात तेलुगु समाजाचे फार मोठे सैनिकीकरण झाले. त्यावेळी वेलमा लोक आपल्या सैनिकी गुणांनी पुढे आले. पुढे इ. स. १५०० च्या सुमारास बहामनी राज्याची शकले उडाली. विजयनगरचे साम्राज्य, ओरिसाचा गजपती यांची आंध्र तेलंग प्रदेशावर प्रभुत्वासाठी आक्रमणे होऊ लागली. त्याचा परिणाम म्हणून हे नायक अत्यंत प्रबळ बनले. दक्षिणेकडील कुतुबशाही, आदिलशाही, निजामशाही या शाह्यात या नायकांचे प्रस्थ एवढे होते की ते राजाच्या हाताखालचे सरदार असले तरी सिंहासनावर कोणत्या राजपुत्राने वारस म्हणून बसावे याचा अंतिम निर्णय घेण्याची शक्ती या नायकांत होती! कोणता नायक कोणत्या राजाची बाजू घेतो यावर युद्धाचा विजय अवलंबून असे! या नायकांना नायकवाडी नायकवरी असे म्हणत, हे नायक किल्ल्यांचे संरक्षक असत. त्यावरूनच किल्ल्याच्या रक्षकाला नाईक म्हणू लागले.

२१) पन्द (फा)	दण्डः	खंडणी. राजनीतीतील चतुर्विध उपायांपैकी तिसरा उपाय.
२२) प्यादा (फा)	पत्तिः	पायदळ.

दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
२३) पंचहजारी (फा)	चमूपाल:	पाच हजार सैनिकांवरील अधिकारी
२४) फितवा (अ)	भेद:	फितुरी; फाटाफूट, शत्रूपक्षातील लोक फोडून आपल्या पक्षात आणणे.
२५) फौज (फा)	व्यूह:	सैन्याची युद्धासाठी केलेली विशिष्ठ रचना.
२६) बर्चीवाल: (फा)	शाक्तिक:	बर्ची धारण करणारा सैनिक.
२७) बारगीर (फा)	अश्ववार:	सरकारी घोडा वापरणारा सैनिक.
२८) बिगाड (हि)	विग्रह:	युद्ध, वैमनस्य, दोन राजांच्या राजनैतिक संबंधात बिघाड येणे.
२९) भालेकरी (म)	कौन्तिक:	भाला धारण करणारा सैनिक.
३०) मुकाम (फा)	अवस्थानम्	वसती. सैन्याने हालचाली थांबवून वस्ती करणे.
३१) रास्ता (हि)	पार्श्व:	आघाडीवर असलेल्या तुकडीच्या–हरोलच्या–मागे मुख्य सैन्य व सेनापती असे. त्यांचे रक्षण करणाऱ्या सैनिकांची उजवीकडील फळी.
३२) लडायी (हि)	युद्ध	युद्ध, लढाई, संग्राम.
३३) लश्कर (फा)	सैन्यम्	सैन्य.
३४) वजीर (फा)	सामन्त	लश्करातील वरिष्ठ अधिकारी, स्वतंत्र नसलेला, छोटा, अधीन "राजा"
३५) वशिहत् (अ)	सान्त्वनम्	सौम्य उपायांचा अवलंब करणे.
३६) शबा (फा)	सौप्तिक:	झोपलेल्या शत्रूवर रात्री हल्ला चढविणे.
३७) शिकस्त (फा)	पराभव:	लढाईतील पराजय.
३८) शिपायी (फा)	योध:	लढणारा माणूस, योद्धा.
३९) शिलेदार (फा)	स्वतुरगी	स्वत:चा घोडा असणारा सैनिक.
४०) स्वारी (फा)	स्वैरगति:	स्वारी. सैन्याच्या हालचालीचा एक प्रकार.
४१) सरनोबत (फा)	सेनानी	सेनापती.
४२) सरनोबत (फा)	दलवायी [दलवाही]	पायदळातील प्रमुख अधिकारी. पायदळाचा सेनापती.
४३) सल्ला (फा)	सन्धि:	शत्रूशी मित्रत्वाचे नाते जोडणे. तह करणे.
४४) सुभेदार (फा)	पदात्यध्यक्ष	पायदळातील एक अधिकारी.
४५) हजारी (फा)	साहस्त्रिक	हजार सैनिकांवरील अधिकारी.

	दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
४६)	हरोल (फा)	सेनामुखम्	सैन्याची आघाडी, सैन्याचे तोंड.
४७)	हवालदार (फा)	पत्तिपालः	पायदळातील एक अधिकारी.
४८)	हशम (अ)	पदातिसैन्यम्	पायदळ
४९)	हुयलस्वार(फा)	पुरस्सरः	आघाडीवरील स्वार.
५०)	हूलक (फा)	आवेशः	आवेश, उत्साह.

७ – दुर्गवर्गः

	दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
१)	अगळा (म)	अर्गला	दरवाजाची कडी, अडसर.
२)	अलंग (फा)	परिरक्षा	संरक्षक भिंत.
३)	इटा (म)	इष्टिका	बांधकामासाठी वापरण्याच्या विटा.
४)	इमारति (अ)	शिल्पकार्यम्	बांधकाम, गृहरचनाकार्य.
५)	इमारतिहवालदार (अफा)	शिल्पाधिकारिकः	बांधकामावरील अधिकारी.
६)	इळा (म)	दात्रम्	विळा नावाचे हत्यार
७)	उंबरा (म)	अलिन्दकः	उंबरठा, ओटा.
८)	अंबारखाना (फा)	धान्यकोशः	किल्ल्यावरील धान्यकोठार.
९)	कडा (म)	भृगुः	डोंगराचा कडा.
१०)	कडेलोट (म)	भृगुपातः	डोंगराच्या कड्यावरून दरीत ढकलून देण्याची शिक्षा.
११)	करबत (म)	क्रकचः	करवत नावाचे लाकूड कापण्याचे साधन.
१२)	कारखाना (फा)	संभारगृहम्	किल्ल्यावर असलेले उपयुक्त सामग्रीचे कोठार.
१३)	कारखानीस (फा)	संभारलेखक	सामग्रीच्या कोठाराचा हिशेब लिहीणारा अधिकारी.
१४)	कारखानाहवालदार (फा)	मुद्राधिकारी	सामग्री कोठरावरील अधिकारी. किल्लेदार

	दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
१५)	कारंजे (फा)	जलसूत्रम्	पाण्याचे कारंजे.
१६)	किली (फा)	कुञ्चिका	कुलूप उघडण्याचे साधन.
१७)	किल्ला (अ)	दुर्गः	किल्ला.
१८)	कोट (हि)	प्रकारः	किल्ल्याची भिंत, तट.
१९)	कुदळी (म)	कुद्दालः	जमीन खणण्याचे एक हत्यार, कुदळ.
२०)	कुऱ्हाडी (म)	कुठारः	लाकूड फोडण्याचे एक साधन. कुऱ्हाड.
२१)	कुलूप (अ)	लोहपाशः	कुलूप. [मूळ शब्द कुफल]
२२)	कोयता (म)	छेदकः	लाकूड, झाड इ. तोडण्याचे एक हत्यार कोयता.
२३)	कौल (म)	कर्पराणि	घराच्या छपरावर शाकारण्याच्या भाज–लेल्या मातीच्या खापऱ्या. नळे, कौले.
२४)	खानजादेवाडा(फाम)	कुमारसदनम्	राजपुत्राचे निवासस्थान, दासीपुत्राचे निवासस्थान
२५)	खासबाग (फा)	क्रीडावनम्	क्रीडेसाठी निर्मिलेली बाग.
२६)	खुर्पे (म)	तृणक्षुरः	खुरटे गवत कापून काढण्याचे हत्यार. खुर्पे.
२७)	खंदक (अ)	परिखा	किल्ल्याच्या तटाबाहेर संरक्षणासाठीं चहूबाजूंनी सोडलेले खोल पाणी.
२८)	खंबीर (म)	चूर्णकर्दमः	बांधकामासाठी वापरण्याचा, घाणीत मळलेला चुना.
२९)	गड (म)	गिरिदुर्गः	डोंगरी किल्ला.
३०)	गडकोन (म)	दन्तकः	डोंगराच्या उतरणीवरून पुढे डोकावणाऱ्या प्रचंड शिळा.
३१)	गडेकरी (म)	पाषाणवाहकः	बांधकामासाठी लागणारे दगड वाहून नेणारा सेवक.
३२)	गल्ला (अ)	धान्यम्	किल्ल्यावर साठवून ठेवलेले धान्य.
३३)	गस्ति (फा)	यामिकः	रात्रीच्या वेळी किल्ल्याच्या संरक्षणासाठी ठेवलेला जागृत पहारा.
३४)	गस्ती (फा)	यामाटनम्	रात्रीच्या वेळी किल्ल्याच्या संरक्षणासाठी सैनिकांचे आतबाहेर फिरणे.

	दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
३५)	गिलावा (फा)	लेप:	भिंतीवर द्यावयाचा चुन्याचा लेप.
३६)	गुसुलखाना (फा)	मन्त्रस्थानम्	गुप्त सल्लामसलत करण्याचे किल्ल्यावरील स्थान.
३७)	गौंडा (हि)	भित्तिशिल्पी	भिंत बांधणारा कारागिर. गवंडी.
३८)	घांटगस्ती (मफा)	घंटायामिक	घाटरस्त्यावरून ठेवलेला पहारा.
३९)	चढणा (म)	आरोहणम्	किल्ल्यावर चढणे.
४०)	चर्या (हि?)	प्राकारफालिका	तटाच्या फळ्या (?)
४१)	चिरे (म)	घटितोपल:	बांधकामासाठी सर्व बाजूंनी तासून घडविलेला दगड.
४२)	चौक (अ)	चतुष्कम्	१] चौसोपी घराच्या मधले अंगण २] चौकोनी तलाव.
४३)	चौकटी (म)	द्वारबंधिका	दरवाजाची चौकट.
४४)	चौत्रा (फा)	वेदिका	चौथरा.
४५)	जकीरा (अ)	संग्रह:	कोठार. सामग्रीचा साठा.
४६)	जीभि (म)	हस्तिनखा	किल्ल्याच्या प्रवेशद्वारापुढे बांधलेली भिंत या भिंतीमुळे शत्रूला आत शिरणे अवघड होत असे.
४७)	जंग्या (हि)	प्रकाररन्ध्राणि	किल्ल्याच्या तटाला तोफांच्या व बंदुकांच्या माऱ्यासाठी ठेवलेली भोके. या भोकांच्या विशिष्ट रचनेमुळे तोफेचा/बंदुकीचा मारा कोन बदलून करता येतो.
४८)	जंजीरा (अ)	द्वीप	जलदुर्ग, पाणकिल्ला.
४९)	झडपा (म)	कपाटम्	दरवाज्यांची झडपे.
५०)	झरा (म)	निर्झर:	किल्ल्याच्या डोंगरावरून वाहणारा झरा.
५१)	टांके (म)	अश्मकूप:	दगडांनी बांधलेले किंवा कातळात खोदलेले किल्ल्यावरील पाण्याचे तळे.
५२)	झरोके (हि)	गवाक्षणि	हवा व उजेड येण्यासाठी भिंतीला ठेवलेली भोके. झरोके.
५३)	तटसरनौबत (मफा)	प्राकारपाल:	किल्ल्यावरील सैन्याचा प्रमुख.

दख्खनीयावनी		संस्कृत	अर्थ
५४)	तारत्खाना (फा)	मलस्थानम्	किल्ल्यावरील संडास, शौचकूप.
५५)	तेषा (फा)	असिद:	एक प्रकारचे शस्त्र.
५६)	दरवाजा (फा)	तोरणम्	किल्ल्याचा मुख्य दरवाजा
५७)	दिवाणवाडा (फाम)	राजमन्दिरम्	राजाचे किल्ल्यावरील घर.
५८)	देव्हडीं (म)	देहली	देवडी.
५९)	धबधबा (म)	उत्स:	किल्ल्याच्या डोंगरावरील पाणलोट, धबधबा
६०)	धमधमा (फा)	प्रतिगुल्म:	तोफा चढविण्याचा उंचवटा.
६१)	पडकोट (म)	प्राकारवलयम्	पडकोट, तटाचे वळण.
६२)	पनाळी (म)	प्रणाल:	पाणी वाहून नेण्याची खोलगट वाट. पन्हळ.
६३)	पहार (म)	फाल:	पहार नांवाचे खणण्याचे हत्यार.
६४)	पागी (फा)	मलहर:	मैला वाहून नेणारा भंगी. (मूळ शब्द=पाकी)
६५)	पायरी (म)	सोपानम्	जिना.
६६)	पावडे (म)	खनित्रकम्	फावडे, खोरे.
६७)	फांजी (हि?)	प्रकारवेदिका	तटाचा पृष्ठभाग.
६८)	बाग (फा)	उपवनम्	बाग, उद्यान
६९)	बालगरेज (फा)	वलीकम्	वळचण, छपराचा पुढे आलेला भाग व भिंत यामधील जागा.
७०)	बालेकिल्ला (फा)	उपत्यका	पहाडी किल्ल्याच्या उंच सपाटीवरील कोट-किल्ला. उंच जागीचा किल्ला.
७१)	बुरुज (अ)	कोट्टगुल्मकम्	किल्ल्याच्या तटाचा एक विशिष्ट भाग. बुरुज
७२)	बेलदार (फा)	पलगंड:	दगड तासणारा कारागिर. पाथरवट
७३)	बंक (फा)	कक्ष्या	ओसरी
७४)	मर्गाबिवी [मग्रबी] (अ)	अश्मयन्त्रम्	दगड फेकून मारण्याचे यंत्र. हे यंत्र अल्ला-उद्दीन खिलजीच्या काळात आल्याने त्याला मग्रबी = 'पश्चिमेकडून आलेले' अशा अर्थी नाव पडले. अमीर खुस्रो लिखित 'अल्ला-उद्दीन विजयभांडार, या फारसी ग्रंथावरून (किंवा मुग्रब दूर जाऊन दिसेनासा होणारा [दगड] यावरून नाव पडले असेल.)

दख्खनीयावनी		संस्कृत	अर्थ
७५)	माची (म)	उपत्यका	सपाट पृष्ठभाग असलेला डोंगराचा फाटा किंवा सोंड. किल्ल्याच्या संरक्षणाच्या दृष्टीने माचीला महत्व होते.
७६)	माडी (म)	उपकारिका	माडी, उपरमाडी.
७७)	मेट (म)	उपरक्षणम्	पहारा, गस्त.
७८)	मेहराब (अ)	कुड्यनीडम्	भिंतीतील कोनाडा.
७९)	मैदान (अ)	प्रशस्तभूः	सपाट मोकळी जागा. मैदान.
८०)	मोर्चा (फा)	उपसर्पणम्	शत्रूच्या जवळ चालून जाणे, शत्रूच्या दिशेने कूच करणे.
८१)	रस्ता (फा)	रथ्या	रस्ता. मार्ग.
८२)	रेवणी (हि)	परिखावलयम	मुख्य दारावरील खंदकापलीकडचा संरक्षक बुरुज
८३)	वेढा (म)	परिधिः	किल्ल्याला दिलेला सैन्याचा वेढा.
८४)	शिडी (म)	निःश्रेणी	शिडी, निशीण.
८५)	सज्जा (म)	चन्द्रशाला	माडीचा हवेत तरंगणारा भाग, सज्जा.
८६)	सदर (अ)	सभा	किल्ल्यावरील राजसभा.
८७)	सामान (फा)	सामग्री	उपयुक्त वस्तू.
८८)	सुरंग (म)	विवरम्	सुरूंग. किल्ल्याच्या तटाला पाडलेले भोक. भुयार.
८९)	सुलतानढवा (फाअ)	साहसाधिरोहः	सर्व सैन्याने शत्रूवर निकराचा हल्ला चढविणे. एलगार. राजपुतांच्या केसरियासारखा हल्ल्याचा प्रकार.
९०)	सुलाख (फा)	वातायनम्	वारा, उजेड येण्यासाठी भिंतीला ठेवलेली खिडकी.
९१)	संगत्रास (फा)	अश्मभेत्ता	बांधकामाचे दगड तासणारा
९२)	हरमहाल (अ)	शुद्धान्तः	राजाच्या बायका रहाण्याचा महाल. अन्तःपुर, राणीवास.
९३)	हवा (अ)	क्रीडास्थानम्	खेळण्याची जागा

८ – लेखनवर्ग.

	दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
१)	अकल (अ)	बुद्धि:	अक्कल, बुद्धिमत्ता, शहाणपणा.
२)	अज्जम (अ)	श्रेष्ठ:	सर्वश्रेष्ठ. एखाद्याच्या नावामागे लावण्याचे उपपद. उदा. अजम ज्योतिबा फुले.
३)	अज (फा)	एतद्	हे, पासून, ... मुळे.
४)	अजब (अ)	अपूर्वम्	आश्चर्यकारक, अपूर्व, अजब.
५)	अजरामऱ्हामत(अ)	स्वयंदत्त:	आपणहून दिलेले, कृपाळू होऊन दिलेले.
६)	अजीज (अ)	आप्त:	नातेवाईक.
७)	अडांख (म)	समाङ्क:	सम संख्या.
८)	अडिशेरी (म)	धान्यभृति:	शिधा. अच्छेर धान्य
९)	अदब (अ)	मर्यादा	वागण्यातील मर्यादा, विनय, नम्रता.
१०)	अफलाद् (अ)	दुहितृसंतती	मुलीची मुलेबाळे.
११)	अमा (अ)	परंतु	पण, परंतु या अर्थी शब्द.
१२)	अर्जदास्त (फा)	विनतिपत्रकम्	विनंती करणारे पत्र.
१३)	अलवता (अ)	अवश्यकम्	अवश्यमेव, निश्चितच, अलबत्
१४)	अवक्कल (?)	संकोच:	संकोच, आकुंचन, आखडणे.
१५)	अवल (अ)	उत्तमम्	प्रथम क्रमांकाचे, उत्तम, अव्वल दर्जाचे.
१६)	अवलाद् (फा)	पुत्रसन्तानम्	मुलगे, पुत्र.
१७)	अवसाफ (फा)	ख्याति:	प्रसिद्धि
१८)	असामी (अ)	पत्रम्	पत्र
१९)	आदत (अ)	स्वभाव:	स्वभाव.
२०)	आफत् (अ)	अनावृष्टि:	संकट. कोरडा दुष्काळ.
२१)	आवर्जा (फा)	प्राप्तलेखनम्	हिशेब वही, जमा लेखन
२२)	इग्रत (?)	अनन्तरम्	या नंतर, नंतर.
२३)	इज्जति (अ)	प्रतिष्ठा	थोरवी, बहुमान.
२४)	इजाफति (फा)	परस्थलादाय:	अन्य ठिकाणाहून येणारे कराचे उत्पन्न.
२५)	इतबार (अ)	विश्वास:	विश्वास, पत.
२६)	इनाम (अ)	वृत्ति:	उपजीविकेसाठी दिलेली देणगी.

दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
२७) इमान (अ)	सत्यभाषणम्	सचोटी, खरेपणा.
२८) इर्साल (अ)	प्रेषितम्	पाठविलेले [पत्र, द्रव्य इ.] पाठवणूक.
२९) इरेब्र (फा)	वक्रलेखनम्	वाकडे तिकडे सरळ ओळीत नसलेले लेखन (मूळ शद्व अरीब = प्रौढ लेखन.)
३०) इल्लीत (अ)	दूषणम्	दूषण, नावे ठेवणे.
३१) इलाज (अ)	यत्नः	उपाय, प्रयत्न, इलाज.
३२) ईंजायी (फा)	क्षुद्रः	कमीपणा, क्षुद्र [ई = हा ही हे या सर्वनामाने दरबारी पत्राचा लेखक स्वतःचा उल्लेख करी]
३३) उजू (अ)	पंचांगक्षालनम्	हात, पाय, तोंड ही पाच अंगे धुणे.
३४) उधार (म)	आयतिकम्	उधार, येणे असलेले, मूल्य न देता पतीवर घेतलेले.
३५) उमर (अ)	आयुः	जीवन, आयुष्य, वय.
३६) उलफा (अ)	अमानम्	शिधा.
३७) एकबाल (फा)	दैवम्	दैव, नशिब.
३८) एकीन (अ)	निष्ठा	निष्ठा.
३९) ऐन (अ)	मूलधनम्	मूळ पैसा, मुद्दल.
४०) ऐवज (फा)	अस्ति	पैसा, धन, द्रव्य.
४१) कजाख (तु)	साहसी	धाडसी, साहसप्रिय मनुष्य.
४२) कतबा (अ)	ऋणपत्रकम्	कर्जाचे कागदपत्र.
४३) कदमपोशी (फा)	पादस्पर्श	श्रेष्ठ माणसाच्या पायाला हात लावून अभिवादन करणे.
४४) कदीम (अ)	पुरातनम्	जुने पुराणे.
४५) कबज (अ)	देयपत्रम्	पोचपावती.
४६) कबाहती (अ)	कलहः	भांडण तंटा.
४७) कबिला (अ)	कुटुम्बम्	बायकामुले, परिवार.
४८) कबूल (अ)	अङ्गीकार	स्वीकार, संगती, मंजुरी.
४९) कर्जगिरिफ्तन(फा)	ऋणपरावृत्तिः	कर्जातून मुक्ती.
५०) कर्जदादन (फा)	ऋणदानम्	कर्ज देणे.
५१) कर्जहसना (फा)	ऋणग्रहणम्	कर्ज घेणे.

दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
५२) करारति (फा)	करद्रव्यम्	कराच्या रूपातील पैसे.
५३) कलम (फा)	प्रसंग	संदर्भ.
५४) कलम (अ)	लेखनी	बोरूची लेखणी
५५) कलमदान (फा)	लेखनपात्रम्	लेखण्या ठेवण्याची पेटी.
५६) कस्त (अ)	क्लेश:	श्रम, त्रास, दु:ख.
५७) कागद (अ)	कागल:	कागद.
५८) काबिज (अ)	स्वाधीनम्	आपल्या ताब्यात आलेले.
५९) किताब (अ)	पुस्तकम्	पुस्तक.
६०) किताबती (अ)	इष्टपत्रम्	पदवी, लेख.
६१) किफायती (फा)	विशेषादाय:	विशेष स्वरूपाची प्राप्ती
६२) किलाफ (अ)	कपटम्	कपट, संशय, वैषम्य.
६३) कुदरत (अ)	सामर्थ्यम्	सामर्थ्य, शक्ती, बळ.
६४) कुबल (अ)	शक्ति:	शक्ति, सामर्थ्य.
६५) कैद (अ)	निग्रह:	बन्दीकरण, पकडून ठेवणे.
६६) कैद (?)	वर्म	चिलखत.
६७) कोराकागद (अ)	आलेखकागल:	लिहीण्यास योग्य असा कोरा कागद.
६८) कोशीस (फा)	पक्षपात:	प्रयत्न, मेहनत [पक्षपात]
६९) कौल (अ)	अभयम्	अभय देणे, आश्वासन.
७०) खतावणी (हि)	टिप्पणम्	खर्च टिपून ठेवण्याची कच्ची वही.
७१) खबर्दार (फा)	अवहित:	सावध, तत्पर, हुशार.
७२) खबर (अ)	वार्ता	बातमी.
७३) खर्च (फा)	व्यय:	खर्च, व्यय.
७४) खर्चवर्ख (फाअ)	व्ययपत्रम्	खर्च लिहीण्याचा कागद, वही.
७५) खावंद (फा)	अधिप:	राजा, स्वामी.
७६) खुदनिस्बति(फाअ)	स्वसंबंध:	स्वत:चे संबंध
७७) खुसूसन (फा)	प्राय:	साधारणतः, सामान्यपणे.
७८) खूब (फा)	सुष्ठु	चांगले, भले.
७९) खैर (अ)	कल्याणम्	भले, चांगले, मंगल.
८०) खैराति (अ)	धर्मादाय	दानधर्म.

	दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
८१)	खोजागिरी (फा)	क्षुद्रदेयम्	क्षुल्लक किंमत.
८२)	खोथीश (फा)	वासना	वासना, इच्छा.
८३)	खोही (फा)	इच्छा	इच्छा, मागणी.
८४)	गणती (म)	गणना	मोजणी.
८५)	गफलत (अ)	विस्मृतम्	विसरलेले, दुर्लक्षित, असावध.
८६)	गलथ (अ)	वाचाटः	बडबडचा, चुकीचा, खोटा.
८७)	गाफील (अ)	प्राकृतः	असावध, निष्काळजी, क्षुद्र.
८८)	गाही (फा)	साक्षी	साक्षिदार. घटना स्वत: पहाणारा
८९)	गिर (फा)	प्रतिनिधिः	प्रतिनिधी. (मूळ शब्द गैर=अन्य)
९०)	गुजरान (फा)	अतिक्रान्तम्	उलटून गेलेले.
९१)	गुजारति (फा)	साक्षिता	उपस्थिती, मध्यस्थी.
९२)	गुम्शुद् (फा)	गुप्तम्	गडप झालेले, गुप्त.
९३)	गुल्ली (अ)	कोलाहलः	हलकल्लोळ, गडबड.
९४)	गुसुल (फा)	स्नानम्	आंघोळ, स्नान.
९५)	गैबति (अ)	देशस्थितिः	देशाची अवस्था. दूर राहून नोकरी
९६)	गैर अदा (अ)	दापितशेष	द्यायचे शिल्लक राहिलेले [हुण्डी इ.] न पटलेले.
९७)	गैरमाकुल (अ)	अनुचितम्	अयोग्य, गैर, काळवेळ न बघता केलेले.
९८)	गोश्माल (फा)	कर्णपीडनम्	कान उपटणे, शिक्षा, कानपिचक्या
९९)	चवर्खी (अ)	चतुरस्त्रम्	कागदाचा चवरखा.
१००)	चाहरुम (फा)	अधमम्	चौथ्या दर्जाचे, क्षुद्र
१०१)	चुगली (फा)	पैशून्यम्	चहाडखोरी, चहाडचा करणे.
१०२)	चुप् (हि)	तूष्णीम्	गप्प, शांत.
१०३)	चंदरोज (फा)	कतिचिद्दिन	काही दिवस.
१०४)	ज्वान (फा)	तरुणः	युवा, तरुण, जवान.
१०५)	जदीद (अ)	नवीनकम्	नवे, नूतन.
१०६)	जबानी (फा)	मुखवचनम्	तोंडी केलेले कथन.
१०७)	जमा (अ)	आयः	मिळालेले प्राप्त झालेले [द्रव्य इ.]

दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
१०८) जमाखर्च (अ)	आयपत्रम्	जमा लिहीण्याचा कागद / वही
१०९) जमान (अ)	प्रतिभू:	जामीन देणारा, हमी देणारा.
११०) जरारा (अ)	एकाकी	एकटा.
१११) जान (फा)	हानि:	हानी, नुकसान, प्राण.
११२) जाब (अ)	प्रत्युतरम्	उत्तर, म्हणणे.
११३) जास्त (अ)	अधिकम्	ज्यास्ती, अधिक, वाढीव.
११४) जिनस (अ)	वस्तु	वस्तु, जिन्नस, प्रकार
११५) जिल्हे (फा)	अर्धभाग:	कागदाचा अर्धा भाग
११६) जिलीद (अ)	लेखबन्ध:	कागदपत्र गुंडाळून ठेवण्याचे चर्म.
११७) जिलीदपुस्त (अफा)	पृष्ठपत्रम्	पृष्ठभागीचे पान, वरचा कागद.
११८) जुज्दान (फा)	संचिका	सुटे कागद ठेवण्याची फाईल.
११९) जुलहाल (अ)	चपल:	चपळ.
१२०) जुलूम (अ)	बलात्कार:	जबरदस्ती, इच्छेविरुद्ध [या ठिकाणी बलात्कार शद्बाचा आधुनिक अर्थ अभिप्रेत नाही.]
१२१) जोडा (फा)	युग्यम्	जोडी, जुळे.
१२२) जंग (फा)	संमर्द:	युद्ध, हातघाई.
१२३) झडती (म)	निर्याति:	झडती.
१२४) झूट (हि)	मिथ्या	खोटे, लटके.
१२५) डीकदानी (फा)	निर्यासपात्रकम्	डिंक, गोंद ठेवण्याचे पात्र.
१२६) तक्सिमा (अ)	विभाग:	वाटणी, हिस्सा, भाग.
१२७) तक्सीर (अ)	अन्याय:	अन्याय, चूक, दोष.
१२८) तदबीर (अ)	प्रयत्न:	प्रयत्न, इलाज, उपाय.
१२९) तपशिल (अ)	विस्तार:	सविस्तर माहिती. विस्तृत निवेदन.
१३०) तफावत (अ)	अन्तरम्	फरक.
१३१) तब्लख (अ)	कागलसूत्रम्	कागदांचे पुडके.
१३२) तमाम (अ)	सकलम्	सर्व, संपूर्ण.
१३३) तमाशा (फा)	कौतुकम्	प्रेक्षणीय, कुतूहलाने पहावे असे.
१३४) तर्दुद (अ)	उपाय:	उपाययोजना, तरतूद.

दख्खनीयावनी		संस्कृत	अर्थ
१३५)	तरकी (अ)	अभिवृद्धिः	वाढ, प्रगती, सुधारणा.
१३६)	तलब (अ)	आकर्षपत्रम	एखाद्या व्यक्तीला जबरदस्तीने सुद्धां घेऊन या असे सांगणारे आज्ञापत्र, पकडवॉरंट.
१३७)	तवाजू (अ)	आदरः	आदर
१३८)	तस्त्रीफ (फा)	देयवस्त्रम्	मानाचे देण्यात येणारे वस्त्र.
१३९)	तस्लिमा (अ)	प्रणामः	वंदन. अभिवादनाचा मुस्लीम प्रकार.
१४०)	तहकूप (अ)	स्थापितम्	थांबविणे, तहकूब करणे, चालढकल
१४१)	तहवेली (फा)	राजव्ययः	राजासाठी होणारा खर्च.
१४२)	ताकिदी (अ)	शिक्षापत्रम्	कडक हुकूम, शिक्षेचा हुकूम.
१४३)	ताजा (फा)	नूतनम्	नवे, ताजे व न कोमेजलेले, अम्लान
१४४)	ताजिम (अ)	अभ्युत्थानम्	आदरापोटी उठून उभे रहाणे.
१४५)	तावा (अ)	आडम्बरः	भपका, गोंगाट, अवडम्बर.
१४६)	तारीफ (अ)	स्तुतिः	प्रशंसा.
१४७)	तालीख (अ)	प्रतिपत्रम्	पत्राची नक्कल, प्रत.
१४८)	ताव (फा)	द्विपर्णी	कागदाची दोन अखंड पानें.
१४९)	ताळा (म)	ऐक्यम्	[जमा-खर्च इ.मधील]एक वाक्यता.मेळ
१५०)	तुमार (अ)	समाहारः	एकत्र आणणे, गोळा करणे.
१५१)	तेरिख (फा)	दिनः	दिवस, मिती.
१५२)	तेरिज (म)	गणितम्	गणित करणे
१५३)	तैवर्क (अ)	वेतनपत्रम्	पगार पत्रक.
१५४)	तोक (अ)	गलपाशः	गळ्यात बांधण्याची दोरी, साखळी.
१५५)	द्यानति (अ)	शुद्धवासना	दानत, निष्कपट वृत्ती
१५६)	दखल (अ)	श्रुतम्	माहीत झाले, कानावर पडले.
१५७)	दगलबाजी (अ)	दुष्टता	विश्वासघात, कपट.
१५८)	दगा (फा)	प्रमादः	चूक, घात.
१५९)	दटावणी (म)	बिभीषिका	भय दाखवणे, घाबरवणे.
१६०)	दफ्तर (अ)	लेख्यशाळा	कागदपत्रे लिहीली जाण्याचे स्थान, कार्यालय.

	दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
१६१)	दफ्तरदार (फा)	लेखक:	कार्यालयाचा प्रमुख, अधिकारी.
१६२)	दफादे (अ)	इतरत् (?)	घडलेल्या गोष्टींचे टाचण, स्मरणवही
१६३)	दर्हाल (फा)	शीघ्रम्	तातडीने, लौकर.
१६४)	दरीवख्त (फा)	सांप्रतम्	यावेळी, सध्या
१६५)	दस्त (फा)	निग्रह:	कैद, अधिकार.
१६६)	दस्तपोशी (फा)	हस्तस्पर्श:	राजाने नजराणा इ.ला केलेला स्वीकार दर्शक हस्त स्पर्श. राजाच्या हाताचे चुंबन घेऊन केलेले अभिवादन.
१६७)	दस्तपंजा (फा)	अभयहस्त:	अभय पत्र. अशा पत्रावर राजा चंदनात बुडविलेल्या हाताचा ठसा उठवी.
१६८)	दस्ता (फा)	कागलमानम्	कागद मोजण्याचे प्रमाण. २४ कागद.
१६९)	दाटा (म)	भयदर्शनम्	भीती दाखविणे.
१७०)	दिलेर (फा)	धृष्ट:	धाडसी, शूर, धैर्यवान.
१७१)	दुम (फा)	मध्यमम्	दुय्यम दर्जाचे, मध्यम प्रतीचे.
१७२)	दुरुस्त (फा)	समीचीनम्	योग्य, निर्दोष, अचूक.
१७३)	दुवा (अ)	आशीर्वाद:	आशीर्वाद, दुवा, शुभेच्छा.
१७४)	दुश्मान (फा)	शत्रु:	वैरी, शत्रु.
१७५)	दुहाई (हि)	शपथ:	शपथ.
१७६)	देहंदगी (फा)	दातृत्वम्	दानशूरपणा.
१७७)	दौती (अ)	मषीपात्री	शाई ठेवण्याचे पात्र, दौत.
१७८)	नख्त (अ)	द्रव्यम्	धन, पैसा, रोखपैसे.
१७९)	नखरा (फा)	गर्व	गर्व, शिष्टपणा, वरचढपणाची भावना.
१८०)	नखोही (फा)	अनिच्छा	अनिच्छा, मनात नसणे.
१८१)	नजरगुजार (अफा)	दृष्टीगोचरम्	दृष्टीच्या टप्प्यातील.
१८२)	नजरदौलत (अ)	लक्ष्मीकटाक्ष:	लक्ष्मीचा वरदहस्त.
१८३)	ननवाद (फा?)	बाल:	बालक, पिलू, छावा. [नवावलाद ?]
१८४)	नफा (अ)	लाभ:	फायदा, खर्च वजा जाता उरणारीं जास्ती रक्कम.
१८५)	नसीह [त्] (अ)	बुद्धिवाद:	शहाणपणाच्या चार गोष्टी, बुद्धिमत्तेने बोललेले, प्रज्ञावाद. [बुद्धिवाद या

	दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
			शद्वाचा सध्या प्रचलित असलेला अर्थ येथे अभिप्रेत नाही.]
१८६)	नागा (फा)	शून्यदिनः	खाडा, खाडा दिवस, अनपेक्षित.
१८७)	नामोश (अ)	कीर्तिः	ख्याती प्रसिद्धि.
१८८)	नाहक्क (फा)	अधर्म	अन्याय, विनाकारण, हक्काशिवाय.
१८९)	निगा (फा)	संरक्षणम्	संरक्षण, जतन.
१९०)	निजा (अ)	दोषनिर्णयः	दोषांसंबंधीचा निर्णय.
१९१)	निजेजाबिता (अ)	दोषनिर्णयपत्रकम्	दोषनिर्णयाचे पत्रक.
१९२)	निविशिंदा (फा)	निशितः (?)	लेखक लिहीण्याचे काम करणारा.
१९३)	निस्बति [त] (फा)	संबंध	संबंध, नाते.
१९४)	नेस्तनाबूत (फा)	निर्मूलम्	होत्याचे नव्हते, समूळ नायनाट.
१९५)	नंगाणा (हि)	सर्वस्वहरणम्	लुबाडणे, नागवणे, सर्वस्व हिरावून घेणे
१९६)	परवानगी (फा)	निदेशः	अनुज्ञा, हुकूम, आज्ञा, मोकळीक.
१९७)	परवेशी (फा)	पूर्वान्नपालनम्	१] खाल्ल्या अन्नाची जाणीव ठेवणे. २] पेन्शन, निर्वाह वेतन.
१९८)	पहूच (हि)	गम्यम्	जाऊन पोहोचण्याचे ठिकाण गन्तव्यस्थान
१९९)	पाकी (फा)	शुद्धिः	पावित्र्य, शुद्धता.
२००)	पाखनिशी (फा)	शोधकर्ता	कागदपत्रातील अशुद्धता दूर करणारा
२०१)	पान (म)	पत्रम्	कागदाचे एक पान.
२०२)	पायमाली (फा)	उपहतिः	पायमल्ली, तुडवणूक, नाश.
२०३)	पुरसीस (फा)	दुःखशासनम्	अयोग्य कारभार. दुःखाची चौकशी.
२०४)	पुस्तपनाह (फा)	सहकारी	बरोबर काम करणारा, सहाय्यक.
२०५)	पेटारा (म)	पेटकः	पेटारा, मोठी पेटी.
२०६)	पैके (म)	द्रविणानि	पैसे, द्रव्य.
२०७)	पैवस्तगी (फा)	विप्रविष्टम्	पोचते झालेले, येणे जमा झाल्याची नोंद, पोचणूक.
२०८)	फजीहत् (अ)	भर्त्सना	मानखंडना, अपमान, फजिती.
२०९)	फते (अ)	जयः	विजय, यश.

दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
२१०) फर्मान (फा)	राजपत्रम्	राजाज्ञा लिहीलेला कागद.
२११) फर्मावणा (फा)	प्रेरणम्	आज्ञा करणे.
२१२) फसाति (फा)	वैशसं गतम् ।	कत्तल झालेले.
२१३) फायिदा (अ)	लाभः	फायदा [नफा पहा]
२१४) फात्या (अ)	मंगलाचरणम्	शुभारंभ [फात्या=कुराणातील पहिला सुरा वाचणे]
२१५) फित्रति (अ)	चक्रेति [चक्र+ईति] [ईति=संकट]	परचक्राची भीती, निर्नायकी अवस्था
२१६) फिर्यादि (अ)	अन्यायवार्ता	अन्याय झाल्याची तक्रार करणे.
२१७) फीलहाल (अ)	तत्कालः	ताबडतोब, त्यावेळी, सध्या.
२१८) फुरसति (अ)	अवकाशः	संधी, सवड, मोकळा वेळ.
२१९) फेरदेणा (हि)	प्रतिदानम्	परतफेड
२२०) फेरिस्त (फा)	अनुक्रमणिका	अनुक्रमणिका, सूची.
२२१) बक्सीस (फा)	पारितोषकम्	बक्षिस, पारितोषिक.
२२२) बख्त (फा)	भाग्यम्	सुदैव.
२२३) बश्तवार (फा)	भाग्यवान्	सुदैवी, नशिबवान
२२४) बखैर (अ)	आख्यायिका	हकीगत, इतिवृत्त, वृत्तांत.
२२५) बग्दोई (म/हि)	विप्रलापः	विरोधोक्ती, वदतो व्याघात.
२२६) बगर (अ)	अन्यथा	शिवाय, नाहीतर.
२२७) बजाम (फा)	उपरि	वर
२२८) बद्अमल (फा)	अनुचितम्	अयोग्य, अनुचित रीतीने, कुकर्म.
२२९) बन्द (फा)	पर्णार्धम्	कागदाचे अर्धे पान, बंद
२३०) बन्दखाना (फा)	कारागृहम्	तुरुंग.
२३१) बन्दिस्त (फा)	प्रमाणबन्धः	प्रमाणशीर, प्रमाणबद्ध.
२३२) बर्दास्ति (फा)	इच्छाग्रहणम्	इच्छेनुसार स्वीकारणे.
२३३) बरकति (अ)	पूर्तिः	परिपूर्णता, लाभ.
२३४) बरखुर्दार (फा)	चिरंजीवी	दीर्घायुषी.
२३५) बरहुकूम (फा)	आज्ञाप्रमाणम्	आज्ञा शिरसावंद्य मानून.
२३६) बस्तनी (फा)	वेष्टनी	आवरण, बांधलेले, वेढलेले.

	दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
२३७)	बाअदज (फा)	पुन:	नंतर, पुन्हा.
२३८)	बाजगस्त (फा)	परावृत्तादाय:	परत केलेला महसूल.
२३९)	बाजगर्दन (फा)	दत्तापहार:	दिलेले परत काढून घेणे.
२४०)	बाद (अ)	निष्कासनम्	हकालपट्टी, बाहेर काढणे.
२४१)	बादिगरी (फा)	एतदनन्तरम्	या नंतर.
२४२)	बार (फा)	लेख्यम्	लिहीण्यास योग्य. सुर्नीस असा शिक्का पत्रांवर मारीत असे.
२४३)	बासी (हि)	पर्युषितम्	शिळे.
२४४)	बित (अ)	मध्यांश:	कागदाचा मध्यभाग
२४५)	बिन्न (अ)	पितृनामकम्	पित्याच्या नावावरील, पैतृक
२४६)	बिरादर (फा)	बन्धु:	भाऊ, भ्राता.
२४७)	बिलाकुसुर (अ)	नि:संदेह:	निर्धास्तपणे, चूक, हयगय न करता.
२४८)	बिसादी (अ)	सर्वस्वम्	सर्वस्व, ताकद, सामर्थ्य.
२४९)	बुढ्ढा (हि)	वृद्ध:	म्हातारा माणुस.
२५०)	बेअकल (फा)	मूर्ख:	मूर्ख, अक्कलशून्य.
२५१)	बेअदबी (फा)	अमर्यादा	मर्यादा सोडून वर्तन, असभ्य वर्तन.
२५२)	बेइज्जति (अ)	अप्रतिष्ठा	अप्रतिष्ठा, अवमान.
२५३)	बेगमी (फा)	नैश्चित्यम्	भावी काळात लागणाऱ्या उपयुक्त वस्तूंचा आगाऊ केलेला साठा.
२५४)	बेडी (हि)	पादशृंखला	पायांना जखडण्याची साखळी, बेडी.
२५५)	बेमवसर (अ)	रिक्त:	रिकामा.
२५६)	बेरीज (फा)	संख्या	बेरीज, मिळवणूक.
२५७)	बेवकूफ (अ)	मूढ:	मूर्ख, अडाणी.
२५८)	बेहतर (फा)	अनुकूल:	अनुकूल, चांगले, उत्तम.
२५९)	बेहबूद (फा)	भव्यम्	भव्य, भरभराटीस आलेले, मजबूत.
२६०)	बंदखलास (फाअ)	बन्धमोक्ष:	कैदेतून सुटका.
२६१)	भीड (हि)	संलग्नम्	चिकटलेले, दाटीवाटीचे.
२६२)	मखफो (अ)	रहस्यम्	रहस्य, गुपीत.
२६३)	मखलाशी (फा)	निर्गति:	निर्णय. बरोबर आहे असा शेरा.

दख्खनीयावनी		संस्कृत	अर्थ
२६४)	मखसूद (अ)	अभिप्राय:	हेतू, सार, सारांश, मतलब.
२६५)	मजकूर (फा)	नीचत्व	समासाच्या अंती येणारा नीचत्व दर्शक शद्ब. उदा आणि साहेब मजकूर तिथून पाय लावून पळाले.
२६६)	मजकूर (अ)	विषय:	निवेदन करण्याचा विचार, विषय.
२६७)	मजन्ना (?)	संदेह:	संदेह, शंका, संशय.
२६८)	मजबूद (अ)	दृढः	बळकट, मजबूत.
२६९)	मदति (अ)	साहाय्यम्	मदत, सहाय्य.
२७०)	मना (अ)	निषेध:	प्रतिबंध, अडथळा, मनाई.
२७१)	ममानत (अ)	प्रत्याख्यातम्	निराकरण केलेले, टाकलेले, रद्द.
२७२)	मवसर (अ)	वित्तम्	संपत्ती सामर्थ्य.
२७३)	मवाफीक (अ)	अनुरूपम्	.... प्रमाणे .... ला अनुसरून
२७४)	मश्रीफ (अ)	व्ययलेख:	खर्चाचे लेखन, खर्च वही.
२७५)	मशाकति (अ)	कार्यश्रम:	कामामुळे येणारा थकवा, शीण.
२७६)	मशारूनूइले (अ)	महत्वद्योतकम्	महत्व द्योतक पदवी, लोकमान्य.
२७७)	मसाला (अ)	व्यय:	खर्च.
२७८)	महझ्झर्त (अ)	भाषापत्रम्	करारनामा, हुकूमनामा.
२७९)	महल (अ)	प्रासाद	राजवाडा.
२८०)	महाल (अ)	देश:	काही गावांच्या समूहाला महाल म्हणत.
२८१)	माकुल (अ)	उचितम्	योग्य, औचित्यपूर्ण.
२८२)	माजी (अ)	पूर्वम्	गतकालीन, पूर्वकाळचे.
२८३)	माल (अ)	धनम्	संपत्ती, जिन्नस.
२८४)	माह (फा)	मास:	महिना
२८५)	मिलना (हि)	आलिंगनम्	मिठी मारून भेटणे, उराउरी भेट.
२८६)	मीमजुम्ला (फा)	समुदाय:	समूह.
२८७)	मुकाबिला (फा)	संमति:	संमती, समोर.
२८८)	मुकासा (अ)	भोज्यग्राम:	उपभोगासाठी इनाम दिलेले गाव.
२८९)	मुजरद (अ)	तदर्थम्	त्यासाठी.
२९०)	मुजामति (अ)	परस्थलव्यय:	दुसऱ्या स्थानाचा खर्च

	दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
२९१)	मुदति (अ)	अवधिः	वेळ, मुदत.
२९२)	मुदति (अ)	दिनक्लृप्तिः	ठरविलेला दिवस, दिवस ठरविणे.
२९३)	मुबादला (अ)	प्रत्याम्नायः	बदली, प्रतिनिधी म्हणून आलेला, ऐवजी
२९४)	मुबादा (अ)	कदाचित्	एखादे वेळी.
२९५)	मुलाखत (अ)	दर्शनम्	भेट, गांठ घेणे.
२९६)	मुलाहिजा (अ)	उपरोधः	अडथळा, अडचण, पर्वा,
२९७)	मुशक्कश (अ)	निश्चयः	निश्चित, निश्चय
२९८)	मुशद्दर (अ)	तृतीयांशः	कागदाचा तिसरा भाग किंवा रकाना.
२९९)	मुशाहिरा (अ)	वेतनम्	मासिक पगार.
३००)	मेज्वानी (फा)	लग्नम् [श्रेष्ठभोजनम्]	लग्न(?) थोर माणसाला थाटाने दिलेले जेवण.
३०१)	मेवाद (अ)	देयशेषः	देणे बाकी, शिल्लक राहीलेले देणे.
३०२)	मेस्तक (?)	लेखपद्धतिः	लिहीण्याची पद्धत, हिशोबाची पद्धत.
३०३)	मेहमान (फा)	मान्यः	श्रेष्ठ माणूस.
३०४)	मेहमानी (फा)	तारतम्यम् [अतिथ्यम्]	१] डावे उजवे पारखण्याची कला. २] पाहुण्याचे स्वागत, पाहुणचार
३०५)	मेहेरबानगी (फा)	कृपा	मेहेरबानी, कृपा.
३०६)	मोइनजाबिता (अ)	निर्णयपत्रम्	ठरावपत्रक, नेमणुकपत्र, नियमावली.
३०७)	मोकरर (अ)	स्थिरः	निश्चित केलेला, ठरविलेला.
३०८)	मोझ्या (अ)	प्रतिसाक्ष्यम्	खल, चर्चा, सारांशग्रहण.
३०९)	मोफर्द (?)	देशलेखः	प्रांताचा जमाखर्च.
३१०)	मोबलग (अ)	समृद्धम्	मुबलक, भरपूर.
३११)	मोर्तब (अ)	अलंकृतिः	[पत्र इ.] पूर्ण झाल्याचा शिक्का.
३१२)	मोहताद (अ)	परिमितम्	मोजके, प्रमाणात.
३१३)	मोहला (अ)	आकृतिः	व्यूह, आरेखित, सुबुद्ध.
३१४)	मोहस्बा (अ)	लेखशुद्धिः	जमाखर्चपत्रातील चुकांचे शुद्धीकरण.
३१५)	यखतिराय (अ)	निर्वाहकः	अखत्यार, मुखत्यार, अधिकार सांभाळणारा.
३१६)	यादी (फा)	स्मरणम्	आठवण, स्मरणपत्र, सूची.

	दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
३१७)	यारेदी (फा)	हस्तकः	मदतनीस, सहाय्यक, विश्वासातील.
३१८)	रकाना (अ)	तुर्यभागः	कागदाचा १/४ भाग.
३१९)	रख्तर्ज़ीन (फा)	मषीकारः	शाई तयार करणारा.
३२०)	रखणा (फा)	न्यासः	ठेव.
३२१)	रदकर्ज (अ)	ऋणनिर्यातनम्	कर्जाची परतफेड.
३२२)	रदबदल (फा)	विवादम्	एखाद्या गोष्टीविषयी चर्चा, शिष्टाई.
३२३)	रवानगी (फा)	प्रेषणम्	पाठवणूक.
३२४)	रवांशुद्गी (फा)	दापनम्	दिलेल्याची पावती. पोच.
३२५)	रसानगी (अ)	संदेशः	संदेश, निरोप.
३२६)	रसीदगी (फा)	लेखागमदिनः	हिशेब प्राप्त झाल्याचा दिवस.
३२७)	राबिता (अ)	संचारः	ये जा, रहदारी.
३२८)	रायजनी (फा)	नीतिः	राजनीती, राज्यशास्त्र.
३२९)	रास्ती (फा)	न्यायः	योग्य, रास्त, न्याय्य.
३३०)	रिश्किल (?)	विघ्नम्	संकट, अडचण.
३३१)	रुमाल (फा)	वेष्टनवस्त्रम्	कागदपत्रे गुंडाळून ठेवण्याचे वस्त्र.
३३२)	रोख (हि)	तात्कालिकम्	तिथल्या तिथे पैसे देऊन घेतलेले.
३३३)	रोजकीर्दी (फा)	दिनचर्या	रोजकीर्द, रोजच्या रोज लिहोलेले.
३३४)	रोजा (फा)	निरशन	मुस्लीम धर्मीयांचा उपवास, उपोषण.
३३५)	ल्याख (अ)	योग्यः	लायक, पात्र.
३३६)	लाइलाज (अ)	अप्रयत्नः	नाइलाज, निरूपाय, प्रयत्न कुंठित होणे.
३३७)	लाखोटा (हि)	मुद्रितम्	मुद्रा उमटवलेले पत्र.
३३८)	लाबूद (फा)	स्वल्पः	थोडा, अल्प.
३३९)	लुगारी (?)	लुण्ठनम्	लुबाडणूक.
३४०)	लंग (फा)	शून्यम्	शून्य, उजाड, रिकामे.
३४१)	लंगर (फा)	अन्नसत्रम्	अन्नसत्र, गरीबांना धर्मार्थ अन्नदान.
३४२)	व्याज (?)	कुसीदम्	कर्जावर आकारण्यात येणारे व्याज.
३४३)	वकूफ (अ)	प्रज्ञा	बुद्धिमत्ता, हुशारी.
३४४)	वजायी (अ)	न्यूनम्	वजावाट, कमतरता, उणेपणा
३४५)	वरख (अ)	पर्णांश	कागदाच्या पानाचा तुकडा, चवरखा
३४६)	वरात (अ)	दापनपत्रम्	पैसे देण्याविषयी सांगणारे पत्र, हुण्डी

	दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
३४७)	वस्ताद (फा)	अध्यापक:	शिक्षक, गुरु.
३४८)	वाजे (फा)	अवान्तरम्	अवांतर, दुय्यम, उप.
३४९)	वाजेखर्च (फा)	अवान्तरव्ययः	दुय्यम खर्च, अवांतर खर्च.
३५०)	वाटणी (म)	विभजनम्	वाटप, वाटणी, विभागणी
३५१)	वाहवा (फा)	उत्तमोत्तमम्	सर्वश्रेष्ठ या अर्थी उद्‌गार.
३५२)	विले (अ)	प्रान्तः	प्रदेश
३५३)	शरा (अ)	यथाशास्त्रम्	धर्मशास्त्राला अनुसरून [शरीयत प्रमाणे]
३५४)	शायी (फा)	मषी	लिहीण्याची शाई.
३५५)	शायीद (अ)	साक्षी	साक्षीदार
३५६)	शाहगीर्द (फा)	शुश्रूषः	नोकर, सेवक, किंकर.
३५७)	शाहिरु (अ)	वेतनव्ययः	पगार देण्यापोटी होणारा खर्च
३५८)	शास्ति (अ)	शिक्षा	दण्ड, शिक्षा, अपराधाचे शासन.
३५९)	शिका (फा)	मुद्रा	शिक्का, मुद्रा, ठसा.
३६०)	शिकेदौती(फाअ)	मुद्रिणी	शिक्क्याला शाई लावण्याचे पॅड.
३६१)	शिजदा (अ)	शिरसावन्दनम्	जमीनीवर डोके टेकून वंदन करणे.
३६२)	शिनाजोरी (फा)	उरोबलम्	धैर्य, सामर्थ्य, [धीटपणा याअर्थी=छाती]
३६३)	शुकुर (फा)	कुशल.	कुशल, चतुर.
३६४)	शेर (फा)	धृष्टः	शिरजोर, धाडसी व कर्तबगार पुरुष
३६५)	शोर (फा)	संरंभः	गोंगाट, गलबला, धावपळ, घाईगर्दी.
३६६)	शौर (अ)	विवेकः	शहाणपण, बरेवाईट ठरविण्याची बुद्धि.
३६७)	स्वैर (सं)	स्वेच्छाविवर्तनम्	मोकाट फिरणे, आपल्या इच्छेने वागणे.
३६८)	सख्तः (फा)	शक्तः	समर्थ.
३६९)	सख्तसीर (फा)	शक्तिमान्	सामर्थ्यवान.
३७०)	सख्ती (फा)	शक्तिः	शक्ति, ताकद, सामर्थ्य.
३७१)	सच (हि)	सत्यम्	खरे, सत्य.
३७२)	सदरहू (अ)	पूर्वप्रमाणम्	पूर्वीप्रमाणी, उपरनिर्दिष्ट, उपर्योक्त.
३७३)	सफा (अ)	निर्मलम्	स्वच्छ, निर्मळ, साफ.
३७४)	सब (हि)	समस्तम्	सर्व, सगळे.
३७५)	सर्फराजी (फा)	ऊर्जितम्	उभारणी, बढती, ऊर्जितावस्था.

दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
३७६) सर्फा (अ)	हितम्	हित, फायदा, कल्याण.
३७७) सरंजामी (फा)	अनुकूलम्	अनूकूलता.
३७८) सलाम (अ)	नमस्कार:	अभिवादन, मुस्लीम पद्धतीचे अभिवादन.
३७९) सवाद (सं)	संवाद:	बोलणे, संभाषण.
३८०) साज (फा)	प्रसाधनम्	साजशृंगार, नट्टापट्टा.
३८१) साजिसी (फा)	आर्जवम्	वागणुकीतील सरळपणा
३८२) सांडावा (म)	त्यक्तादाय:	सोडलेला महसूल, बुडित उत्पन्न.
३८३) साल (फा)	वर्षम्	वर्षाचा कालावधी.
३८४) सीम (फा)	कनिष्ठ	कनिष्ठ प्रतीचे, हलके, तिय्यम.
३८५) सुका[सूखा](हि)	म्लानम्	वाळलेले, सुखे.
३८६) सुरु (फा)	निर्दोषम्	पत्र निर्दोष आहे या अर्थी सुर्नीसाने पत्रावर मारण्याचा शेरा, शिक्का.
३८७) सैतान (फा)	पिशाचक:	सैतान, दुष्ट, क्रूर पिशाच्चासारखा भयंकर.
३८८) संजूदा (फा)	परिपूर्ण:	परिपूर्ण.
३८९) हक्क (अ)	धर्म:	न्याय, अधिकार.
३९०) हमाम (अ)	अभ्यंगस्नानम्	तेलाने मर्दन करून केलेली आंघोळ.
३९१) हमेशा (फा)	निरंतरम्	सतत, अखण्डपणे.
३९२) हरकती (अ)	खलत्वम्	दुष्टपणा.
३९३) हरगीज (फा)	सर्वथा	सर्वतोपरी.
३९४) हरबाब (फा)	सर्वार्थ:	प्रत्येक वस्तु, प्रत्येक गोष्ट.
३९५) हरामखोर(फा)	स्वामिद्रोही	धन्याशी लबाडीने वागणारा.
३९६) हरीफ (अ)	धूर्त:	धूर्त, कावेबाज, लबाड
३९७) हलालखोर(फा)	स्वामिकार्यतत्पर:	धन्याची तत्परतेने सेवा करणारा.
३९८) हवस (अ)	उत्साह	हौस, आवड, उत्साह.
३९९) हाजीर (फा)	प्रत्यासन्न:	उपस्थित असलेला, जवळपासचा.
४००) हालखुद (फा)	यथावस्थम्	आहे तसे. आहे त्या अवस्थेत.
४०१) हाली (फा)	सांप्रतम्	सध्या, हल्ली
४०२) हिमायति (अ)	आश्रय:	आसरा, आश्रय, संरक्षण.
४०३) हिल्ला (अ)	वर्ण:	वर्ण, रंग, युक्ती, कारवाई.

दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
४०४) हिशेब (अ)	लेखः	जमाखर्च लेखन, आयव्यय लेखन.
४०५) हुकूम (अ)	आज्ञा	आज्ञा, हुकूम.
४०६) हुकूमबार्दार(फा)	आज्ञाधारकः	आज्ञापालन करणारा.
४०७) हुजराति (फा)	समीपस्थितिः	[राजाच्या] नेहमी जवळपास असणे.
४०८) हुजाति (अ)	प्राप्तपत्रम्	वस्तु मिळाल्याची पावती.
४०९) हुर्मति (अ)	मानः	स्वाभिमान, अब्रू, इज्जत.
४१०) हुशार (फा)	सावधानः	सावध, तत्पर, तयार.
४११) हैवान (अ)	पामरः	क्षुद्र, पशुतुल्य.

९ – जनपदवर्ग.

दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
१) अच्छेर (म)	प्रसृतिः	अर्धा शेर, एक माप.
२) अहद (फा)	आदि	...... पासून
३) इस्तमेल (फा)	पेषणम्	पीठ करणे.
४) ऐनजिनस (अ)	मुख्यवस्तु	मुख्य वस्तू
५) कबूलाति (अ)	अतिक्रिया	संमतिपत्र.
६) कमावेशदार(फा)	देशमर्मज्ञः	एक मुलकी अधिकारी.
७) कसर (अ)	वृद्धिः	वाढ.
८) कार्कुन (फा)	कार्यकारकः	कार्यकारी अधिकारी.
९) किब्लेनुमा (फा)	दिशायन्त्रम्	होकायंत्र.
१०) कीर्दी (फा)	भूमिकर्षणम्	जमिनीची मशागत, नांगरट, लावणी संचणी इ. कामे.
११) कुलकर्णी (सं)	देशकरणः	एक मुलकी अधिकारी.
१२) कौल (अ)	क्षेत्रधान्यमानम्	शेतातील धान्याची अंदाजे मोजणी.
१३) कैली (अ)	परिमाणम्	धान्य मोजण्याचे माप.

दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
१४) कोठीमहाल(हिअ)	धान्यागारम्	धान्याची कोठी.
१५) कोठीमहाल-निविसिंदा(हिंअफा)	धान्यलेखक:	धान्यकोठीचा जमाखर्च लिहीणारा अधिकारी
१६) कोठीमहाल-हवालदार(हिअफा)	धान्याधिकारी	धान्यकोठारावरील अधिकारी.
१७) कोठीवाल (हिफा)	धान्यमानी	धान्य मोजणारा.
१८) कोतवाल (फा)	ग्रामरक्ष:	गावाचा रक्षक अधिकारी.
१९) कंठाळ (म)	भारसंचक:	?
२०) खण्डी (सं)	खारी	धान्य मोजण्याचे एक माप.
२१) खरीफ (अ)	कार्तिकफलम्	ज्येष्ठात पेरलेल्या धान्याचे कार्तिकात येणारे पीक पावसाळी शेतीचे पीक.
२२) खरेदी (फा)	क्रीत	खरेदी, खरीदलेले.
२३) खुता (?)	पुंज:	पुंजका, उडवे.
२४) खेडा (हि)	खेटम्	खेडेगांव.
२५) गल्लाकटुबाज(फा)	धान्यादाय:	धान्याच्या स्वरूपातील महसूल.
२६) गैरमहसूल (अ)	अन्यायद्रव्यम्	अन्यायाने वसूल केलेला महसूल.
२७) गोणी (म)	गोणी	पोते, गोण, धान्य भरण्याची मोठी तागाची पिशवी.
२८) गौळी (म)	गोपाल	गवळी.
२९) चोथवा (हि)	मानिका	एक छोटे माप.
३०) चौगला (हि)	ग्रामणी:	ग्रामनेता, चौगुला.
३१) जकायति (अ)	मार्गादाय:	मार्गावर वसूल करण्यात येणारे जकातीचे उत्पन्न.
३२) जनुबा (अ)	दक्षिणा	दक्षिण दिशा.
३३) जमीनजुमला(अफा)	भूमिगण:	सर्व जमीन, वतनवाडी.
३४) जमिनझाडा(फाम)	भूनिर्णय:	जमिनीच्या संबंधीचा निर्णय.
३५) जाहजे (अ)	जळयानानि	जहाजे.
३६) जिरायित (अ)	वृष्टिमातृकम्	पावसाच्या पाण्यावर उत्पन्न देणांरी जमीन. जिराईत जमीन.

दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
३७) जंगल (सं)	जांगलम्	जंगलमय प्रदेश.
३८) टांक (हि)	टंक	एक माप.
३९) टोकरा (हि)	उडुपम्	छोटी नाव.
४०) टोकरेहशिल(हिअ)	उडुपादाय:	छोटया नावांवरील जकातीचे उत्पन्न.
४१) तरफदार (अफा) [दफ्तरदार] (फा)	गोपक:	एक मलकी अधिकारी.
४२) तसैर (?)	धान्यविक्रय:	धान्याची विक्री.
४३) तहद (फा)	अवधि:	·· ··· पर्यंत. अहद ······ तहद या दोन्दी शब्दांचा अर्थ ······ पासून ······ पर्यंत.
४४) थटी (हि?)	गोवाटिका	गौळीवाडा.
४५) दर्या (फा)	समुद्र:	समुद्र.
४६) दस्तअमल (फाअ)	ग्रामादाय:	गावावरील वसुलाचे उत्पन्न.
४७) धान्य (सं)	व्रीही:	तांदूळ
४८) न्याहलतस्करा(?)	वृक्षसंख्या	वृक्षांची मोजणी. (निहाल(फा)=रोप)
४९) नख्तकटुबाण(अफा)	द्रव्यादाय:	नाण्यांच्या रूपातील कराचे उत्पन्न.
५०) नफरायी (अ)	हितामास:	हिताचा आभास, हलकी सेवा.
५१) नवटांक (हि)	अर्धपलम्	एक माप.
५२) नाकिर्दी (फा)	अकृष्टभूमि:	नापीक जमीन.
५३) नाव (हि)	नौका	होडी, नौका.
५४) निकालु (हिका)	निर्गमादाय:	बाहेर जाणाऱ्या वस्तूंवरील कराचे उत्पन्न
५५) निगावन (फा)	वीक्षक:	पहारेकरी.
५६) नुकसान (अ)	क्षीणम्	नुकसान, तोटा, हानी.
५७) पट्टी (हि)	आरापितादाय:	लादलेला कर
५८) पठाड (म)	वृषकश्यम्	बैलाच्या पाठीवरून सामान वाहून नेण्याची पखाल.
५९) पत्रकेणी (?)	पर्णादाय:	पानांच्या विक्रिवरील कराचे उत्पन्न.
६०) पर्वर्दा (फा)	गुणाधानम् [पालित:]	पाळलेला, वयात आलेला.
६१) परगणा (फा)	ग्रामगण:	गावांचा समुदाय. परगणा.
६२) पाटील (सं)	ग्रामगोपक:	गावाचा प्रमुख मूलकी अधिकारी—पाटील.

	दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
६३)	पायली (म)	प्रस्थः	एक माप.
६४)	पावशेर (म)	पलम्	एक माप.
६५)	पेट (म)	नगरम्	पेटा. गावाचा एक प्रकार.
६६)	पेस्तर (फा)	अग्रिमम्	पुढे, पुढील.
६७)	पैदागिरी (फा)	बलात्कृतादाय:	बळजबरीने मिळविलेले उत्पन्न उकळणूक
६८)	फरोख्त (फा)	विक्रीतम्	विकलेले.
६९)	फिर्तीकोठी (महि)	बाह्यपशुकम्	फिरती कोठी.
७०)	फिरंगी (फा)	द्वैप्य:	फिरंगी लोक.
७१)	बटायी (हि)	भाग:	भाग पाडणे, विभागणे.
७२)	बंदर (फा)	वेलानगर	बंदरगाव ज्या गावात समुद्राची भरती येऊन पोचते ते गाव.
७३)	बलूते (म)	कारव:	सुतार, कोष्टी, न्हावी, धोबी, चांभार इ. कारागिर. बलुतेदार.
७४)	बाकी (अ)	शेष	शिल्लक, राहिलेले, बाकी.
७५)	बाकीबकाया(फाहि)	शेषसंबंधितम्	बाकीच्या संबंधीचे.
७६)	बागायित (अ)	जलमातृकम्	बागायित जमीन. बारमाही पाण्याची सोय असलेली जमीन.
७७)	बाजकैल (अफा)	पुनर्मानम्	पुन्हा केलेले मोजमाप.
७८)	बार्दरख्त (फा)	फलद्वृक्ष:	फळे देणारे झाड. बहरलेले झाड.
७९)	बार्नगजग (?)	छायावनम्	सावलीसाठी निर्मिलेले उपवन.
८०)	बुधला (म)	कुतू	द्रव मोजण्याचे एक माप.
८१)	बुधली (म)	कुतुप:	द्रव मोजण्याचे एक छोटे माप.
८२)	बैलका (म)	पशुपाल:	पशूंचे पालन करणारा.
८३)	भेटी (म)	उपायनम्	भेटवस्तू.
८४)	मग्रीबा (अ)	प्रतीची	पश्चिम दिशा.
८५)	मजरा (फा)	घोष:	गवळ्यांची वसाहत.
८६)	मजुमदार (फा)	देशलेखक:	एक वरिष्ठ मुलकी अधिकारी.
८७)	मजुरदार (फा)	भृतिक:	मोलाने अंगमेहनतीची हलकी कामे करणारा मजूर.

	दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
८८)	मजुरी (फा) [शेतकरी]	कृषीवल:	शेतकरी
८९)	मण (हि)	द्रोण:	धान्य मोजण्याचे एक माप.
९०)	मत्ता (अ)	क्रेयवस्तु	खरेदी करण्याचा माल.
९१)	मश्रीफ (अ)	प्राची	पूर्व दिशा.
९२)	मसाति (अ)	भूमिगणना	जमिन मोजण्याचे कार्य.
९३)	महसूल (अ)	न्यायद्रव्यम्	न्याय्य मार्गाने गोळा केलेले करद्रव्य.
९४)	महालमजकूर(अ)	देशव्यय:	एखाद्या प्रांताचा, महालाचा खर्च.
९५)	मामला (अ)	पत्तनम्	शहर गावाचा. एक प्रकार.
९६)	मालिस्त (फा)	कुट्टनम्	कुटणे, मर्दन, चंपीमालीश.
९७)	मीनकबाल (अ)	गृहीतव्यय:	गृहीत धरलेला खर्च
९८)	मुलुक्‌गिरी (फा)	देशाक्रमणम्	प्रदेश आपल्या ताब्यात घेणे.
९९)	मुस्तकाबाल (अ)	भाव्यादाय:	भविष्यकाळी मिळणारा महसूल.
१००)	मूठ (म)	वृषपल्याणम्	बैलाच्या पाठीवरील खोगिर.
१०१)	मोहतर्फा (फा)	व्यवसायी	व्यवसाय करणारा [पांढरी हक्कांना मोहतर्फा म्हणतात. गांवगाडा पृ. ५४ फारसी मराठी कोश [पूर्वोक्त] उद्‌धृत]
१०२)	मौजा (अ)	ग्राम:	गाव. गावाचा एक प्रकार.
१०३)	रकमाला (फा)	राजरेखा [राजलेखा]	मूळशद्व–रकमे आला. राजाने/वरिष्ठाने स्वहस्ते लिहीलेली ओळ.
१०४)	रबी (अ)	वैशाखफलम्	पौषात पेरलेल्या शेताचे वैशाखात मिळणारे उत्पन्न. उन्हाळी शेतीचे उत्पन्न
१०५)	रसडी (म)	रज्जु:	दोरी.
१०६)	लावणी (म)	लापनम्	शेतांची लावणी.
१०७)	वजनी (अ)	उन्मानम्	तराजूवर मोजण्याचे माप.
१०८)	वाडी (म)	वाटिका	वाडी. गावाचा एक भाग.
१०९)	वळी (म)	शुण्डा	बैलाच्या खोगिराची सोंड.
११०)	विलायति (अ)	जनपद:	प्रान्त, प्रदेश.
१११)	बिस्वा (हि)	स्थलादाय:	स्थळावर आकारलेल्या कराचे उत्पन्न.

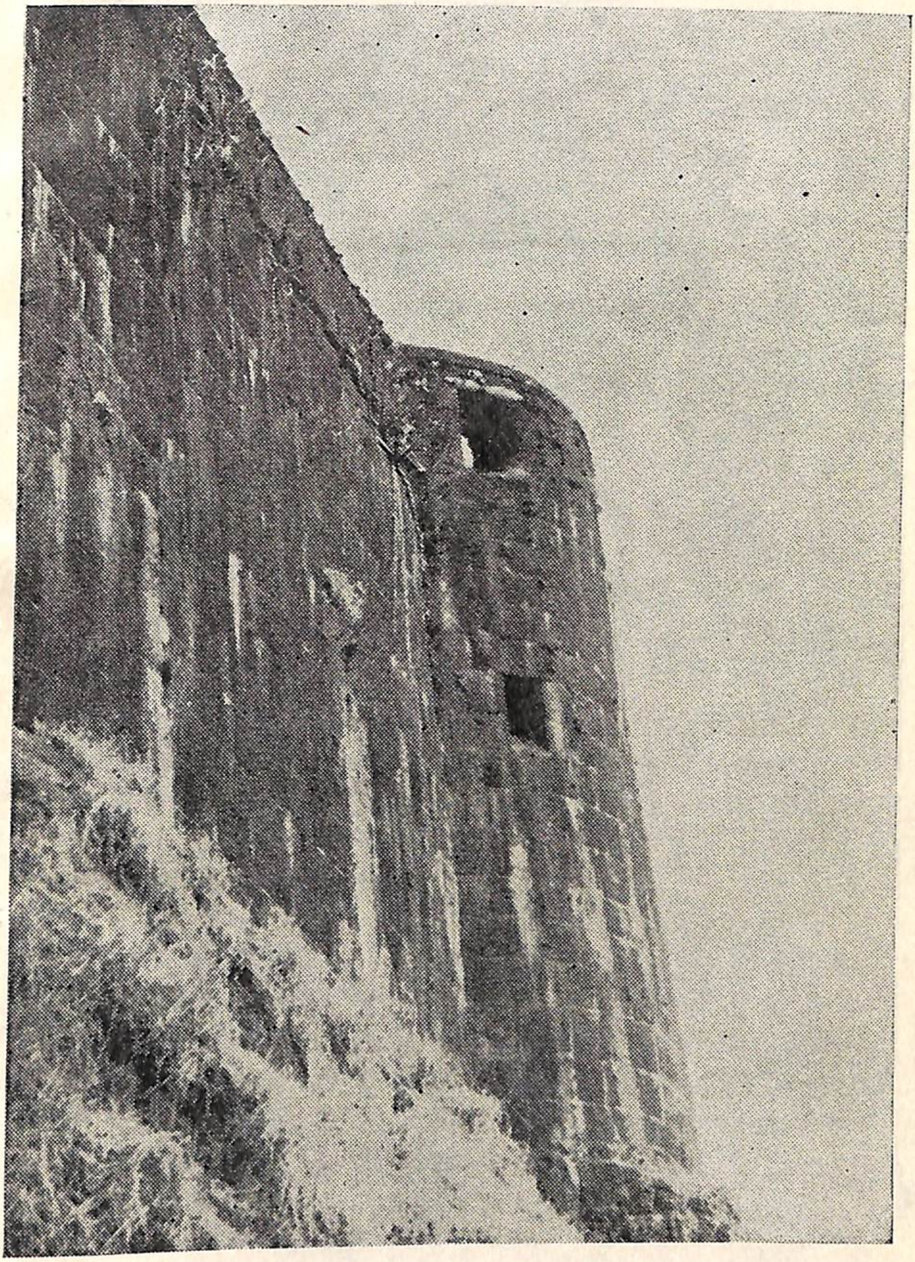
	दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
११२)	वेसणि (म)	नासारज्जु:	वेसण. बैलाच्या नाकातील दोरी.
११३)	शिंगशिंगोटी (म)	शृंगादाय:	गुरांवर आकारण्यात येणारा कर.
११४)	शेर (म)	कुडव:	धान्य मोजण्याचे एक माप.
११५)	संचणी (म)	संचय:	साठवण.
११६)	सन्बादबाकी (अ)	चिरशेष:	दीर्घकाळ राहीलेली बाकी
११७)	सरक (म)	पाश:	गुरांच्या गळचात बांधायची दोरी.
११८)	सरहद् (फा)	सीमा	सीमारेषा, सरहद्.
११९)	सादिलवार (म?)	ग्रामव्यय:	गावाचा खर्च.
१२०)	सालगुदस्ता (फा)	गतवर्षम्	गेले वर्ष.
१२१)	सालमजकूर (फा)	वर्तमानवर्षम्	चालू वर्ष.
१२२)	सुमाल (अ)	उत्तरादिक्	उत्तर दिशा.
१२३)	सुभेदार (फा)	देशाधिकारी	एक वरिष्ठ मुल्की अधिकारी.
१२४)	सुमार (फा)	परिसंख्या	गणना, मोजणी.
१२५)	सिरभारी (हि)	भारवाहक:	डोक्यावरून भार नेणारा हमाल.
१२६)	हवालदार (फा)	अधिकारी	एक मुल्की अधिकारी.
१२७)	हवेली (फा)	शाखानगरम्	राजधानीच्या बाजूचे उपनगर.
१२८)	हाशिल (अ)	सर्वादाय:	सर्व प्रकारचा महसूल.
१२९)	हुद्देदार (फा)	स्थायुक:	एक मुल्की अधिकारी.

१०–पण्यवर्ग:

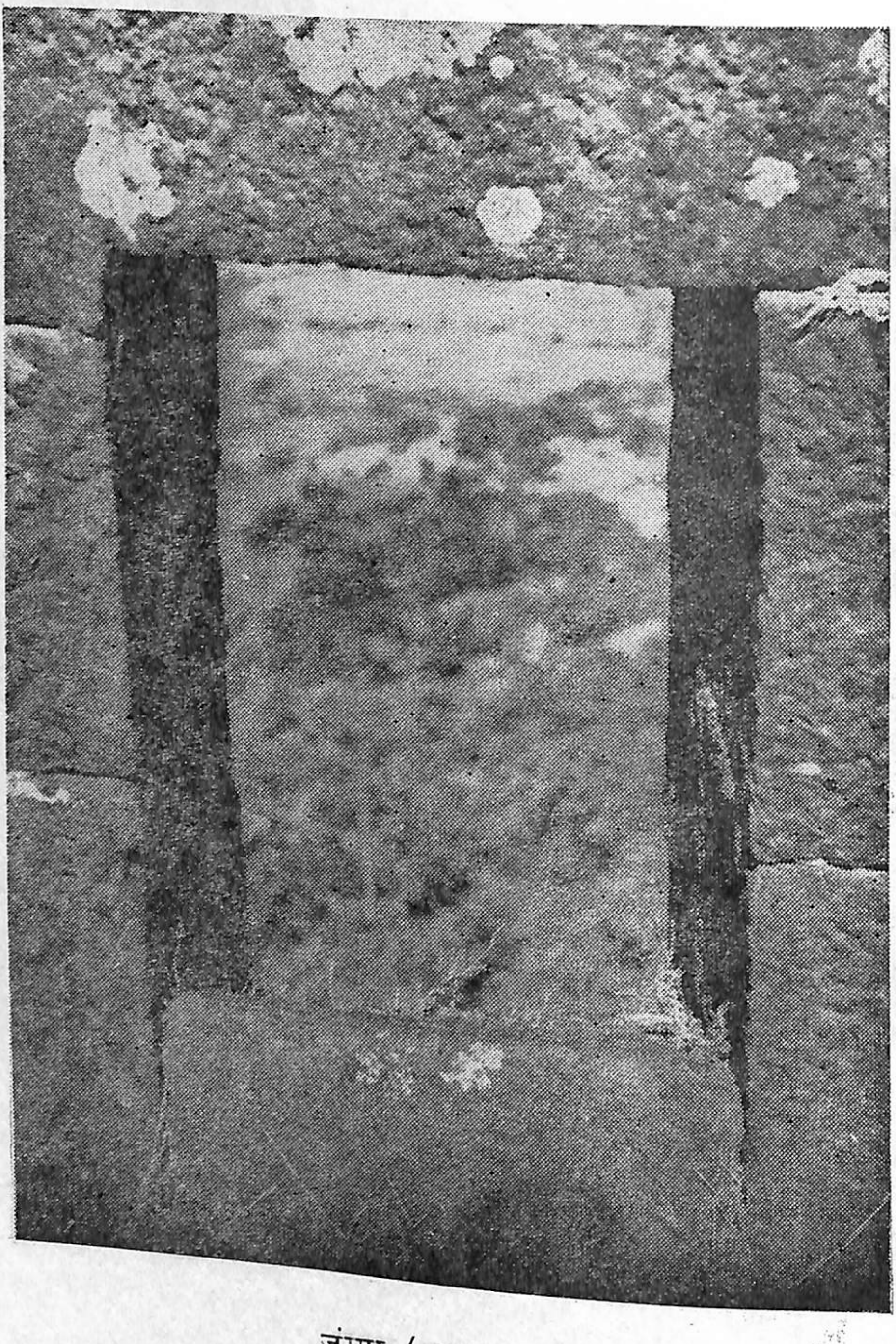
	दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
१)	कर्दगर (फा)	शस्त्रकारी	शस्त्रे तयार करणारा.
२)	कल्हेगार (फा)	सीसकार:	भांडयांना शिशाचा मुलामा देणारा. कल्हईवाला.
३)	कागदकुटे (अम)	कागलकारा:	कागद करणारे लोक.
४)	कांसार (म)	कंकणकार:	बांगडया विकणारा. कासार

दख्खनीयावनी		संस्कृत	अर्थ
५)	कांसार (म)	कांस्यकार:	कांशाची भांडी बनविणारा.
६)	कुंभार (म)	कुलाल:	मातीची भांडी बनविणारा
७)	कौशदोज (फा)	पादरक्षाकरक:	पादत्राणे तयार करणारा.
८)	खडावा (म)	पादुका	लाकडी चपला.
९)	खंब (म)	श्रेणी	व्यापारी, कारागिर मंडळी.
१०)	खाती (म)	लोहकार:	लोहार.
११)	गोदरी (म)	समाज:	गावातील प्रतिष्ठीत मंडळी. गावदरी.
१२)	चाटचा (म)	वस्त्रविक्रयी	कापडांचा व्यापारी.
१३)	चांभार (म)	चर्मकार:	चामडयाच्या वस्तू बनविणारा.
१४)	चावडी (म)	हट्टसभा	गाव चावडी.
१५)	चितारी (म)	चित्रकारक:	चित्रकार.
१६)	जडया (म)	रत्नखचक:	रत्ने जडविणारा कलाकार.
१७)	जिनगर (फा)	तुरगासनकार:	घोडयाच्या पाठीवरील आसन बनविणारा
१८)	जिरेगर (फा)	कवचकारक:	चिलखत करणारा कारागिर.
१९)	जुल्हाई (हि)	तन्तुवाय:	कोष्टी.
२०)	जुवारी (हि)	द्यूतकारक:	जुगारी. जुगारावर पोट भरणारा.
२१)	जोहारी (फा)	रत्नविक्रयी	रत्नांचा व्यापारी.
२२)	झारे (म)	भूमिशोधका:	झारी जातीचे लोक. हे जमिनीतून धातू-विशेषत: सोने, चांदी–शोधून त्यावर उपजीविका करतात.
२३)	दांडोरा (म)	डिंडीवर:	एक वाद्य.
२४)	ढाल (हि?)	आपणध्वज:	बाजाराचा ध्वज.
२५)	तांबट (म)	ताम्रकुट्ट:	तांब्याची भांडी बनविणारा.
२६)	तांबोळी (म)	ताम्बूलिक:	विडयाच्या पानांचा व्यापारी.
२७)	तारकसी (फा)	स्वर्णतन्तुकार:	सोन्याच्या [इतर धातूंच्याही] तारांचे वस्तूंवर नक्षीकाम करणारा कलाकार.
२८)	तेली (म)	तैली	तेली.
२९)	दुकान (अ)	आपण:	दुकान.
३०)	धणगर (म)	अजाजीवी	धनगर.

दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
३१) नदाभ (फा)	कार्पासशोधक:	कापूस वेचणारा.
३२) निळारी (म)	नीलकारक:	नीळ तयार करणारा.
३३) पट्वेगार (म)	पट्टकर:	पागोटे तयार करणारा.
३४) पैजारा (फा)	उपानह:	जोडे, पैजारा, चपला.
३५) फुटाणगार (मफा)	भर्जक:	कुटाणे भाजणारा.
३६) फुलारी (म)	मालिक:	फुलांच्या माळांचा विक्रेता.
३७) बागवान (फा)	फलविक्रयी	फळांचा विक्रेता.
३८) बाजार (हि)	पण्यवीथिका	बाजार.
३९) बाजेगरी (फा)	ऐन्द्रजालिक:	जादुगार
४०) बांदी (फा)	दासी	दासी, नोकराणी.
४१) बुक्केफरोस (फा)	अमोदकारक:	बुक्का बनविणारा.
४२) बुरुड (म)	वेणुकार:	बांबूच्या पातळ पट्टयांच्या टोपल्या इ. वस्तू बनविणारा
४३) बुलंगा (फा)	सैन्यसंभार:	सैन्यासाठी लागणारे सामान.
४४) बोहरी (गुजराथी)	व्यवसायी	बोहारी. व्यवसायावर जगणारा.
४५) भटारी (हि)	आरालिक:	आचारी.
४६) भुसारी (म)	धान्यविक्रयी	धान्य विकणारा.
४७) मणियार (हि)	लोहविक्रयी	लोखंडी सामानाचा व्यापारी.
४८) मीर्क (फा)	हट्टपति:	गावचावडीचा प्रमुख.
४९) मुलामगार (फा)	धातुमार्जी	धातूंवर अन्य धातूंचे मुलामे देणारा.
५०) मुलामा (फा)	धातुमार्जनम्	एका धातूवर दुसऱ्या धातूचे पातळ पुट चढविणे
५१) मेहतर (फा)	खलक:	हलकी कामे करणारे.
५२) रंगारी (म)	रंगाजीव:	रंग देण्याचे काम करणारा.
५३) लोणारी (म)	काष्ठविक्रयी	लाकुडविक्या.
५४) वाणी (म)	वैश्य	वैश्य व्यापारी.
५५) वोतारी (म)	धातुकार:	धातुची आटणी लावणारा ओतारी.
५६) शिकलकार (फा)	शस्त्रशोधक:	शस्त्रांना धार लावणारा.
५७) शिंपी (म)	सौचिक:	शिंपी.

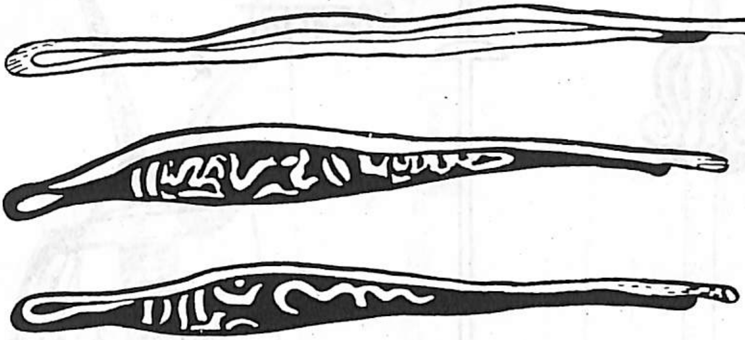

तट, बुरूज, जंग्या.

जंग्या (जवळून)

कार्यस्थान वर्ग

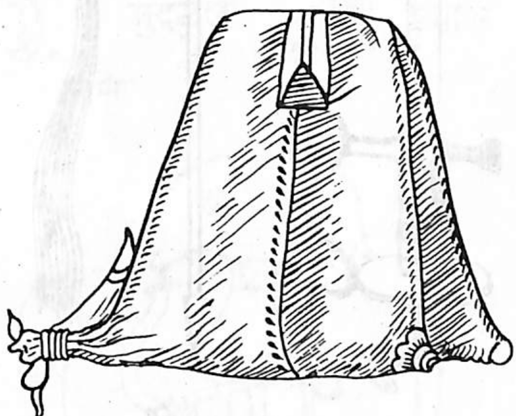

लारी (बाजने, उलट, सुलट)

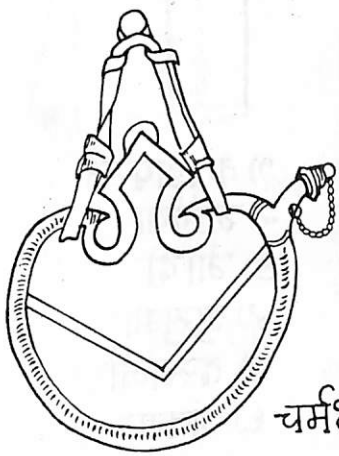
भोग्यवर्ग

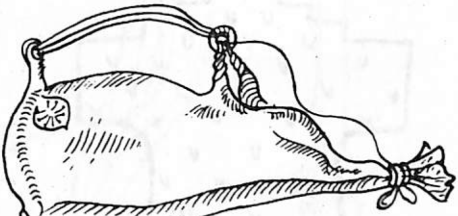

मर्तबान

परवाल

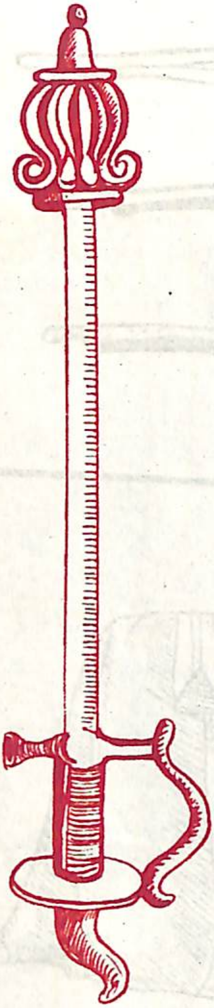

मशक

चर्मभृंगार

शस्त्रवर्ग

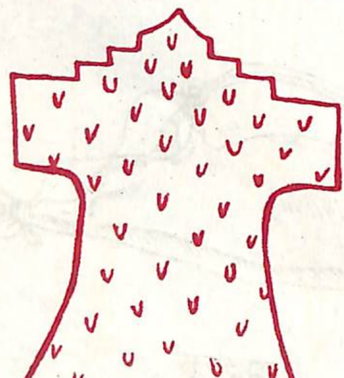
गुरज

बर्ची

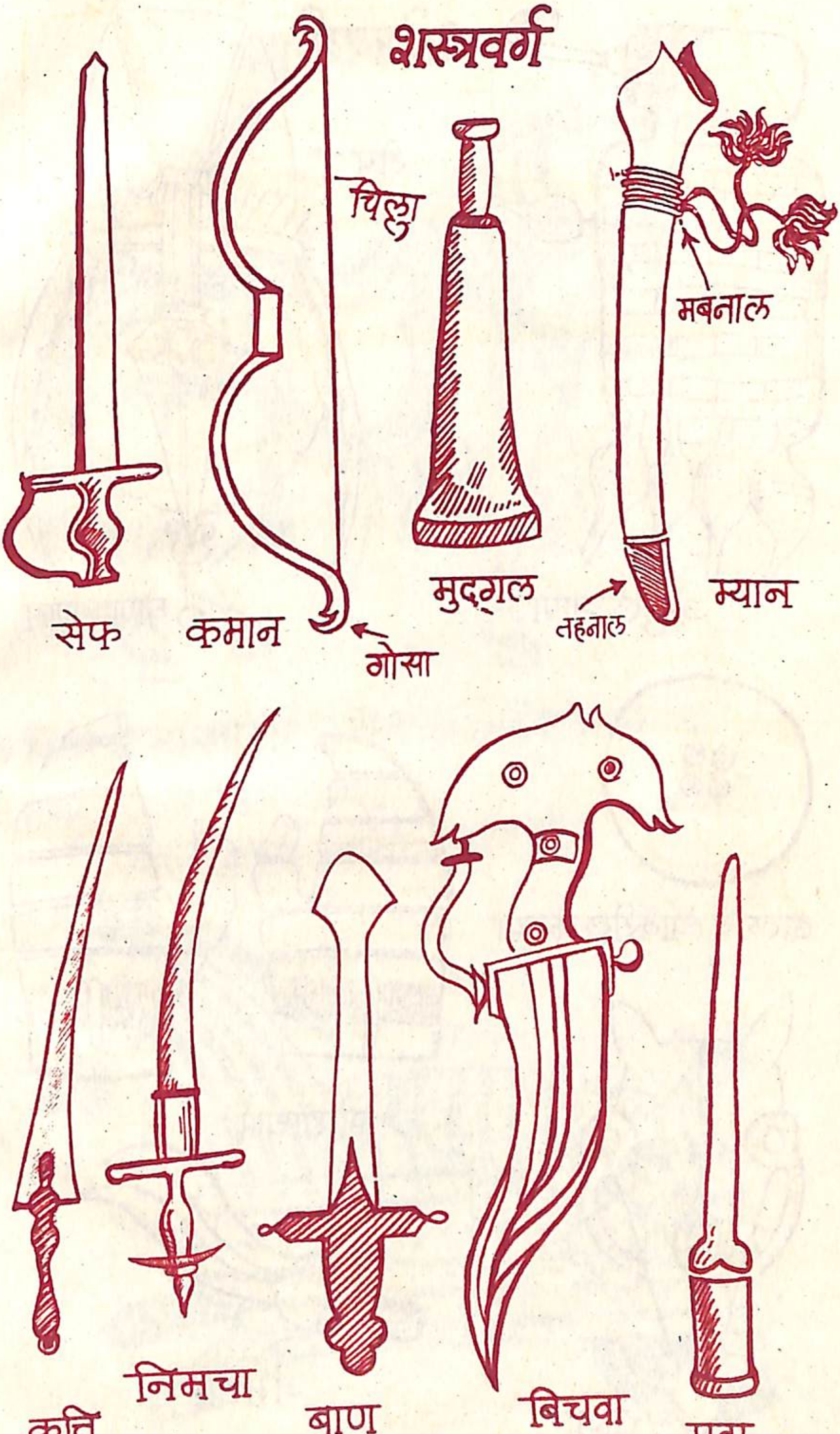

१) करडापरज
२) गांज्या
३) गादी
४) मुसुमा
५) दस्तनी
६) अंतरा

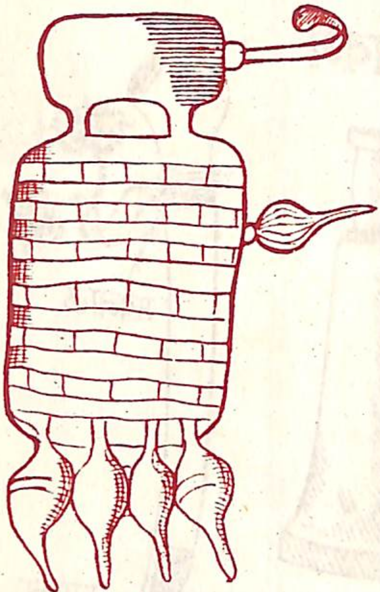

जीरे

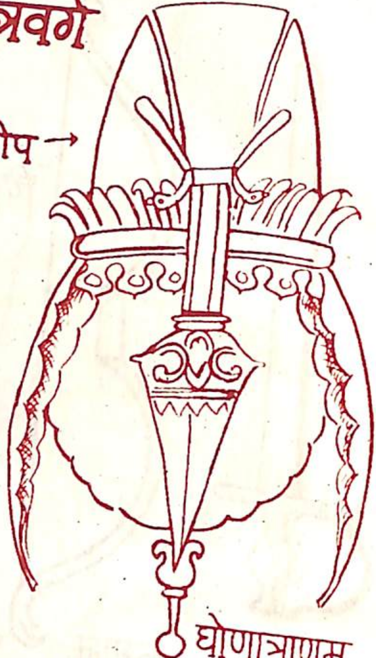
शस्त्रवर्ग

शस्त्रवर्ग

अंगुलीत्राण

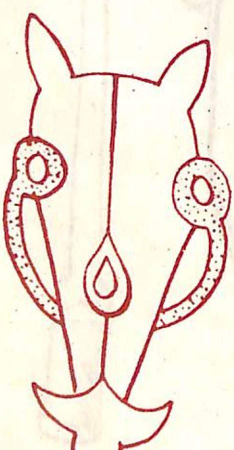
घोणात्राणम

ढाल व त्यावरील फुल्या

गोधाचर्म

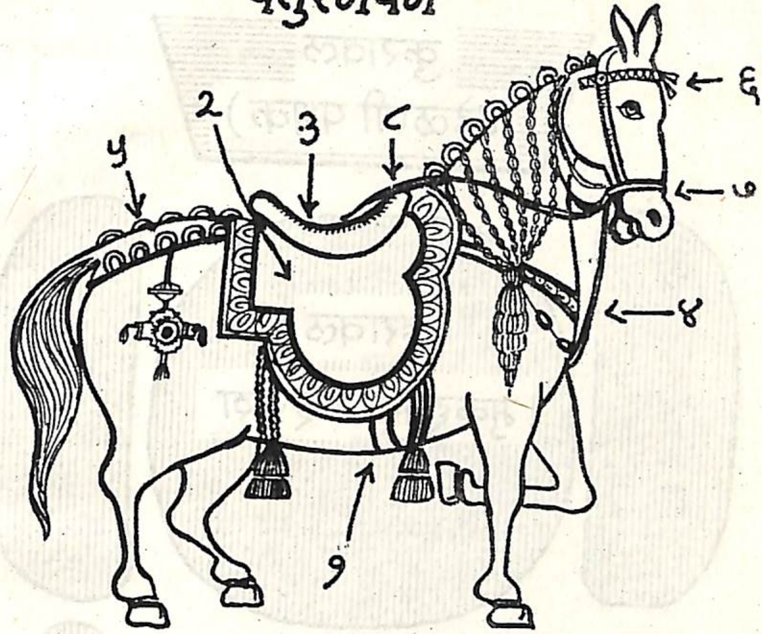

ताजा

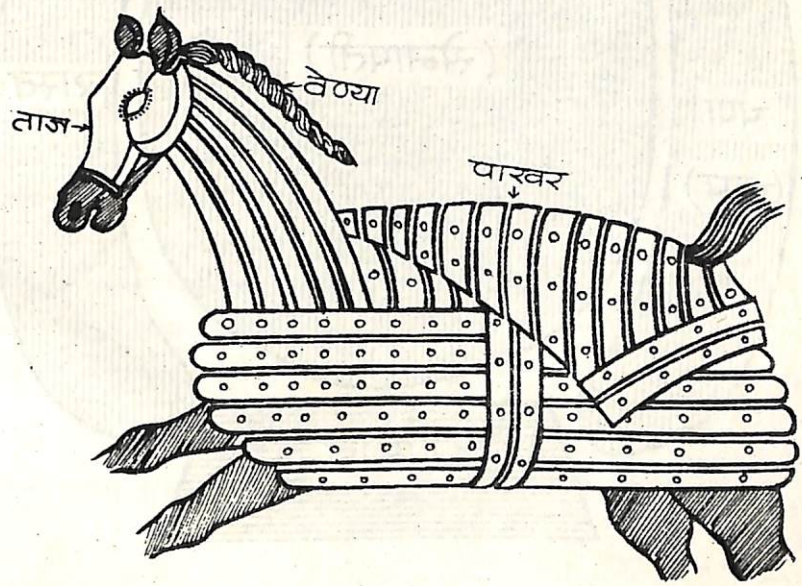

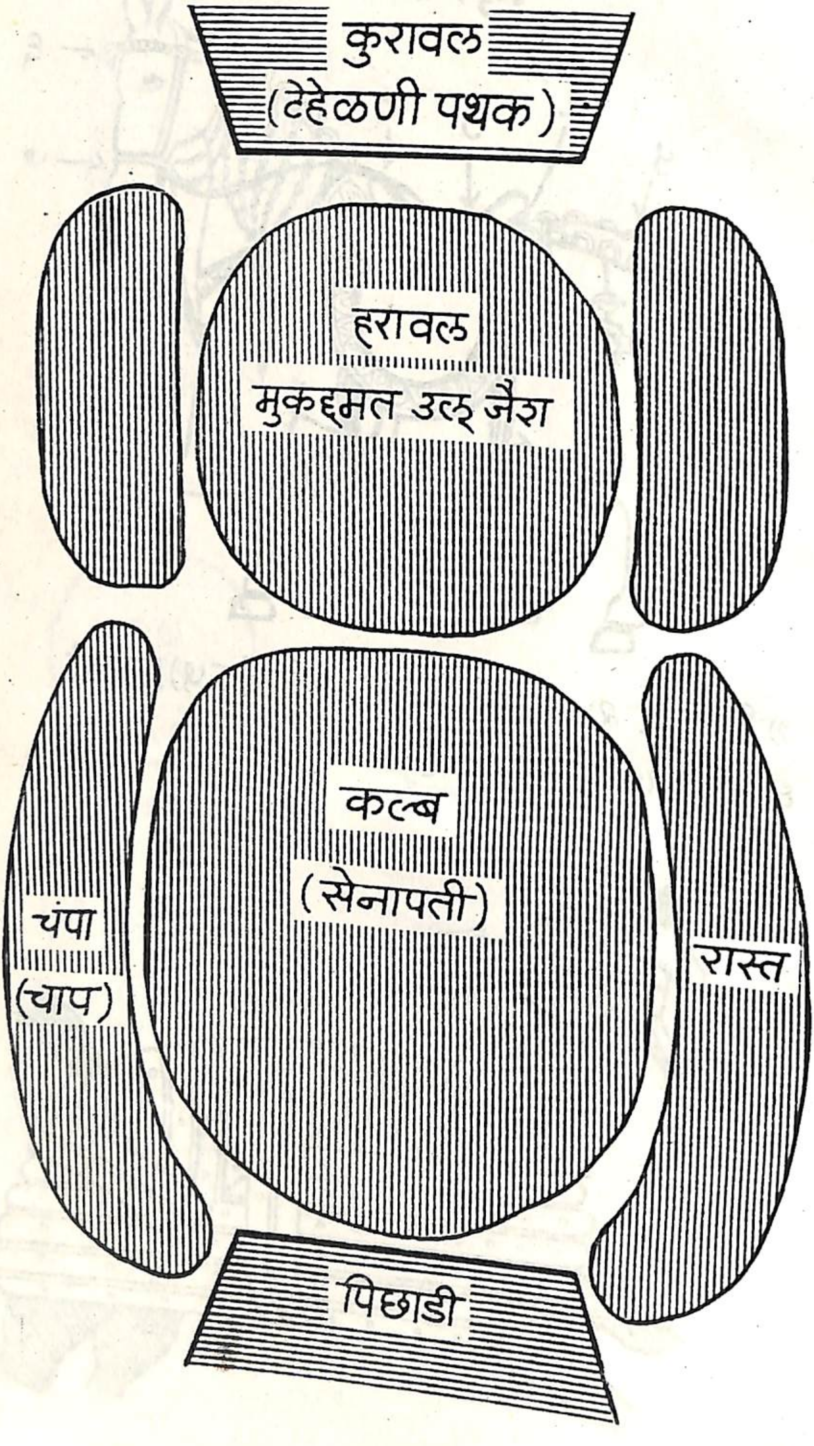
जमधाड

चतुरंगवर्ग

१) किलवा २) खोगीर ३) जीन ४) जेरबंद ५) दुमची
६) सर्दाली ७) सरोसार ८) हणा

कुरावल
(टेहेळणी पथक)
हरावल
मुकद्दमत उल् जैश
कल्ब
(सेनापती)
चंपा
(चाप)
रास्त
पिछाडी

दख्खनीयावनी	संस्कृत	अर्थ
५८) शिर्णीगार (फा)	आपूपिकः	हलवाई.
५९) सराफ (फा)	भौरिकः	सोन्या चांदीचा व्यापारी व नाणी करणारा.
६०) सरेकार (?)	शौण्डिकः	कलाल, दारुचा व्यापारी.
६१) सुतार (म)	तक्षकः	लाकुडकाम करणारा.
६२) सोनार (म)	स्वर्णकारकः	सोन्या चांदीचे अलंकार व इतर वस्तू करणारा.
६३) हजाम (फा)	नापितः	न्हावी.
६४) हणंबार (का) [चरवय्या]	गोपतिः	गाई चारणारा.
६५) हुनर्वंद (फा)	शिल्पी	कारागिर, कलाकार.

परिशिष्ट १

यावनी भाषेच्या प्रभावामुळे संस्कृतभाषा लुप्त होत चालली होती ही भावना रघुनाथाने उपोद्घातात व्यक्त केली आहे. जयराम पिंडचे सुद्धा राधामाधवविलासचंपूत (पूर्वोक्त ३३:७३ पृ. २६४) म्हणतो 'व्यापिली हे अवनी यवनीं मुण वैदिक वाक सिणोन निजेली.' अशा परिस्थितीत शिवकालीन ग्रंथांमधून तत्कालीन परिस्थिती संस्कृतमधून कशी व्यक्त केली जात होती हे राजकोशाच्या सापेक्षत्वाने या परिशिष्टात दाखविले आहे. रघुनाथ, कवीन्द्र परमानंद आणि जयराम पिंडचे समकालीन तर होतेच पण परस्परांना पूर्ण परिचित होते. राजकोश, शिवभारत राधामाधवविलासचंपू व पर्णालपर्वतग्रहणाख्यान या पुस्तकांवर हे परिशिष्ट म्हणूनच आधारित आहे. या परिशिष्टात तिघांची वाङ्मयीन तुलना अभिप्रेत नसून संस्कृतभाषेतून करण्याच्या अभिव्यक्तीत त्यांच्यात ऐक्य, वैषम्य अथवा पूरकता कोठे व कशी आहेत हे येथे दिग्दर्शित केले आहे

रघुनाथाने न उल्लेखिलेल्या पण कवीन्द्र व जयराम यांनी त्याच संदर्भात उल्लेखिलेल्या अधिक गोष्टी आकडे घालून दाखविल्या आहेत.

१

– राजवर्ग –

रघुनाथ	कवीन्द्र	जयराम
१) राजा = पादशाह:	×	१) पातशाह: २) पातशाहपदम्
२) स्वामी = साहेब	स्वामी	स्वामी
३) सचिव: = सुरनीस	×	सचिव:
४) संदेशलेखक: = चिटणीस	×	वाक्यविलेखाख्य:, मंत्रकोविदलेखक:
५) दूत: = हेजिब	दूत:, वाचिक:	दूतत्वे प्रेषित:, चार:
६) सेनालेखक: = सबनीस	×	सर्वलेखक:
७) सिद्ध: = वल्ली	१) सिद्ध:, यवनाचार्य: २) महासिद्धिनिलयम्=मशिद.	×
८) ज्योतिष: = नुजुमी	ज्योतिष:	ज्योतिर्विद्
९) वेत्रधर: = सर्पदार	(हैम) वेत्रधर:, वेत्रधर:	वेत्रपाणि:,(रौप्य)वेत्रधर:
१०) परिचारक: = अफराद	परिचर:	×
११) संनिहित: = हुजुरी	सहचर:	×
१२) चारनायक: = जासूद	×	चाराणां अग्रणी:, चारमुख्य:
१३) प्रणिधि: = चोरजासूद	प्रणिधि:	प्रणिधि:
१४) वार्ताहर: = बखैदार	×	पत्रहारक:
१५) दीपिका = दिवटी	×	दीपिका
१६) चतुष्पदी = चौरंग	१) चतुष्कम् २) त्रिपदम्	× ×
१७) मंचक: = पलंग	(रौप्य, रौक्म) पर्यङ्क:	×
१८) पतत्ग्रह कलचिका } पीकदानी	पतत्ग्रह:	×
१९) गायक: = गुनीजन	×	गायक:, गुणिजन:

२
– कार्यस्थानवर्ग –

रघुनाथ	कवीन्द्र	जयराम
१) कर्णकुण्डलम् = कूडिका	×	(मुक्तामणिदिव्य)कुंडलम्
२) शिरः पुष्पम् = सिस्फुल	×	शीर्षपुष्पम्
३) नासामणिः = नथ	×	नासामुक्ताफलम्
४) मुद्रिकाः = अंगठीमुदी	×	मुद्रिका, अनर्घ्यरत्न-युक्तमुद्रिका
५) हस्तकङ्कणम् = हस्तकडे	×	कङ्कणम्, रत्नकङ्कणम्
६) कर्णिका = तानवडे	×	ताटङ्कम्
७) कटिसूत्रम् = जर्कमर	×	कटिसूत्रम्
८) काचः = सफाया	×	काचमणिः
९) स्वर्णरौप्यजं-उष्णीषम् = मंदिल	(उत्तंसधारी) उष्णीषम्	×
१०) अवतंसः = तुरा	उत्तंसः	(प्रस्फुरद्रत्नविद्योतवलित) उत्तंसः
११) सौवर्णतान्तवं = नग्दी (वस्त्रम्) हेमगुणान्वितं = कस्बी (वस्त्रम्) स्वर्णभरितम् = भर्जरी (वस्त्रम्)	सुवर्णतन्तुसंतानवसनं	सुवर्णसूत्रसंवीतं वसनम्
१२) स्वर्णपटः = सोनेरी निलख	स्वर्णवसनम्, स्वर्णवासांसि	× ×
१३) चित्रवस्त्रम् = छीट	चित्राणि / विचित्राणि वसनानि	×
१४) ऊर्णावस्त्रम् = शाला	और्णानि वासांसि	×
१५) राङ्कवम् = दुर्मा	राङ्कवम्	×

रघुनाथ	कवीन्द्र	जयराम
	१) तार्णानि वस्त्राणि	१) नानावितानसंमिश्रवस्त्र
	२) फलजानिवस्त्राणि	२) माञ्जिष्ठरागिसौवर्ण वस्त्रम्
	३) मृदुचीनम्	३) क्षौमवस्त्रम्
	४) क्षौमजन्म	४) क्षौमचित्रकम्बल
	५) अभिनवानि वासांसि	
	६) कूर्पासकान्वितं वस्त्रम्	

३
– भोग्यवर्ग –

रघुनाथ	कवीन्द्र	जयराम
१) दीर्घिका = बावी	दीर्घिका	वापिका
२) करङ्क = तांबूलदान	करङ्कः	×
३) ताम्बूल = पटी	×	पर्णम्
४) राजमण्डपः = नौगजी	×	आस्थानमण्डपः, नवगजवाहिता इति नवगजी नाम आस्थान-मण्डपः
५) चित्रासनम् = तिवाशी	विचित्रासनम्	×
६) स्तंभः = खांब	उत्तम्भितस्तंभः = तंबूसाठी उभारलेला खांब	×

४
– शस्त्रवर्ग –

१) नलियन्त्रम् = बंदुख	अग्नियन्त्रम्, नलिका, गुलिका, नलिकायन्त्रम्,	गुटिकास्त्रम्

रघुनाथ	कवीन्द्र	जयराम
	गुटिकायन्त्रम् १) गुलिका, गुटिका=गोळ्या	१) गुटिकास्त्रगोलः
२) तोफ हा शब्द नाही पण त्याअर्थी = यन्त्रम्	नालायन्त्रम्, अग्नियन्त्रम्, कृशानु-यन्त्रम्. आग्नेय संज्ञिकं यन्त्रम्	अग्नियन्त्रम् कृशानुयन्त्रम्
	१) अयःपिण्ड, अश्मसार-पिण्ड, कृशानुयंत्रगोल = तोफेचे गोळे.	२) लोहगोल, पिण्ड ३) गरलाक्तपिण्ड ४) अग्नियंत्रनलसंधुक्षणवर्तिका, वर्ति = तोफेची वात, बत्ती.

५
— चतुरंगवर्ग —

रघुनाथ	कवीन्द्र	जयराम
१) आलानं = भुनास	आलानम्, निबद्ध-निगडालान (मदद्विपः)	×
२) निगड = लंगर		शृंखलानिगडः
३) मन्दुरा = पागा	मन्दुरा	×
४) पल्याणम् = खोगिर तुरगासनम् = जीन	पल्याणम्	पल्याणम्, जीनः
५) सैन्धवः (अश्वः) = रहवाल	×	सैन्धवः
६) वाद्ययन्त्राणि = वाजंत्रे	वादित्राणि	×
७) दुन्दुभि = दमामा	×	दुन्दुभि (ध्वानः)
८) कम्बु = कर्णा	×	कर्णालवाद्यम् कर्णालनिनदः
९) आनद्धः = तुतारा	×	तूर्यनिर्घोषः

	रघुनाथ	कवीन्द्र	जयराम
१०)	×	×	वाद्यनिपुणः
११)	x	निखातशंकुः = घोडयाला बांधायला ठोकलेली मेख.	x

६
सामन्तवर्ग

	रघुनाथ	कवीन्द्र	जयराम
१)	सामन्तः = वजीर	सामन्तपृथिवीभृत्	x
२)	पत्तिनायकः = नायिकवाडी	नायकः, सैनिकनायकः	x
३)	शिबिरम् = गोठ	शिबिरम्	x
४)	सन्धिः = सल्ला	x	x
		आपलेसे करणे या अर्थी मात्र – वचोभिः पूजयति निजः इति मन्यते	x
५)	विग्रहः = बिगाड	x	सन्धिभङ्गः, सख्यभङ्ग
६)	x	x	(शत्रूचा) अविनयः
७)	x	x	(मित्राकडे) सैन्यप्रयाचन
८)	x	x	साध्यासाध्यविचारणा
९)		१) अभियायिन्, अग्रयायिन् = अंगावर चालून येणारे २) अभिपतति = चालून जाणे	
१०)	x	रोधः = अडथळा	x
११)		वाहिनीस्थगनम् = सैन्याची गती कुंठित होणे.	x
१२)	x	अपयानं अरातीनाम् = शत्रूने पळ काढणे.	x

७
– दुर्गवर्ग –

रघुनाथ	कवीन्द्र	जयराम
१) दुर्गः = किल्ला	दुर्ग, पर्वत, भूभृत्, अचल, अद्रि इ.	शैल, पर्वत, भूधर, अचल इ.
२) भृगुपातः = कडेलोट	भृगुपातः	×
३) उपत्यका = माची	अद्रेः उपत्यका, भूभृत्तटावनी, अचलतटी, अद्रितलस्थली.	उपत्यका
४) परिखा =	परिखा १) अतलस्पर्शपरिखावारि = खंदकातील ठाव न लागणारे पाणी.	×
५) प्राकार = पडकोट	प्राकार, अट्ट, चयाट्टमस्तकम्	प्राकार, प्राकारोच्छ्रायशोभित.
६) परिधिः = वेढा	परिधीभूत, परिवेषः, परितः प्राकारमिव करोति बलैः, परिवव्रेतराम्, परिवेषं करोति किल्ल्याच्या युद्धासंबंधी– १) परितोध्वा निरोधः = वाटा रोखून धरणे २) परिखाप्रपूणम् = खंदक बुजवणे ३) भित्तीः परिरेभिरे = तटाला वेढा घालणे. ४) निःश्रेणीरधिरोहः = शिड्या लावून चढणे. ५) कुद्दालैः विदारणम् = कुदळींनी खणती लावणे.	×

रघुनाथ	कवीन्द्र	जयराम
	६) सुषिराणि प्रचक्रिरे = तटाला भोके पाडणे.	
	७ गोपुर दारणम्=गदा, परिघ, कुऱ्हाडी यांनी प्रवेशद्वार फोडणे.	
	८) भिन्नगोपुरप्राकार प्रवेश: = प्रवेशद्वार व भिंती फोडून घुसणे.	
	९) प्राकारयुद्धम्=किल्ल्यातील लोकांचा तटावरून प्रतीकार	
७) यामाटनम् = गस्ती	×	यामिकव्रज:
८) यामिक: = गस्ति	×	यामिक:, यामिकानां अध्यक्ष:
९) संग्रह: = जकीरा	×	सञ्चय:
१०) धान्यकोश: = अंबारखाना	×	अम्बराख्यनिलय:
११) किल्लाहवालदार = मुद्राधिकारी	×	मुद्राधिकारी,मुद्राधिप, भूधरपति:
१२) अश्मकूप: = टांके	×	तटाकम्
१३) जलसूत्रम् = कारंजे	जलयन्त्रम्	×
१४) उत्स: = धबधबा	×	प्रपात:
१५) वातायनम् = सुलाख	×	वातायनम्
१६) नि: श्रेणी = शिडी	नि: श्रेणी	×
		१) मालानि:श्रेणी

८

– जनपदवर्ग –

रघुनाथ	कवीन्द्र	जयराम
१) उपायनम् = भेटी	परिबर्हं, उपायन, उपद	उपायन, उत्कोच, उपायना दिदानम्
	१) बलि: = खंडणी.	
२) द्वैप्य: = फिरंगी	फैरङ्गा:	फिरङ्गिगण:

परिशिष्ट २

अमरकोशावर महेश्वराची अमरविवेक नावाची टीका आहे. ती टीका प्रथम १८८२ मध्ये चिंतामणिशास्त्री थत्ते यांनी प्रसिद्ध केली. त्यावरून वामनाचार्य झळकीकर यांनी डॉ. रा. गो. भांडारकर यांच्या नेतृत्वाखाली १८९० मध्ये त्या टीकेसह अमरकोशाची प्रत काढली. डिपार्टमेंट ऑफ पब्लिक इन्स्ट्रक्शन, गवर्मेन्ट सेंट्रल बुक डेपो, मुंबई यांनी हा कोश प्रसिद्ध केला. या टीकेत महेश्वर शब्दांचे कानामात्रेच्या फरकाने होणारे पाठभेद तत्परतेने देतो. टीकेत त्याने ८० विविध कोशांचे आधार दिले आहेत. पण आश्चर्य म्हणजे महेश्वराच्या जन्मापूर्वी ४० वर्षे निर्माण झालेल्या राजकोशाचे त्यात नाव नाही. महेश्वराने दिलेले कित्येक मराठी पर्याय रघुनाथाच्या पर्यायांशी (म्हणजेच शब्दांच्या अर्थांशी) विरोधही दर्शवितात. त्याचा अभ्यास करणारे हे परिशिष्ट ऐतिहासिक भाषाशास्त्र (Historical Linguistic) अभ्यासणाऱ्यांना उपयुक्त ठरेल.

महेश्वरभट्ट रामचंद्रभट्ट सुखटणकर यांचे चरित्र = गोमांतक प्रांतात कुंभारजुव्यानजिक महाशाल या छोटया खेडयात इ. स. १७१८ मध्ये महेश्वरांचा जन्म झाला. पौरोहित्य वृत्तीने जगणाऱ्या कौशिकगोत्री रामचंद्रभट्ट सुखटणकर व त्यांची पत्नी जानकीबाई यांना उतारवयात हे अपत्य झाले. बालपणीच वडिलांनी महेश्वरांकडून वेदांगांचे पठण करून घेतले होते. उपनयनानंतर वेदांचे अध्ययन सुरू झाले. त्यावेळी सवड मिळेल तेव्हा महेश्वर अमरकोशातील पदार्थमात्रांची नावे समजून घेऊन ती टिपून ठेवीत असत. या छंदातूनच त्यांना अमरकोशाच्या अपूर्णतेची, उणीवांची जाणीव होऊ लागली. म्हणून त्यांनी ८० संस्कृतकोश पाठ केले. यातूनच त्यांनी विश्वप्रकाश हा अनेकार्थ कोश रचला. तो 'पूर्वोत्तर हिंदुस्थानात' प्रसिद्ध आहे. द्विरूप कोश, एकाक्षरीकोश हे यांनीच रचले. वयाच्या बहुधा तिसाव्या वर्षी रचलेल्या अमरविवेक या टीकेची पूर्वतयारी अशाप्रकारे त्यांनी १०–१२ व्या वर्षीच केली होती.

श्रीसप्तशतीच्या मंत्रमय अशा गुप्तवती टीकेचे तसेच शिवनामकल्पलता इ. ग्रंथांचे कर्ते महाशाक्त भास्करराय आणि महेश्वरभट्ट यांचे शांतादुर्गा देवीच्या उपासनेवरून सख्य होते. भास्करराय त्यावेळी नारवें येथे श्रीसप्तकोटीश्वर देवाच्या सान्निध्यात रहात असत. महेश्वर त्यांच्या भेटीला जात. गुप्तवती टीकेत कित्येक गूढ प्रकरणांवर महेश्वर बाबांचे मत घेऊन ती टीका भास्कररायांनी पूर्ण केली असे समजते.

महेश्वरांची मंत्रशास्त्रात उत्तम गती होती. त्यांच्यापाशी देव्युपासना संदर्भातील उत्तम ग्रंथांचा तसेच हरएक प्रकारचा शास्त्रविषयक विपुल ग्रंथसंग्रह होता. श्रीमद्–भागवतावरील श्रीधरी टीकेची पूरणिका त्यांनी वयाच्या ८०/८२ व्या वर्षी लिहीली.

'महेश्वरबाबांच्या आंगच्या सच्छील, सद्वर्तन, सत्याभिमान, ईश्वरनिष्ठा आणि धर्मपरायणता इत्यादी सद्गुणांवरून हरएक शास्त्रीय विषयात बाबांचे मत म्हणजे त्या काळी वेदवाक्य समजण्यात येई.'

असे हे महेश्वभट्ट वयाच्या ९८ व्या वर्षी इ. स. १८१६ मध्ये मृत्यू पावले.

— महेश्वरभट्टाची ग्रंथसंपदा —

१) स्वात्मनिरूपण या वेदान्त ग्रंथांवर स्वात्मदीपिका ही टीका.

२) भगवद्गीता, अद्वैतमकरंद, वाक्यसुधा, सिद्धान्तचन्द्रिका इ. ग्रंथांवर उदात्त, गंभीर व सरस गद्यपद्यमय टीका. यातील वाक्यसुधा या ग्रंथावर पानपात्र नावाची समश्लोकी टीका व अर्थाच्या विशेष स्पष्टीकरणासाठी प्राकृतात विस्तृत व्याख्या.

३) गीतगोविंदावर पद्यात्मक प्राकृत टीका.

४) मोरोपंतांच्या मंत्रभागवतावर संतोषिणी ही संस्कृत टीका.

५) भानुशतक नावाच्या गंभीर काव्याची टीका.

६) मुदगलाचार्य विरचित आर्यांवर लौकिकार्थ आणि परमार्थदर्शक व्यर्थी टीका.

७) शंकराचार्यांच्या मनीषापंचक, षट्पदी वगैरे कित्येक स्तोत्रांवर टीका.

८) धर्मशास्त्रविषयात त्रिशत्श्लोकी, चतुर्दशश्लोकी आणि निर्णयसिंधूतील सापिंडय-कन्यकानिर्णयाविषयी अतिशय दुर्बोध अशा पद्यपंचकावर विवरण.

९) ज्योतिषशास्त्रातील मुहूर्तमाला ग्रंथावर सौंदर्यबोधिनी टीका.

१०) केशवमिश्रकृत तर्कभाषा नामक न्यायग्रंथाचे व्याख्यान

स्वरचितग्रंथ पुढीलप्रमाणे – १) आपल्या आराध्य देवतेच्या प्रत्येक अवयवांचे नखशिखांत आलंकारिक रीतीने एकेका गद्यात केलेले स्तुतिपरकाव्य – गद्यसुधांशु व त्यावर टीका.

२) मांगिरीशाष्टक नावाचे सटीक लघुकाव्य.

३) पंचरत्न, वृत्ताष्टक इ. स्तोत्रे.

— आधार ग्रंथ —

[सारस्वतब्राह्मण ज्ञातीची ऐतिहासिक पुस्तकमाला]
सारस्वतभूषण (भाग १) – सारस्वतरत्नमाला
(प्रथम गुच्छ) १९१०
संपादक – **मठस्थ गणेश रामचंद्र शर्मा**, खानापूर
('आर्योत्सव प्रकाश' पुस्तकाचे कर्ते.)

– राजवर्ग –

रघुनाथ	महेश्वर
१) वार्ताहरो बखैरदारः ।	वार्तावहः वैवधिकः 'विवधिकः' इत्यपि द्वै वार्तायाः वाहके **कावड्या** इति ख्याते ।

– कार्यस्थानवर्ग –

रघुनाथ	महेश्वर
१) पदकं ज्ञेयं वै कतकाभिधम् ।	हारमध्यगः हारमध्यगतः नायकमणिः तरलःस्यात् **पदक** इत्यादिख्यादस्य ।
२) कर्णिका स्यात् तानवडे ।	कर्णिका कर्णभूषणमिति । तालपत्रं ताडपत्रं द्वे ताटंकस्य **तानवड** इति ख्यातस्य । ...... तत्र कर्णिका स्त्रिभिरेव धार्यते । इदं (कुण्डलं) पुरुषैरपि ।
३) पहूच्या स्यान्मणगटचा ।	आवापकः पारिहार्यः कटकः वलयः चत्वारि प्रकोष्ठाभरणस्य **पोंची** इत्यादिख्यातस्य ।
४) बाहुमणिर्बाजूबंदाभिधायकः ।	केयूरं अंगदं द्वे प्रगंडभूषणस्य **बाहुवटे बाजुबंद** इति ख्यातस्य ।
५) दुर्मा तु राङ्कवं ज्ञेयम् ।	मृगरोमजं वस्त्रं रांकवमित्येकम् । अत्र मृगशद्बेन पशुमात्रं ग्राह्यम् तेन कंबलाद्यपि ।
६) पाटावूं चित्रकोशेयम् ।	क्षौमं दुकूलं द्वे पट्टवस्त्रस्य पाटाव इति ख्यातस्य ।
७) तूल आयतिः ।	दैर्घ्यं, आयामः, आरोहः, 'आनाह इति रामाश्रमीकारः' त्रयं वस्त्रादेः दैर्घ्यस्य **लांबी** इति ख्यातस्य ।
८) भवेदर्जस्तु विस्तारो ।	परिणाहः विशालता द्वे विस्तारस्य रुंदी इति ख्यातस्य ।
९) भांगटिला तु ललामकम् ।	पुरो न्यस्तं ललाटपर्यन्तं क्षिप्तं(माल्यं)ललामकम् ।

– भोग्यवर्ग –

रघुनाथ | **महेश्वर**

१) राहुटी स्यात् पटकुटी ।
डेरा दूष्या प्रकीर्तिता ।

दूष्यमित्यादिकं वस्त्रवेश्मनि वस्त्ररचितगृहे एकम् । आद्यशद्वात् पटकुटी **डेरा, राहुटी, तंबु** इत्यादि ।

२) प्रतिसीरा सिराचा स्यात् ।
परदा स्याज्जवनिका ।

प्रतिसीरा, जवनिका 'यमनिका' तिरस्करणी 'तिरस्कारिणी । तिरस्क्रियतेऽनया ।' त्रयं जवनिकाया: **पडदा कनाथ** इति ख्यातस्य ।

३) उपधानं तु लोड: स्यात् ।
शिरोपधानकमुशी बालिस्तं
उपबर्हणम् ।

१) उपधानं उपबर्ह: द्वे उच्छीर्षस्य **उशी** इति ख्यातस्य ।

२) गेंदुक: 'गेंडुक: गेंडूक:' कन्दुक: द्वे चेंडू इति ख्यातस्य क्रीडाकारणस्य । **गिरदी, गालउशी** इति ख्यातस्येति केचित् ।

४) वाकेनीसोऽपि मंत्री स्यात् ।
पाकालयं मुद्बख्खानेति
परिभाषितम् ।
मुद्बखी पाककार: स्यत् ।

रसवती, पाकस्थानं महानसं त्रीणि पाकस्थानस्य, सैंपाकघर पाकशाला इति ख्यातस्य । तस्य पाकस्थानस्य अध्यक्ष: अधिकृत: पौरोगव: स्यात् एकं **वांकनीस** इति ख्यातस्य ।

– शस्त्रवर्ग –

रघुनाथ | **महेश्वर**

१) टोप: शीर्षण्यनामक: ।
चेहलखतं तनुत्राणम् ।
(दंशनं तु जिरे नाम बख्तरं
वर्म कीर्तितम् ।)

शीर्षकं शीर्षण्यं शिरस्त्रं त्रीणि **टोप** इति ख्यातस्य । शीर्षे कं मुखं अस्मात् शीर्षकम् । तनुत्रं वर्म दंशनं उरच्छद: कंकटक: जगर: 'जागर इत्यपि' कवच: सप्तकं कवचस्य **चिलखत** इति लोकप्रसिद्धस्य ।

– शस्त्रवर्ग –

रघुनाथ	महेश्वर
२) मौर्वी चिल्ला ।	मौर्वी ज्या शिंजिनी गुण: चत्वारि धनुर्गुणस्य **चिल्ला** इति ख्यातस्य ।
३) गोधाचर्म तु दस्ताना ।	गोधा तलं द्वे ज्या मौर्वी तस्या आघातस्ताडनं तद्वारणे **चर्मादिकृतबाहुबंधविशेषे ।**
४) त्सरु: परज ईरित: ।	खड्गस्य मुष्टौ त्सरुरित्येकं **थरू मूठ** इति ख्यातस्य ।
५) मुसुमा त्सरुवेष्टनी ।	तस्य खड्गस्य मुष्टे: चर्मवध्रिकया निबंधनं मेखला स्यात् **डाली** इति ख्यातस्य। यया प्रहरत: हस्तात् न निर्याति खड्ग: ।
६) सोटा मुद्गरो ।	द्रुघणो मुद्गर: घन: त्रय: मुद्गरस्य **मुद्गल** इति ख्यातस्य ।
७) इळी तु बागदार: स्यात् ।	ईलि "इली ईलि:" द्वे करवालिका "करपालिके त्यपि" ह्रस्वखड्गाकृतेरेकधारस्य शस्त्रस्य **खांडा** इति ख्यातस्य। **गुप्ती** इति केचित् ।
८) छुरि: स्यादुभयो: समा ।	शस्त्री असिपुत्री छुरिका असिधेनुका चत्वारि छुरिकाया: **सुरी** इति ख्याताया: ।
९) गुर्गुजस्तु गदा ।	सर्वला 'शर्वला' तोमर: द्वे **गुरगुंज** इति प्रसिद्धस्य मंथदण्डाकारशस्त्रभेदस्य ।

– चतुरंगवर्ग –

रघुनाथ	महेश्वर
१) ... अथ खांकरम् झर्झरम् ।	झर्झर: **झांगड** इति प्रसिद्ध: ।
२) जेरबन्धो नम्रबन्धनम् ।	अश्वादेस्ताडनी रज्जु: कशा स्यात् एकं **जेरबंद** इति ख्यातस्य ।

रघुनाथ	महेश्वर
३) कक्ष्या किलावा ।	दूष्या 'चूष्येति मुकुटः ।' कक्ष्या वरत्रा त्रयं मध्यबन्धनोपयोगिन्याश्चर्मरज्ज्वाः । कक्ष्यायां मध्यदेशे भवा कक्ष्या ।
४) झूलिः कुथा ।	प्रवेणी आस्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथः पञ्च गजपृष्ठवर्तिन आस्तरणस्य **हत्तीची झूल** इति लौकिकभाषायां प्रसिद्धम् ।
५) निगालो गडखोलाख्यो । हरडा तु मणिः स्मृतः ।	गलोद्देशः गलजत्रुसंधिः निगालः स्यात् एकम् । 'घण्टाबन्धसमीपस्थो निगालः कीर्तितो बुधैः । तस्मिन्नेव मणिर्नाम रोमजः शुभकृन्मतः ।' इत्यश्वशास्त्रम् ।
६) लंगरस्तु निगडोऽन्दुः समो द्वयोः ।	शृंखलं अंदुकः अद्यतेऽनेन अदि बन्धने । निगडः त्रीणि शृंखलस्य । 'शृंखला पुंस्कटीवस्त्रबंधे च निगडे त्रिष्विति मेदिनी ।' अंदूरित्यप्यन्यत्र । अंदूः स्त्रियां स्यान्निगडे प्रभेदे भूषणस्य चेति मेदिनी ।
७) ... अथाश्वगतिरुच्यते । भ्रमणं नाम कावा स्यादेडी रेचितमुच्यते । धौरितं तुरकीचाली वल्गितं दुडकी तिच । प्लुतं छात्रकमित्युक्तं धारा निःशंक धावणे ।	अमूः आस्कन्दिताद्याः अश्वानां पंच गतयः **धाराख्याः** 'एकम् । यत्र वेगार्तोऽश्वः न शृणोति न पश्यति तादृशी गतिरास्कन्दितम् । **भरपल्ला भरधाव चाल** इति प्रसिद्धम् । केवलगत्यर्थे गृहीते **चवडचाल** इति प्रसिद्धे आस्कन्दित-मित्यपि मतम् । चातुर्यंणयुक्ता सरला गति **धौरितकम् । धोरितकमिति** हेमचन्द्र । **तुरकी गामचाल** इति प्रसिद्धम् । मध्मवेगेन चक्रवत् भ्रमणं रेचितं **दुडकी चाल** इति प्रसिद्धम् । अग्रकायं समुल्लस्य कुत्सितस्थलादौ कुंचितास्यं विचलनं **वल्गितं बाजी चाल** इति प्रसिद्धम् । पूर्वापरोन्नमनतः क्रमादारोपणं **प्लुतं चौकचाल** इति प्रसिद्धम् ।

रघुनाथ	महेश्वर
८) लगाम: स्यात्खलीनकम् ।	कविका खलीन: 'खलिनमित्यपि' द्वे लोहादि-निर्मितस्य मुखमध्ये निहितस्य **कडियाली लगाम** ति ख्यातस्य ।

— सामन्तवर्ग —

रघुनाथ	महेश्वर
१) ×	अभ्यवस्कन्दनं अभ्यासादनं द्वे छलादाक्रमणस्य **धाड** इति ख्यातस्य । **छापा** इत्यपि ।
२) वशिहत् सांत्वनम् ।	साम सान्त्वं द्वे **सलूख** इति ख्यातस्य ।
३) फितवा भेद ईरित: ।	भेद: उपजाप: द्वे संहतयोर्द्वैधीकरणस्य **फितूर** इति लौकिक प्रसिद्धस्य ।
४) शिबिरं गोठ उच्यते ।	निवेश: शिबिरं द्वे सैन्यवासस्थानस्य **सेनेचा तळ** इति ख्यातस्य । **गोट** इति ख्यातस्येति केचित् ।
५) भालेकरी कौन्तिक: स्यात्	कौन्तिक: कुन्तहेतिकस्य **भालेकरी** ख्यातस्यैकम् ।
६) प्रासिको स्यादिटेकरी ।	प्रासिक: एकं प्रासायुधहेतिकस्य **बल्लमकरी विटेकरी सांगकरी** इति ख्यातस्य ।
×	असि: खड्ग: हेति: शस्त्रं अस्य स: नैस्त्रिशिक: एकं **निमचेकरी** इति ख्यातस्य ।
×	चर्मी फलकपाणि: द्वे चर्मधारिण: **ढालाईत** इति ख्यातस्य ।

— दुर्गवर्ग —

रघुनाथ	महेश्वर
१) दन्तको गडकोन: स्यात् ।	गिरे: तिर्यक्प्रदेशात् बहिर्निर्गता: शूलाकार पाषाणा: ते दन्तका: इत्येकम् ।
२) उपत्यका तु माची स्यात् ।	अद्रेरध: सन्निहिता भूमिरूपत्यकेति उच्यते ।
३) बालेकिल्ला त्वधित्यका ।	अद्रेरूर्ध्वा या भूमि: साऽधित्यका ।

रघुनाथ | **महेश्वर**

४) चन्द्रशाला नाम सज्जा ।

(चंद्रशाला शिरोगृहम् । अमरकोश २-२-८) चंद्रादिद्वयं गृहोपरितनगृहस्य **उपरमाडी अटाळी गच्ची**. इत्यादि प्रसिद्धस्य ।

५) जीभिर्हस्तिनखाख्या स्यात् ।

पूर्द्वारि नगरद्वारे सुखेनावतरणार्थं क्रमनिम्न यन्मृत्कूटम् क्रियते तत्र हस्तिनखेत्येकम् ।

६) यामाटनं तु गस्ति स्यात् ।

सज्जनं उपरक्षणं द्वे सैन्यरक्षणाय नियुक्त प्रहरिकादिविन्यासस्य **पाहरा गस्त** इति ख्यातस्य ।

- लेखनवर्ग -

रघुनाथ | **महेश्वर**

१) फायिदा च नफा च द्वे विज्ञेये लाभनामनी ।

मूलधनादधिकं निष्पन्नं कालान्तरेण सः लाभः स्यात् एकं **नफा** इत्यादि ख्यातस्य ।

- जनपद्वर्ग -

रघुनाथ | **महेश्वर**

१) स्थायुकस्तु हुदेदारः ।

एकस्मिन् ग्रामे अधिकृतः स्थायुक स्यात् **शेखदार** इति ख्यातस्य ।

२) मार्गादायो जकायतिः ।

घट्टो नदीतीरादीस्थानम् **कट्टा** इति ख्यातस्य । आदिना गुल्मप्रतोल्यादि । तत्र यद्देयं नेतव्यानेतव्य वस्तुसंबंधी राजग्राह्यो भागः सः शुल्कः स्यात् ।

- पण्यवर्ग -

रघुनाथ | **महेश्वर**

१) रंगाजीवस्तु रंगारी ।

रंगाजीवः चित्रकारः द्वे **चितारी रंगारी** इत्यादि ख्यातस्य ।

२) भवेत् शिकलकारस्तु शस्त्रशोधक नामकः ।

शस्त्रमार्जः असिधावकः द्वे शस्त्रघर्षणोपजीविन **शिकलगारः** इति ख्यातस्य ।

श्रीगणेशाय नमः॥ राजा ज्ञेयः पादशाहः स्वामी साहेब ई
॥१॥ वलीयहद्द नामकः॥ शाहजादा राजपुत्रः प्रधानः पेशवा
वीरस्यात्सुनीशः सचिवस्तथा॥ ३॥ वाकेनीसोपि मंत्री
मजालसी॥ ४॥ पैउद्दृष्टा तु नाजीरो दातानाम सरवीमतः
श्चिट्नीसो दूतो हेजीबनामकः॥ सोदागरस्तु धनिकः क
तः॥ पदातिलेखको न्यांवसबनीस इतीरितः॥ ७॥ परि
वर्द्धीतशब्दितः॥ ८॥ अफताब इति सूर्यस्यान्महताब
माब इति प्रोक्तमास्मानाकाशमीरितं। मेघो बादल नाम
उच्यते॥ ऋषिः पेगंबरो ज्ञेयो योगी त्वास्तु कलंदरः॥ ११
यो नुजुमी ज्योतिषस्तथा॥ १२॥ सर्पदारश्चोपदारो वेत्र

अथ राजकोशः समाप्तः धूतपापेश्वरार्पणमस्तु॥ रामकृष्ण॥

सैदौलत् बंकी महाद्वारपाल इत्यभिधीयते॥ सरवे वासोप्यनु
महालदारू॥ हर्कारा सर्वकारी स्याद्दफ्रादः परिचारकः॥ १
जासूदः चारनायकः॥ १६॥ प्राणिधिश्चारजासूदः खोजा
गुप्तकारी तथा चोर हरकारः प्रकीर्तितः॥ कौसदारः पादर
ईरितः॥ अफतागियो त्वातपत्र धरश्छत्रधरस्तु यः॥ १९
तियस्तु तूणधरस्मृतः॥ २०॥ धनुर्धरः कमांदारो बंकी
मोर्तबबादार इति च ज्ञेयो ध्वजधरो नृपेः॥ माहीदारस्तु म
२ पर्धउच्यते॥ दीपिकादि वटीप्रोक्ता हलालस्तु प्रदीपकः
तुष्पदीनु चोरंगश्चौकीत्वासंदिकामता॥ २४॥ गुलाम
हासनंस्मृतं॥ २५॥ पलंगो मंचकः छप्रपलंगो मंचम